

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лариса
Масенко

МОВА

радянського ТОТАЛІТАРИЗМУ

Наукова бібліотека
Національного університету
«Києво-Могилянська
академія»

Київ ■ ТОВ «Видавництво “Кліо”» ■ 2017

Мову радянського тоталітаризму розглянуто у виданні у двох аспектах: як мову великого ошуканства, що створювала світ словесних фікцій, призначених приховувати огидну дійсність, і як мову державного тероризму, антилюдську суть якої розкрито на основі аналізу текстів комуністичних вождів і документів каральних органів.

Окрему увагу авторка приділила висвітленню деструктивних явищ у родинних стосунках та безпрецедентній уніфікації національного життя народів СРСР у період панування комуністичного режиму.

In this book, the language of Soviet totalitarianism is discussed in two aspects, namely: as a language of great deception that created a world of verbal fictions intended to conceal disgusting reality, and as a language of state terrorism, the anti-human essence of which is disclosed based on the analysis of the texts of communist leaders as well as punitive bodies documents.

Author has paid a special attention to the illustration of destructive phenomena in family relations and the unprecedented unification of the national life of the USSR peoples during the reign of the communist regime.

Рецензенти:

Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук,
завідувач відділу лексикології, лексикографії
та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України;

Пилип Селігей, доктор філологічних наук, старший науковий
співробітник Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України

Ухвалила до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України
(Протокол № 8 від 19 вересня 2017 року)

Вступ

«Привид бродить по Європі — привид комунізму» — цими словами починається комуністичний маніфест. «Який безрадісний, понурий образ! — писав Євген Сверстюк. — ...Так він і увійшов у свідомість і в історію, як примара смерті. Як важкий сон, що віщує хворобу»¹.

Смертоносними були обидва тоталітарні режими, які пережила Європа у ХХ сторіччі, — нацистський і комуністичний, що принесли в жертву своїй ідеології мільйони людських життів. Нацизм спирався на расову теорію вищості арійців і неповноцінності інших народів, а більшовизм сортував людей за класовою ознакою, залічуючи пролетаріат до «прогресивних» верств населення, а спадкову аристократію і буржуазію — до

¹ *Сверстюк Євген. Привид комунізму // Сверстюк Євген. На святі надій: Вибране. — К.: Наша віра, 1999. — С. 721.*

соціальних груп «експлуататорів», які підлягали ліквідації.

Водночас, на відміну від нацистів, більшовики зуміли значно ефективніше приховати злочинну суть встановленого ними режиму. Якщо німецькі націонал-соціалісти керувалися відверто антилюдською ідеологією вищості свого народу, що нібито дає їм право на дискримінацію інших етнічних груп, включно з фізичною ліквідацією їх, то більшовики йшли до влади під привабливими гаслами рівності всіх народів, знищення експлуатації людини людиною і встановлення соціальної справедливості. Щоправда, для досягнення всезагальної рівності треба було, на переконання більшовиків, знищити всередині національних спільнот ті соціальні групи, які заважатимуть шляхетній меті побудови справедливого ладу. Таким чином, більшовики, як і нацисти, відмовляли певним групам людей у праві на життя, виправдовуючи застосування насильства. Відмінність лише в тому, що перші керувалися при цьому етнічним принципом, а другі – класовим.

На думку Мілана Кундери, комуністичні режими в Центральній Європі заснували не злочинці, а ентузіасти, впевнені, що вони відкрили єдину дорогу до раю. І цю дорогу вони так наполегливо захищали, що прирекли на смерть багатьох людей. Однак з часом з'ясувалося: ніякого раю немає й близько, і так ентузіасти виявились убивцями¹. Ідейним фанатиком-убивцею був Ленін – організатор Жовтневого перевороту 1917 року і засновник тоталітарної держави СРСР, але сформована ним система привела до влади вже кримінального злочинця Сталіна, який не мав жодних ідей, крім ненаситної жадоби абсолютної влади і прагнення самочинно розпоряджатися життям мільйонів людей.

Створений Сталіним і його поплічниками злочинний режим не зміг би протриматися кілька десятиліть,

¹ Кундера Мілан. Невыносимая легкость бытия. – СПб.: Азбука-классика, 2002. – С. 192.

якби спирався лише на державний терор. Другою опорою режиму стала велика брехня, велике ошуканство. У надрах потужного пропагандивного апарату СРСР виникла ціла система фікцій, призначених підмінити життєві реалії. Специфіка радянської системи полягала в тому, що вона використала атрибути модерного суспільства, але сфальшувала їх, надала їм мертвотної формалізації, звела до пустої форми¹.

«...Народилися два Радянські Союзи, реальний і вигаданий, — зазначає Роберт Конквест. — Вигаданий мав цілий набір фантомних інституцій, покликаних надати людяного обличчя огидній дійсності: прийняту в щонайгірший період терору взірцеву Конституцію, яка гарантувала людські права; вибори з одним-єдиним кандидатом на посаду й 99 відсотками голосів “за”; парламент, де ніхто не підіймав руки, коли питали, хто проти чи хто утримався. Офіційно утвердилася Ідея одностайного суспільства — хоча все ще не зовсім одностайного, оскільки треба й треба було викорчувувати “ворогів народу”»².

Заборонивши опозиційні партії та взявши під контроль усі засоби масової інформації, більшовики запустили могутню ідеологічно-пропагандивну машину, скеровану продукувати потрібні їм політичні міфи і доктрини й утверджувати їх у масовій свідомості. Основним інструментом поневолення розуму стало фальшиве слово, що спотворює мислення людини.

Паралельний з реальним, вигаданий світ створювала спеціальна сфальшована мова, що оперувала десемантизованими порожніми словами, призначеними підмінювати поняття. У радянському партійному дискурсі і пропаганді знецінення слова досягло безпрецедентних масштабів. Як зазначав польський філософ

¹ Дзюба Іван. Пастка. Тридцять років зі Сталінім. П'ятдесят років без Сталіна. — К.: Криниця, 2003. — С. 121.

² Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. О. Мокровольський. — К.: Основи, 2003. — С. 124–125.

Лешек Колаковський, мета пропаганди в комуністичних країнах полягала у тому, щоб не просто брехати, а нищити саму ідею правди в нормальному розумінні цього слова¹.

У пропонованій увазі читачів книжці зроблено спробу розглянути мову радянського тоталітаризму у двох аспектах — і як засіб створення фіктивної привабливої картини світу, призначеної приховувати огидну дійсність, і як зафіксовану в документах каральних органів мову насильства й ненависті, що відображала реальне ставлення влади до народу.

Висловлюю подяку друзям і колегам, чії зацікавлені поради допомагали мені у пошуку літератури, — Вікторові Кубайчуку, Людмилі Ткач, Пилипові Селігею, Олексієві Сінченку. Моя велика вдячність також Сергієві Гречанюку, другові, який передчасно пішов із життя. Його порад, підтримки й заохочення мені завжди бракуватиме. Щиро дякую директорці видавництва «Кліо» Вірі Соловійовій, а також Тетяні Кришталовській за підготовку рукопису до друку.

¹ Колаковський Лешек. Міні-лекції на максі-теми / Пер. з пол. Р. Харчук. — К.: Основи, 1999. — С. 36–37.

Розділ 1

ДИСКУРС ОШУКАНСТВА

Мова радянського тоталітаризму: проблеми визначення

На появу та функціонування у двох тоталітарних державах ХХ століття специфічної мови, призначеної приховувати огидну реальність і надавати їй привабливого обличчя, вперше звернув увагу британський письменник Джордж Орвелл, окресливши її терміном *newspeak* («новомова») у романі «1984».

У творі зображено тоталітарну супердержаву Океанію, де вся влада належить партії ангосоцу («англійсько-го соціалізму»), що запровадила устрій, заснований на масштабному фізичному, духовному й ментальному поневоленні народу.

Для розумового закріпачення людини в Океанії створено офіційну мову, яку Орвелл назвав новомовою. Письменник схарактеризував цей феномен на основі вивчення мови всеохопної державної пропаганди у двох тоталітарних державах — гітлерівській Німеччині та сталінському СРСР. Як показує Орвелл, новомова не тільки була засобом вираження мисленнєвої діяльності й ідеології ангосоцу, а і мала унеможливити всі інші форми думки: «Новомова створювалася не для розширення, а для звуження (тут і далі курсив наш. — Л. М.)

мислення, і, звівши вибір слів до мінімуму, цієї мети було опосередковано досягнуто»¹.

У наукових дослідженнях мови тоталітаризму використання орвеллівської назви на її позначку має тривалу традицію, що дає підстави говорити про її термінологізацію. Термін «новомова» набув поширення в польській лінгвістиці, зокрема у ґрунтовних працях Міхала Ґловінського з цієї тематики². Російські мовознавці послуговуються аналогічним терміном «новояз»³. Паралельно функціонують й інші означення: «мова тоталітарного суспільства», «мова тоталітаризму», «тоталітарна мова», «мова тоталітарної партії», «мова КПРС», «советський язик», «антимова», «радянський політичний жаргон», «мова радянської бюрократії (номенклатури)», «мова Совдепії» тощо⁴.

Найменш вдалі з-поміж наведених номінації «радянський політичний жаргон» і «мова радянської бюрократії», оскільки новомова — особливе лінгвальне утворення, функціонування якого не обмежується середовищем певних соціальних груп — членів КПРС і радянської номенклатури. Як зазначають дослідники, до її вивчення не можна застосовувати ті самі методи, що й до аналізу стилю або діалекту. Основною проблемою, пов'язаною із самою суттю новомови, є проблема її функціонування,

¹ Орвелл Джордж. 1984: роман / Пер. з англ. В. Шовкун. — К.: Вид-во Жупанського, 2015. — С. 282.

² *Głowinski Michał. Nowomowa po polsku.* — Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990; *Głowinski Michał. Nowomowa i ciągi dalsze. Szkice dawne i nowe.* — Krakow, 2009; *Ґловінський Міхал. Новомова // 12 польських есеїв / Упоряд. О. Гнатюк.* — К.: Критика, 2001. — С. 158–182.

³ *Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции.* — Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал. ун-та, 1995. — 144 с.

⁴ *Бенкендорф Г. Д. Химери в оселі буття.* — К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. — С. 15–20; *Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення в мові тоталітарного режиму (на матеріалі партійних документів 70-х рр. ХХ ст.) // Семантика мови і тексту: Зб. статей VIII Міжнародної наукової конференції 23–24 жовтня 2003 року.* — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. ун-ту, 2003. — С. 209; *Карпільовська Євгенія. Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Зб. наук. доповідей.* — К.: Вид. дім Дмитра Бурого, 2009. — С. 128; *Ґловінський Міхал. Новомова // 12 польських есеїв / Упоряд. О. Гнатюк.* — К.: Критика, 2001. — С. 163 та ін.

зв'язку з ідеологією, впливом на виховання так званої нової людини, на психологію і пізнавальні можливості¹.

Новомову не можна визначати в категоріях функціонального суспільного стилю, оскільки поняття стилю стосується лише певних сфер мовлення, пов'язане з суспільними ситуаціями певного типу, тоді як основними властивостями новомови є «наявність універсальних амбіцій, більше за те — підлягання процесу універсальності, атакування всіх інших ділянок мови та намагання підпорядкувати їх собі. Справді, вона народилась у політичній публіцистиці, але стає зразком мовлення у ширшій сфері, претендуючи в результаті на універсальність. Тобто — на роль, котру відіграє сама мова, а не той чи інший суспільний стиль у її межах. З цього приводу я б визначив новомову як квазімову. Нехай аргументом на користь такого розуміння буде й те, що вона окупує усі рівні, всі аспекти мови: від інтонації до правил побудови висловлювання, від фонетики до риторики. Проте найповніше її дія проявляється на рівні лексики та фразеології»².

Відомі також метафоричні назви цього мовного утворення. Швейцарський лінгвіст Патрік Серіо визначив радянський політичний дискурс як *langue de bois* («дерев'яна мова»)³; цю дефініцію використала французька дослідниця Франсуаза Том, яка так і назвала свою працю про мову радянського тоталітаризму — «Дерев'яна мова»⁴. Авторка дійшла висновку, що за комуністичного режиму співіснували чотири мови, які важко відокремити одна від одної: *новомова*, *лженомова*—

¹ Післямова Міхала Гловінського до праці: *Thom Françoise. Drewniany język.* — Warszawa, 1990. — S. 143.

² Гловінський Міхал. Новомова. — С. 162-163.

³ У Франції побутує також вираз *gueule de bois*, подібний до зазначеного, але вживаний зазвичай до того, що людина відчуває в роті за «крутого похмілля» (Степанов Ю. С. Альтернативный мир. Дискурс. Факты и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: Сб. статей. — М.: РГТУ, 1995. — С. 37. — Режим доступу: <http://abuss.narod.ru/Biblio/stepanov.htm>).

⁴ *Thom F. La langue de bois.* — Paris: Commentaire Julliard 8 rue Garanciere, 1987. — 225 p.

ва, якою змушували простого радянського громадянина послуговуватися публічно, природна мова, якою він розмовляв з родиною і друзями, та лжеприродна мова, яку член партії вживав тоді, коли йому треба було запевнити свого співрозмовника в тому, що є таким самим, як він, і живе в тій самій реальності¹. Російські дисиденти вважали таку мову «суконною»². Марієтта Чудакова писала про радянський новояз як про «мову цивілізації, що розпалась» і кваліфікувала її як репресивну, тобто таку, що загрожує людині кожним своїм словом³.

Радянський тоталітарний дискурс був сформований на базі російської мови, що виконувала у СРСР, як і в колишній самодержавній Росії, інтегральну роль мови загальноімперської комунікації. Відповідно, саме російська новомова – основний об'єкт вивчення у працях західних советологів. Деякі дослідники розмежовують дві мови, або ж субмови – советську (*langue soviétique*) і російську (*langue russe*)⁴.

Таку думку поділяє російський мовознавець Максим Кронгауз. Новояз науковець розглядає як ритуалізоване публічне мовлення і компонент ритуалізованих дій. У радянському суспільстві періоду зрілого соціалізму, на думку М. Кронгауза, новояз не витіснив буденної

¹ Безансон Ален. Свята Русь / Пер. з фр. Т. Марусика. – К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2017. – С. 11.

² Куртин Ж.-Ж. Шапка Климентиса (Заметки о памяти и забвении в политическом дискурсе) // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / Пер. с франц. и португ.; общ. ред. и вступ. статья П. Серрио. – М.: Прогресс, 2002. – С. 96.

³ Чудакова М. Язык распавшейся цивилизации // Чудакова М. Новые работы. 2003–2006. – М.: Время, 2007. – Режим доступа: https://www.e-reading.mobi/bookreader.php/101081/Chudakova_-_Novye_raboty_2003_-2006.html

⁴ Будаев Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая советология: монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2009. – С. 10. – Режим доступа: <http://politlinguist.ru/materials/mono/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%B5%D0%B2%20%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%9B%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.pdf>

російської мови, а функціонував паралельно з нею, що дає підстави говорити про диглосію — одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм однієї мови, які вживають у різних функціональних сферах і протиставляють за шкалою «високе» — «низьке»¹.

Польський лінгвіст М. Гловінський аналізує новомову в контексті її функціонування в підрадянській Польщі, що відображено й у назві його праці «Новомова польськи»².

З огляду на специфіку мови, яку називають також псевдо- або квазімовою, тобто штучно сформованою, призначеною для створення вербального фіктивного світу, для ритуального обслуговування тоталітарної влади, виникає питання, чи доцільно перекладати тексти українською мовою. Ідеться передусім про документи каральних органів — ЧК, ГПУ, КГБ, офіційною мовою яких і на території УРСР була російська. Низку цих документів, зокрема використаних у нашій праці, опубліковано зі збереженням мови оригіналу³. В автентичному російському написанні цитують фрагменти з протоколів допитів і справ українські дисиденти, для яких російська була «мовою конвою». Так, Євген Сверстюк у листі від 21 грудня 2009 року до Разміка Маркосяна, вірменського друга, разом з яким перебував в ув'язненні в Пермському таборі, писав: «Пищу, как мы говорили, на общепонятном — “на языке конвоя”»⁴.

Безліч слів, насамперед сформованих у надрах репресивних органів (ЧК, НКВД, КГБ), мають лише росій-

¹ Кронгауз М. Бессилие языка в эпоху зрелого социализма // Кронгауз М. Слово за слово: о языке и не только. — М.: Изд. дом «Дело», 2016. — Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/krongauz1.htm>

² *Głowinski Michał*. Nowomowa po polsku. — Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1990.

³ Див.: ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К.: Абрис, 1997; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — К.: Вид. дім «Кисво-Могилян. акад.», 2010.

⁴ На полі чести: У 2 кн. — Кн. 2: Наш сучасник Євген Сверстюк / Упоряд. В. Овсієнко. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. — С. 318.

ськомовні форми. Наприклад, російський прикметник «особый» у таких словосполучах, як «особый отдел», «особое совещание», стосувався структур НКВС, і в розмовному мовленні виникло похідне утворення «особист» (рос.) на позначення працівників «особого отдела»¹. І хоча «Словник української мови» в 11 томах перекладає рос. «особый» прикметником «особливий» у відповідному значенні («який має спеціальне завдання, призначення»: *особливий відділ*)², в українській формі його ніколи не вживали, а слово «особист» не фіксували й українські словники.

Водночас є практика перекладу текстів партійних постанов і документів каральних органів українською мовою. Зокрема, такої практики послідовно дотримується видавництво «Смолоскип», яке опублікувало великий обсяг літератури з історії протестних рухів в Україні під час перебування її у складі СРСР.

І все-таки у зв'язку з тоталітарною специфікою радянської політичної комунікації, а також зросійщенням, що його провадили під гаслом «інтернаціонального зближення мов», проблема перекладності чи неперекладності російської новомови на інші мови народів СРСР унаслідок недостатньої її дослідженості лишається не з'ясованою. Принаймні стосовно українського різновиду тоталітарної мови можемо говорити радше про калькування, а не переклад. Це переконливо довела Оксана Забужко у статті «Мова і влада» на низці прикладів з українськомовних текстів класиків марксизму-ленінізму³. Письменниця вживає щодо українського різновиду тоталітарного дискурсу дефініцію «дубль-новомова».

¹ Малаков Дмитро. Гра слів // Слово Просвіти. — 2010. — Ч. 43, 28 жовтня — 3 листопада. — С. 12.

² Словник української мови: В 11 т. / [АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол. І. К. Білодід (голова) та ін.]. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 779.

³ Забужко Оксана. Мова і влада // Забужко Оксана. Хроніки від Фортінбраса (вибрана есеїстика 90-х). — К.: Факт, 1999. — С. 118-124.

«Українська “дубль-новомова”, — пише О. Забужко, — як лінгвістичний феномен визначається максимально можливим однозначним збігом з російською — зарівно лексичним (слова добираються методом прямого калькування), як і граматичним (звідси витіснення і з навчальних курсів, і, зрештою, з живого мовлення двоїни, давноминулого часу, кличного відмінка іменників — всього, що, за улюбленим висловом Сулова, “роз’єднує народи”)»¹.

О. Забужко вживає ще одне визначення новомови, використовуючи термінологію Ролана Барта, — «енкратичний соціолект», тобто такий різновид національної мови, на боці якого виступає державна влада, на противагу соціолекту «акратичному», опозиційному².

Цікаві міркування з приводу перекладності чи радше неперекладності новоязу з російської на інші мови знаходимо у Йосипа Бродського, який, аналізуючи мову Андрія Платонова, писав: «Платонов говорить про націю, яка стала до певної міри жертвою своєї мови, а точніше — про саму мову, що виявилася здатною породити фіктивний світ і потрапила від нього в граматичну залежність. Мені думається, що тому Платонов неперекладний, і... благо тій мові, на яку він перекладений бути не може»³.

В українському мовознавстві феномен тоталітарної мови ще не дістав належного опрацювання. Спробу започаткувати відповідні дослідження зроблено в 1994 році, коли з ініціативи Галини Яворської в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституті української мови НАН України відбувся міжнародний семінар «Мова тоталітарного суспільства: лексика, синтаксис, прагматика». За матеріалами семінару в 1995 році опубліковано однойменний збірник.

¹ Забужко Оксана. Мова і влада // Забужко Оксана. Хроніки від Фортінбраса. — С. 119-120.

² Там само. — С. 111.

³ Цит. за: Онхайзер Ингеборг. (Анти)утопическое словообразование в романе Джорджа Орвелла «1984» и его переводах на русский, польский и чешский языки // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної конференції комісії зі слов'янського словотворення. — К., 2000. — С. 223.

Зіставному дослідженню тоталітарного й альтернативного дискурсів на матеріалі української та німецької мов присвячено монографію Олексія Зарецького «Офіційний та альтернативний дискурси: 1950–80-ті роки в УРСР» (К., 2003; друге видання, виправлене і доповнене, — 2008). Порівняльний аналіз концептів двох тоталітарних ідеологій ХХ століття — націонал-соціалізму й комунізму — здійснив Геннадій Бенкендорф у праці «Химери в оселі буття» (К., 2006). Оксана Калиновська у низці статей розглядає ідеологічний дискурс партійних документів і публіцистики в УРСР 1970-х років¹. У розвідках Інни Ренчки досліджено вплив тоталітарної ідеології на українську лексикографічну практику радянської доби².

Унаслідок обмеженої кількості досліджень мови тоталітаризму на українському ґрунті лишається неусталеним її термінологічне означення. Оксана Калиновська

¹ Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз газетно-публіцистичного дискурсу 70-х рр. // Наукові записки НаУКМА. — Т. 20: Філологічні науки. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2002. — С. 19–22; Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення в мові тоталітарного режиму (на матеріалі партійних документів 70-х рр. ХХ ст.) // Семантика мови і тексту: Зб. статей VIII Міжнародної наукової конференції 23–24 жовтня 2003 року. — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. ун-ту, 2003. — С. 208–212; Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ ст. // Наукові записки НаУКМА. — Т. 34: Філологічні науки. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. — С. 10–14; Калиновська О. В. Ідеологічний простір української мови (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття) // Наукові записки НаУКМА. — Т. 137: Філологічні науки. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2012. — С. 24–28 та ін.

² Ренчка І. Є. До питання про взаємодію мови та ідеології у тоталітарному суспільстві // Наукові праці: наук.-метод. журнал. — Вип. 260. — Т. 272: Філологія. Мовознавство. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. — С. 86–90; Ренчка І. Є. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики в радянській період // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. — Сер. «Філологія. Педагогіка. Психологія». — К.: Вид. центр КНЛУ, 2016. — Вип. 32. — С. 112–118; Ренчка І. Є. Семантичні трансформації в найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій у словниках радянської та пострадянської доби // Наукові записки НаУКМА. — Т. 189: Філологічні науки. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2016. — С. 12–19; Ренчка І. Є. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв містечких напрямів і течій // Вісник Черкаського університету. — Сер. «Філологічні науки». — № 2. — Черкаси, 2016. — С. 78–85 та ін.

використовує у своїх публікаціях описову форму «український радянський політичний дискурс». Юрій Каганов у статті «Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія» послуговується терміном «новояз», що увиразнює російськомовне походження досліджуваного дискурсу¹.

Цей термін в українському контексті вжила також Галина Наєнко в рецензії на працю Пилипа Селігея «Світло і тіні наукового стилю»: «Автор влучно визначає окремі причини появи наукового жаргону, зокрема такі, як гіпертрофія логосфери, що пов'язана своїм корінням з радянським “новоязом” і постструктуралізмом, а ще раніше – з плетінням слівес чи химерною прозою»².

Щодо лексичних одиниць новомови в її українській версії використовують два паралельних терміни – «радянїзм» і «советїзм». Останній запровадив Святослав Караванський як позначку для відповідної лексичної групи у «Практичному словнику синонімів української мови». Цю позначку у словнику застосовано приблизно до тисячі лексичних, правописних і лексико-граматичних явищ, що виникли в українській мові після 1933 року: росіянізмів, кальок, лексем зі зміненим граматичним значенням³. Паралельно деякі дослідники вживають і термін «радянїзм»⁴.

Чимало спостережень і міркувань щодо специфіки використання мови у СРСР та її згубного впливу на масову свідомість містять праці видатних українських гуманітаріїв і письменників Юрія Шевельова, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Валерія Шевчука, Ліни Костенко, Оксани Пахльовської, Романа Корогодського.

¹ Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXII. – С. 267.

² Наєнко Г. [Рец. на кн.: Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю. – К., 2016. – 627 с.] // Мовознавство. – 2016. – № 5. – С. 73.

³ Калиновська О. В. Проблеми лексикографічного опису ідеологічно забарвлених лексичних одиниць // Наукові записки НаУКМА. – Т. 85: Філологічні науки. – К.: Вид. дім «Киево-Могилян. акад.», 2008. – С. 37.

⁴ Там само.

Риси новомови

Дихотомічний поділ світу

Марксистській теорії поділу світу на два антагоністичні табори у новомові відповідав чіткий дихотомічний поділ на «своє» і «чуже», «нове» і «старе», «прогресивне» і «відстале» тощо.

Протиставлення соціалізму й капіталізму належало до постійно повторюваної у партійних і пропагандивних текстах бінарної опозиції, перший складник якої втілював позитивні риси політичного устрою, а другий — негативні.

Для прикладу наведемо фрагмент з промови Сталіна на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року (нагадаємо, що в цей час мільйони українських селян гинули від організованого ним Голодомору): «Там, за старого ладу, — уряд буржуазний і підтримує він багатіїв проти трудящих селян. Тут, за нового, колгоспного ладу, — уряд робітничо-селянський і підтримує він робітників і селян проти всіх і всіляких багатіїв. Старий лад веде до капіталізму. Новий лад — до соціалізму. Ось вам два шляхи, шлях капіталістичний і шлях соціалістичний, шлях уперед — до соціалізму і шлях назад — до капіталізму»¹.

Відповідний стереотип нав'язували й тексти так званого соціалістичного реалізму: «Браття! Друзі! Побратими! // Дні які в нас ясні, чисті! // А в буржуазії — ніч...»²

¹ Сталін І. В. Речь на I Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // Сталін І. В. Сочинения. — Т. 13. — М.: Политиздат, 1951. — С. 241. — Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_39.htm

² Тичина Павло. Твори: У 6 т. — Т. 3. — К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1961. — С. 28.

Країна Рад утілювала справедливість, щастя, добробут, реальне народовладдя. Натомість капіталістичний світ поставав як уособлення зла, несправедливості, висискування.

Партійні тексти, публіцистика й масова культура створювали картину ідеального безконфліктного суспільства, в якому щасливий народ будує «світле майбутнє», прийдешне всесвітнє царство комунізму. Цей уявний світ оминали катастрофи, кризи і навіть стихійні лиха. «Радянський Союз, — запевняв Сталін, — є єдиною країною у світі, яка не знає криз і промисловість якої весь час іде вгору»¹.

Фікцію щасливої країни втілювали символіка, гасла, літературні й публіцистичні тексти. Гімн УРСР проголошував: «Живи, Україно, прекрасна і сильна, // В Радянським Союзі ти щастя знайшла».

Усе пов'язане з соціалізмом характеризували у піднесеному, патетичному стилі: «Ми хочемо, щоб світова система соціалізму була дружною сім'єю народів, які разом будують і захищають нове суспільство, взаємозбагачують один одного досвідом і знаннями, — сім'єю згуртованою та міцною, в якій люди землі бачили б прообраз майбутньої світової спільноти вільних народів»². Соціалістична система протиставлялася капіталістичній за ознаками «монолітна єдність» / «непримиренні суперечності»: «На відміну від світової системи капіталізму, яка роздирається непримиренними суперечностями, світова система соціалізму єдина і монолітна»³.

Відлік часу в СРСР починався від Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року. Відповідно, у радянському дискурсі поширився концепт нового, того, що виникло вперше, з відповідним вилученням історичної пам'яті, традицій, знань, здобутих попередніми

¹ Цит. за: *Купина Н. А.* Тоталитарный язык. — С. 54.

² Материалы XXIV съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1972. — С. 14.

³ Комуніст України. — 1959. — № 1. — С. 35.

поколіннями. У текстах 1930-х років розвиток усіх позитивних явищ економічного, культурного й духовного життя і навіть мови починався від 1917 року. Як зразок відповідного стилю можна навести тезу зі статті мовознавця Степана Василевського «Добити ворога» (1934): «Післяжовтнева епоха в розвиткові української мови, як і в мовах усіх народів СРСР, — це історична епоха, від якої почався новий якісно і кількісно творчий процес розвитку мови»¹.

Навіть у добу пізнього брежнєвського «застою» 1970-х років у партійних і публіцистичних текстах поширеними були такі словосполучення, як «нове радянське суспільство», «нова радянська людина», «нова сім'я народів», «новий спосіб життя» тощо², а також стереотипне трактування початків історичного розвитку від Жовтневої революції: «Шлях, що розпочався у жовтні 1917 р., озброїв нас новою вірою в сили Ленінської партії, Радянської держави, нашого героїчного народу»³.

Майбутнє в комуністичній моделі часу визначали стереотипні формули руху вперед («вперед до комунізму семимильними кроками») з кінцевою стадією розвитку після «остаточної перемоги комунізму»⁴.

Французький історик Жан-Жак Куртин, аналізуючи формули вираження часу в радянській політичній мові, дійшов висновку про «уявне анулювання» в ній історичного процесу з властивими йому діяльністю й суперечливістю. «Комуністичний дискурс, — зазначає дослідник, — є продуктом реальної історії, але водночас він є продуктом фіктивної історії: “ефекти пам'яті”, які він породжує... створюють ілюзію застиглої історії,

¹ Василевський Степан. Добити ворога // Українська мова у ХХ столітті: історія лінгвоциду: Док. і матер. / За ред. Л. Масенко. — 2-ге вид., допов. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. — С. 171.

² Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз. — С. 21.

³ Волошко Євген. Хто вони — «друзі» та «доброзичливці»? // Донбас. — 1974. — № 4. — С. 123.

⁴ Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз. — С. 21.

історію нерухомого часу, який стоїть на місці; відбувається заморожування історичного часу, в якому формується дискурсивність. Виникає фікція нерухомої, вічної історії: релігійність у цій історії підпорядковує собі політичність»¹.

Ідеологеми

Тоталітарну мову з її претензією на всеохопність публічного і навіть приватного життя визначали надзвичайна одноманітність, уніфікованість і стереотипність.

Матрицею для партійних текстів слугували промови генерального секретаря ЦК КПРС на черговому з'їзді. Партійні документи, виступи, директиви й розпорядження, створені кремлівськими очільниками та чиновниками, що їх обслуговували, поширювалися через повністю підконтрольні державному апарату засоби масової інформації.

Канонічним зразком, базованим на партійних документах, у радянських газетах і журналах була передова стаття, або передовиця, яку публікували на перших шпальтах. Згідно з партійними настановами передовиця мала «накреслювати основну лінію поведінки. Передовиця... не розмірковування, а політична вказівка, директива»².

Відповідно, передові шпальти газет рясніли штампами, які повторювалися від номера до номера. Мова газет була настільки стандартизована і лексично вбога, що відвертала від них читачів. «Газета дуже примітивна, — писав Ярослав Геврич у листі до Миколи Плахотнюка. — Виступи просякнуті такими стандартними фразами, що аж чудно, як люди можуть перетворюватися в якісь механізми»³.

¹ Куртин Ж.-Ж. Шапка Климентиса. — С. 101–102.

² Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз. — С. 19.

³ Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») // Чорновіл В. Твори: У 10 т. — Т. 2. — К.: Смолоскип, 2003. — С. 379.

Мова радянського тоталітаризму була організована системно, її словник складався з блоку ідеологем, пов'язаних між собою жорсткими структурними відношеннями, основний тип яких — бінарні опозиції, що визначали набір догм і оцінок¹. Вони формували ядро лексичної системи, впроваджуючи засадничі поняття радянської ідеології: «комунізм», «комуніст», «ленінізм», «марксизм-ленінізм», «соціалізм», «соціалістичний», «Комуністична партія», «інтернаціоналізм», «інтернаціональний», «дружба народів» тощо. Через постійне повторення ідеологеми втрачали денотативне значення, перетворюючись на знаки, єдиною функцією яких була ритуальна.

Фіктивну картину радянського світу формувала низка властивих тоталітарній мові стереотипних віддієслівних іменників з позитивною семантикою: «підвищення», «піднесення», «зростання», «збільшення», «зміцнення», «розширення», «поглиблення», «вдосконалення», «примноження» тощо. Визначальною особливістю текстів партійних документів і засобів масової інформації 1970-х років було оперування постійно повторюваними словосполученнями «дубльованої семантики»: «зміцнення могутності», «зростання темпів», «підвищення рівня»².

Загалом нагромадження в тексті віддієслівних іменників — характерна риса офіційно-ділового, а частково — й наукового стилю російської мови, хоча зловживання такими утвореннями Пилип Селігей вважає науковим жаргоном³. Однак у новомові ця риса набула гіпертрофованого вияву. Швейцарський лінгвіст П. Серіо, проаналізувавши радянський політичний дискурс на прикладі промов Микити Хрущова

¹ Купина Н. А. Тоталитарный язык. — С. 138. Ідеологему трактуємо за визначенням Н. Купиної як «світоглядну установку (припис), втілену у мовній формі» (Там само. — С. 42).

² Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. — С. 211.

³ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2016. — С. 160-183.

й Леоніда Брежнєва, виокремив дві його особливості — так звані номіналізацію і сурядність (тобто сурядні зв'язки в деяких частинах речення)¹. П. Серіо наводить такий типовий приклад з доповіді Л. Брежнєва на ХХІІІ з'їзді КПРС (1966): «Основним джерелом зростання продуктивності праці повинно бути підвищення технічного рівня виробництва на основі розвитку і впровадження нової техніки та прогресивних технічних процесів, широкого застосування комплексної механізації та автоматизації, а також поглиблення спеціалізації та вдосконалення виробничого кооперування підприємств»².

Семантичним результатом таких численних номінацій, тобто заміни особових форм дієслів похідними від них іменниками на *-ание, ение, -ация* тощо, є зникнення суб'єкта, агенса того, про що йдеться. Усі описані у доповіді процеси стають знеособленими. А зникнення суб'єкта уможливорює подальші, уже ідеологічні, маніпуляції з найменованими сутностями³.

Аксіологічну роль виконували в новомові такі багаточленні, наснажені лексикою піднесеного стилю утворення, як «нові величні зрушення», «нові славні діла», «знаменний ленінський ювілей», «священна народна пам'ять» тощо⁴.

Ще одним засобом інтенсифікації позитивних значень у досліджуваному дискурсі були повтори: лексичні (повтор одного й того самого слова): «все більше й більше»; «все краще й краще»; «зміцнюється й зміцнюється на краще»; «тисячі й тисячі конкретних справ»; семантичні (повтор семи, що призводить до утворення словосполук дубльованої семантики, дублетів): «дальше підвищення», «дальше зближення», «далі вперед», «просування вперед», «вища стадія»⁵.

¹ Степанов Ю. С. Альтернативный мир. — С. 38-39.

² Там само. — С. 39.

³ Там само.

⁴ Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. — С. 211.

⁵ Калиновська О. В. Вербальний ритуал. — С. 13.

Як показало дослідження мови партійних документів 1970-х років, повтор представлений у ній на всіх рівнях тексту, наприклад: «Чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку — комунізму, тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави»¹.

Активне оперування повторами у радянській і нацистській пропаганді було ефективним засобом упровадження міфів у суспільну свідомість². Цю властивість тоталітарного способу вживання мови відображає твердження одного з десяти «світових контролерів» в антиутопії Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ»: «Істину створюють 62 400 повторень»³.

Домінування оцінки над значенням

Як твердить М. Гловінський, до основних властивостей новомови належить домінування оцінки над значенням слова: «Найістотнішою процедурою в новомові є нав'язування виразного знаку цінності; знак цей, який призводить до прозорої поляризації, не має права викликати сумніву; його остаточною метою є рішуча оцінка, якої не можна заперечити. Часто оцінки, які призводять до дихотомічних поділів, стають важливішими від значень. Значення можуть бути незрозумілими й нечіткими, але оцінки мають бути виразними й однозначними. Як результат, виникає явище, яке б я назвав вільною семантикою. Значення підпорядковується оцінці; іноді несуттєво, що дане слово означає, однак суттєво те, які кваліфікатори з ним пов'язані (добрий/поганий, наш/чужий, прогресивний/реакційний тощо). Те, що завжди

¹ Там само.

² Купина Н. А. Тоталитарный язык. — С. 62.

³ Цит. за: Дзюба Іван. Пастка. — С. 117.

з'являється тільки у висловлюванні, тут з'являється вже на рівні мови»¹.

Оскільки в новомові оцінка домінує над значенням, у ній ширше, ніж в інших стилях, вживаються прикметники². Як зауважує О. Калиновська, систему оцінно-атрибутивних значень у мові радянського тоталітаризму доповнювали атрибути, утворені на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень розміру (*широкий, великий, величезний*), часу (*новий, вічний*), кількості (*численний, найбільший, всенародний*), швидкості (*прискорений, семимильний*), сили, міцності (*всесильний, могутній*) та родинності (*рідний, братній*), яке функціонально використовували, щоб надати емоційного забарвлення нейтральній лексиці: «величезний масштаб», «грандіозні плани». Підсилювали емоційний компонент морфеми-префікси *най-, все-*: «найбільші досягнення», «всенародний рух» тощо³.

У часи культу Сталіна широковживаний епітет «сталінський» став синонімом усього позитивного, першокласного, найкращого: «сталінська премія», «сталінський лауреат», «сталінська стипендія», «під сонцем сталінської конституції», «сталінський блок комуністів і безпартійних», «сталінська турбота про людину», «сталінське плем'я», «сталінський врожай», «сталінський маршрут», «сталінське перетворення природи»⁴.

Оцінна градація атрибутивних прикметників у новомові відбувалась у парадигмі від вищого до найвищого ступенів: «великий» — «найбільший», «могутній» — «наймогутніший», «передовий» — «найпередовіший»⁵.

Поширеним стилістичним прийомом було нанизування кількох прикметників з найвищим ступенем

¹ Гловінський Міхал. Новомова. — С. 159-160.

² Там само. — С. 163-164.

³ Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. — С. 210-211.

⁴ Будаєв Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая советология. — С. 207.

⁵ Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз. — С. 22.

позитивної оцінки: «нові величезні звершення», «нові славні діла», «знаменний ленінський ювілей», «священна народна пам'ять»¹.

Гіперболізовані означення вживали і щодо капіталістичного світу, але з протилежною конотацією: «нестерпні суперечності», «нестерпний економічний і політичний гніт».

Прикметники у новомові принципово змінювали семантику слів, які позначали, передусім у сполуках, що функціонували як чітко визначені терміни з оцінним значенням: «народна демократія», «буржуазна демократія» тощо².

Квазіуточнювальні означення

Підступність радянського політичного дискурсу полягала в тому, що він привласнив поняття, вироблені в західній гуманітарній науці, але розмив їхні значення, додавши до них уточнювальні прикметники. Показовим є коментар Сталіна у розмові з Леоном Фейхтвангером, який завітав до Москви у грудні 1936 року, з приводу запровадженої в російській політичній риторичній словосполуки «соціалістична демократія»: «Я боюсь, що вжите вами слово “демократія” не зовсім вдале, — обережно зауважив Л. Фейхтвангер у розмові зі Сталіним. — На Заході 150 років під словом “демократія” розуміють лише формальну демократію. Чи не можна було вигадати інше слово?» Усміхнувшись, Сталін зауважив: «У нас не просто демократія, перенесена з буржуазних країн. У нас демократія незвичайна, з додатком “соціалістична”, а це зовсім інше. Без цього додатка плутанина буде. Водночас ми не хочемо відмовлятися від слова “демократія”, адже ми — учні європейських демократів, які

¹ Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. — С. 211.

² Гловінський Міхал. Новомова. — С. 164-165.

довели, що для діла не досить самої лише тисячі портретів людини з вусами»¹.

Так само трактував Сталін поняття «демократизм» у доповіді, присвяченій проекту нової Конституції СРСР 25 листопада 1936 року: «...демократизм проекту нової Конституції пояснюється не “звичайним” і “загально-визнаним” демократизмом узагалі, а демократизмом соціалістичним»².

Таким чином поняття «демократія» розщеплювалося додаванням уточнювальних означень на «соціалістичну або радянську демократію» і «буржуазну демократію», що їх протиставляли відповідно до властивого комуністичній ідеології дихотомічного поділу світу за ознакою «своє»/«чуже», «позитивне»/«негативне». Пор. тлумачення поняття «буржуазна демократія» в «Словнику української мови»: «політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії», до якого подано таку ілюстрацію з газети «Київська правда» за 4 жовтня 1950 року: «Як небо від землі відрізняється радянська демократія від демократії буржуазної»³.

Оскільки слово «демократія» без квазіуточнювального означення в радянській мові не вживали, країни Центральної Європи, приєднані до соціалістичного табору після Другої світової війни, отримали назву «країни народної демократії», хоча в цьому тавтологічному утворенні прикметник «народний» був зайвим, адже слово «демократія» у перекладі з грецької означає «влада народу».

Прикметник «соціалістичний» поєднувався з широким колом ідеологем: «соціалістичний патріо-

¹ Цит. за: Бондар-Терещенко Ігор. У задзеркаллі 1910–1930-х років. — К.: Темпора, 2009. — С. 190–191.

² Сталин И. В. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном V Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 г. // Сталин И. В. Сочинения. — Т. 14. — М.: Писатель, 1997. — С. 131. — Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/stalin/t14/t14_40.htm

³ Словник української мови: В 11 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 239.

тизм», «соціалістичний спосіб життя», «соціалістичний реалізм». Сміслову порожнечу словосполук із цим прикметником зроджує сполучуваність його з протилежними за значенням поняттями «патріотизм» та «інтернаціоналізм»: «соціалістичний патріотизм»¹, «радянський патріотизм» і «соціалістичний інтернаціоналізм»².

Аналогічною міфологемою, не пов'язаною з реальністю, була ідея побудови протиставної національної «соціалістичної, інтернаціональної держави» завдяки «вивищенню» робітничого класу, що її декларував Сталін у розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом: «Завдання, якому я присвячую своє життя, полягає у вивищенні іншого класу, а саме – робітничого класу. Завданням цим є не зміцнення будь-якої “національної” держави, а зміцнення держави соціалістичної, а значить – інтернаціональної, причому всяке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню всього міжнародного робітничого класу»³.

Квазіуточнювальні означення вживали в новомові до низки назв загальнолюдських цінностей, що призводило до їхньої семантичної трансформації. Такі назви морально-етичних категорій, як «совість», «мораль», «честь» тощо, поєднуючись з ідіолексемами, втрачали своє універсальне значення, набуваючи ідеологізованої, класово-партійної семантики: «комуністична мораль», «робітнича совість», «пролетарська честь», «колгоспна демократія»⁴.

Культуролог Роман Корогодський у спогадах навів цікавий приклад зі свого досвіду протистояння

¹ Українська радянська енциклопедія. – Т. 4. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1979. – С. 412 (гасло «Інтернаціоналізм»).

² Там само. – Т. 3. – С. 483 (гасло «Дружба народів»).

³ Сталін І. В. Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом 13 декабря 1931 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 13. – М.: Политиздат, 1951. – С. 105. – Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_19.htm

⁴ Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. – С. 210.

радянській редакторській практиці: «Аж тепер я згадав мій за давнений диспут без винятку з усіма редакторами другої половини 70–80-х років навколо слова “гуманізм”. Мені регулярно дописували словечко “соціалістичний”. Я пручався і пояснював сенс гуманізму як поняття універсального, і лише один Віль Гримич чесно сказав: “Це ж установка. Не я, то Рогоза тобі допише”»¹.

Ідеологізоване значення морально-етичних категорій закріплювали словники. Наприклад, прикметник «чесний» у «Словнику української мови» в 11 томі проілюстровано цитатою зі Статуту КППС: «Член партії повинен бути правдивим і чесним перед партією і народом», а до прикметника «вірний» подано такий приклад: «*вірна* заповітам Леніна Комуністична партія Радянського Союзу розглядає будівництво комунізму в нашій країні як своє велике інтернаціональне завдання»².

Словесними маніпуляціями тоталітарна мова розмивала й знецінювала загальнолюдські поняття про універсальні моральні вартості, оскільки честь і совість не можуть належати лише якійсь одній групі — вони або є, або їх немає.

Властивістю новомови є також «принцип зарезервованих слів», як окреслив його М. Гловінський. Такими словами дослідник називає ті, що могли бути використані лише в одному, чітко визначеному контексті і мали стосуватися тільки одного суб'єкта. Скажімо, прикметник «керівний» вживали лише для характеристики ролі партії. Ця риса увиразнює основне явище у новомові — «тенденцію до того, щоб у певних контекстах і про певні суб'єкти говорити лише єдиним способом»³.

¹ Корогодський Р. «Я свідчу» // Українська мова та література. — 2001. — № 2 (січень). — С. 1.

² Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз. — С. 21.

³ Гловінський Міхал. Новомова. — С. 174.

Таким чином, ідеологічний контекст обмежував сполучувальний потенціал слів. Як зазначає О. Калиновська, «слово, утворюючи тісну сполучуваність з ідеологічно і соціально значущим атрибутом, засобом постійних повторів породжувало в мовній свідомості нероздільні мовні звороти, в яких наявний компонент (А) передбачає наявність компонента (В). Такі умови вживання слова У. Вайнрайх визначав як умови “вивітрювання значення слова”»¹.

До стійких словосполук новомови належали «пролетарський інтернаціоналізм», «радянський патріотизм», «соціалістична демократія», «безрідний космополітизм» тощо, які входили до бінарних опозицій. «Пролетарський інтернаціоналізм» протистояв «буржуазному націоналізму», «соціалістична демократія» — «буржуазній демократії», «радянський патріотизм» — «безрідному космополітизму» тощо. «Патріотизм» міг бути лише «радянським», а «націоналізм» — лише «буржуазним», унаслідок чого близькі за семантикою поняття в новомові опинялися на протилежних полюсах шкали оцінок.

Близькою до зазначеної риси тоталітарного дискурсу була специфічно вживана сурядність, виявлена в уже згадуваному дослідженні П. Серіо. Її реалізували за допомогою прийменника «і», що поєднував два поняття, які у звичайній російській мові не належать до синонімів, наприклад «партія і народ». В іншій формі сурядності прийменник «і» усували, але відношення між поєднаними поняттями також складно інтерпретувати з погляду логіки: «партія, весь радянський народ», «комсомольці, вся радянська молодь»². У результаті цієї маніпуляції величезна кількість понять виявлялася нібито синонімами одне одному, що навіювало ідею про їхню начебто «тотожність» у реальному житті. П. Серіо наводить такий ланцюжок сурядних понять у новомові, який він називає семантичним парадоксом: партія =

¹ Калиновська Оксана. Лексико-семантичні зрушення. — С. 211.

² Степанов Ю. С. Альтернативный мир. — С. 39.

народ = ЦК = уряд = держава = радянські люди = робітничий клас = усі народи Радянського Союзу = кожна радянська людина = революція = наш з'їзд = робітники = колгоспники = безпартійні = робітники радгоспів = спеціалісти сільського господарства тощо (список неповний)¹.

Евфемізми

У радянській новомові були поширені маніпуляції з евфемізмами у висвітленні різних сфер життя — економічного, політичного, культурного.

Розв'язану Радянським Союзом у 1970-х роках війну в Афганістані в пропагандивному дискурсі називали не інакше, як «виконанням інтернаціонального обов'язку».

Уже під час горбачовської перебудови, коли проголошений принцип гласності уможливив відверте обговорення в наукових колах проблем радянської мовної політики, деякі з авторитетних московських лінгвістів, зокрема Микола Баскаков, визнали, що застосовувані до російської мови стереотипні атрибути «общесоюзный», «общесоветский язык», а також «язык межнационального общения» — це ідеологізовані евфемізми для позначення російської мови як державної в СРСР².

Постійно вживані в мовознавчих працях терміни «взаємодія», «взаємозбагачення», «взаємовпливи» щодо українсько-російських міжмовних відносин були евфемізмами, призначеними маскувати спланований владою однобічний потужний вплив російської мови на українську з метою її ліквідації як самостійної.

Таким самим евфемізмом був термін «гармонійна російсько-українська двомовність», за яким ідеологи русифікації, зокрема академік Іван Білодід, прихову-

¹ Степанов Ю. С. Альтернативный мир. — С. 39.

² Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы. — М.: Наука, 1989. — С. 48.

вали реальні процеси витіснення української мови російською з усіх сфер суспільного життя. За словесною фікцією «гармонійних відносин» ховалася боротьба двох мов, характер якої точно визначив опонент Білодіда Юрій Шевельов у термінах «мова у наступі» і «мова у відступі».

Дослідники тлумачать як евфемізми і базові поняття ідеології комуністів, зокрема визначення «диктатура пролетаріату». Юрій Шевельов у спогадах наводить вислів Дмитра Чижевського про те, що заснований більшовиками режим був не офіційно проголошеною диктатурою пролетаріату, а диктатурою над пролетаріатом¹.

Роберт Конквест довів, що поняття «диктатура пролетаріату» — «просто кодове слово для означення партійної диктатури». Дослідник зазначає, що Ленін, як і Маркс перед ним, хоч і були речниками пролетарської справи, «у вічі не бачили жодного справжнього пролетаря». У Жовтневому перевороті 1917 року брали участь лише ті робітники, яких більшовики перед тим зробили професійними, себто оплачуваними, революціонерами. Усталений робітничий клас (залізничники, друкарі) пішов за меншовиками. А на середину 1918 року міські робітники повсюди перебували вже в опозиції. У більшовицькому керівництві лише один з них (Михайло Томський) був колись робітником. Та невідповідність життєвим реаліям жодною мірою на впливала на панівне твердження більшовиків, нібито вони захищають інтереси пролетаріату, що приведе до безкласового суспільства².

У комуністичному й нацистському режимах слово «партія» набуло значення, протилежного загальноприйнятому його вжитку в країнах представницької

¹ Шевельов Юрій. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади: У 2 т. — Т. 1: В Україні. — Харків; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2001. — С. 52.

² Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — С. 117-118.

демократії. Якщо в політичному житті демократичних держав партія — це одна з груп, що конкурують між собою у змаганні за владу відповідно до прийнятих правил, то нацистська Німеччина і Радянський Союз були однопартійними державами, в яких партія визначала правила й відігравала чільну роль у питаннях ідеології та соціальної дисципліни¹.

До евфемізмів належав критерій «об'єктивності», суворого дотримання якого вимагала радянська критика, оскільки насправді за цим принципом «крилася вірність літератури кожночасним вимогам партії»².

Загалом маніпулювання евфемізмами й гіперболами М. Гловінський вважає характерними рисами, новомови. Оперування ними, переконаний дослідник, залежить від типу контексту: коли йдеться про власні проблеми, з'являються евфемізми, коли йдеться про проблеми противника, варто чекати серії гіпербол. «По нашому боці — тимчасові економічні труднощі, хвороби росту тощо, по тому боці — економічна криза. Згідно з цим принципом у нас не буває підвищення цін, є тільки зміна чи — витонченіший евфемізм — коригування, натомість у них відбувається постійне зростання цін, інфляція тощо. Цей принцип діє і у протилежний бік: про наші успіхи говориться гіперболами, про успіхи противника — евфемізмами»³.

Абревіатури і складноскорочені слова

Ще одна визначальна риса мови радянського тоталітаризму — величезна кількість аббревіатур і складноскорочених слів: ЦК, КПРС, ЦК КПРС, СРСР, УРСР, ВЦРПС, ВЛКСМ, ЛКСМУ, комсомол, колгосп тощо.

¹ Снайдер Тимоти. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія. — К.: Грані-Т, 2011. — С. 402.

² Кошелівець Іван. Окремий Євген Сверстюк // Сверстюк Євген. На святі надій. — С. 10.

³ Гловінський Міхал. Новомова. — С. 170–171.

Р. Конквест розглядає наявність безлічі абревіатур і складноскорочень у радянській мові в контексті фетишизації машин, технологічних досягнень. «Сучасність» режиму виявлялася і в подібній «високотехнологічній», телеграфно скороченій мові: Совнарком (Раднарком, або Рада народних комісарів), Госплан (Держплан, або Державний плановий комітет), ГУЛАГ (Государственное управление лагерей), або ДУТАБ (Державне управління таборів) і так далі¹.

«Щоденники» Сергія Єфремова містять, серед інших, цікаві міркування з приводу скорочень, що набувають поширення у впроваджуваній більшовиками мові. У записі від 5 квітня 1924 року Єфремов під враженням від прочитаних «Спогадів» Шелгунова, які описують епоху Миколи I в самодержавній Росії, порівнює її із сучасною йому добою утвердження нової влади: «Ну вгадай, хто мудрий, що це мова про Росію Миколи I, а не про сучасну комуністичну державу. Ріжниця хіба одна, що теперішня держава усього вимагає і натомість нічого не забезпечує, себто як держава навіть назад поступилася. Все для держави. Нічого для людини. Людина — раб держави. Залежність її чисто кріпацька. Бо хіба ж всі ті союзи, реєстрації і т. п. — не та ж таки кріпацька залежність, що вбиває цілком людину як людину, нехтує її й робить засобом на свою якусь мету? Через те й нема тепер людини — є “спец”, фахівець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це за його роблять інші “специ”. Безперечно, що знизився самий тип держави, наблизившись до Аракчєєвсько-миколаївського ідеала. Безперечно так само, що така держава не може існувати поруч з розвиненим громадським життям. І вийде, що або держава вб'є громадське життя (і сама вмере), або ж громадське життя

¹ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — С. 119.

розірве державу. Кінець кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не поїдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь “раб” превалює (“рабкор”, “сорабкоп”, “сарабіс” і десятки інших). Саме от — раб, а не робітник. Символічно виходить»¹.

Той факт, що абрєвіатури у радянській новомові від самих початків її формування трактували як важливий складник мовних інновацій, засвідчує намір запровадити їх до академічного «Російсько-українського словника», який задекларувала його нова редакційна колегія, створена у 1929 році, після арешту і засудження в процесі СВУ попереднього редактора й упорядників словника Сергія Єфремова, Всеволода Ганцова, Григорія Голоскевича та інших. До низки змін у принципах укладання цієї лексикографічної праці, до яких змушена була вдатися нова редколегія під тиском звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі», належало і зобов'язання «запровадження до реєстру російських слів лексичних новотворів, зокрема абрєвіатур (скорочених слів), і ширше розроблення відповідної семантики та фразеології»².

У «Словнику української мови» в 11 томах зафіксовано безліч складноскорочених слів, що побутували в радянській новомові: *агітмасовий* — «агітаційно-масовий»³, *агітпоїзд* — «відповідно обладнаний поїзд, що використовується як пересувний агітаційний пункт»⁴, *агітпроп* — «скорочена назва відділів агітації і пропаганди при ЦК і місцевих комітетів ВКП(б) (до 1934 р.)»⁵,

¹ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923-1929. — К.: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. — С. 104.

² Післяслово до 2-го і 3-го випусків II тома російсько-українського словника // Російсько-український словник: У IV т. / Гол. ред. I-II т. акад. А. Кримський, III-IV т. — С. Єфремов. — Т. II. — Вип. 3. — Харків: УРЕ, 1933. — С. 1053.

³ Словник української мови: В 11 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 16.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

агітпункт — «осередок масово-політичної роботи серед населення, а також спеціально обладнане приміщення для такої роботи»¹. З коренем «роб» (від «робочий»): *робітком* — «робочий комітет»², *робкоп* — «робітничий кооператив»³, *робітфак* — «робітничий факультет»⁴, *робкор* — «робітничий кореспондент»⁵; з коренем «парт» (від «партійний»): *партквиток* — «партійний квиток»⁶, *парткабінет* — «партійний кабінет»⁷, *парторг* — «партійний організатор»⁸, *партчистка* — «партійна чистка — перевірка партії з метою звільнення від чужих, шкідливих елементів»⁹ тощо.

Як зауважує Дж. Орвелл, такий спосіб творення слів застосований у новомові цілком свідомо, оскільки вони «звужують і децю змінюють значення відповідних слів, відкидаючи більшість притаманних їм асоціативних рядів, які в інших випадках можуть з ними пов'язуватися. Наприклад, слова “Комуністичний Інтернаціонал” викликають в уяві складну картину універсального людського братерства, червоні прапори, барикади, Карла Маркса й Паризьку Комуну. Натомість слово “Комінтерн” означає лише міцно спаяну організацію й чітко визначену доктрину. Воно вказує на щось легко впізнаване і водночас обмежене у використанні, як стілець або стіл. “Комінтерн” — це слово, яке можна вимовити навіть не задумуючись, тоді як “Комуністичний Інтернаціонал” — це фраза, яка майже відразу змушує над нею замислитися»¹⁰.

¹ Там само.

² Словник української мови: В 11 т. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 585.

³ Там само. — С. 586.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Словник української мови: В 11 т. — Т. 6. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 79.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 80.

⁹ Там само.

¹⁰ Орвелл Джордж. 1984: роман. — С. 289.

Лозунговість

Велику роль у новомові відіграла стихія магичності, що особливо виразно виявлялася в лозунгах. Радянські лозунги — це констатація того, що має бути, заява про бажаний стан, але висловлена так, нібито він дійсний¹. Лозунги «Народ і партія єдині», «Партія — розум, честь і совість нашої епохи», «Союз робітників і селян — основа Радянської держави» тощо відображали не правдиву соціальну реальність, а ідейну міфотворчість доби, виконували магичну функцію впливу на реципієнта².

У гаслах, лозунгах, наборі канонічних фраз утілено концепт єдності всього радянського народу. Поширеною була словосполука «непорушна єдність». Так, ідею соціальної єдності пропагувало постійно повторюване гасло «непорушної єдності робітничого класу і колгоспного селянства»³. Єднання поколінь символізував червоний галстук: «Червоний галстук став революційним символом єднання комуністів, комсомольців і піонерів»⁴. Та найпоширенішим був лозунг «Народ і партія єдині». Популярне гасло, проте, не відповідало реальному станові речей, а фальсифікувало поняття єдності, бо за ним стояла реальна підпорядкованість народу панівній групі. Цю схему відносин партії та народу особливо виразно унаочнювала норма проведення радянських свят і урочистостей, пов'язаних із черговими з'їздами КПРС, коли повз трибуну, на яку підіймалося партійне керівництво, мушили пройти вишикувані в колони маси людей, щоб продемонструвати свою безумовну підтримку політики КПРС. Влучну характеристику реальної позиції КПРС у радянському

¹ Гловінський Міхал. Новомова. — С. 161.

² Калиновська О. В. Лексико-семантичні зрушення. — С. 211-212.

³ Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі. — С. 12.

⁴ Там само.

суспільстві дав Йорг Баберовскі: «Так само, як цар був символом, на якому трималася стара Росія, єдність радянської імперії ґрунтувалася на партії. У публічній сфері більшовики представляли свою партію як орден обраних, як ефективний інструмент панування»¹.

Застосування деяких лозунгів вражає цинізмом, відвертим знуцанням з тих, кому їх було адресовано, як, скажімо, гасло «Праця — це справа честі, сміливості й героїзму», що висіло над вхідною брамою до табору Воркутлаг у Північно-Східному Сибіру².

Жонґлювання сталими словосполуками з вивіреною семантикою породжувало тексти, які в звичайній мові розцінювали б як абсурдні, позбавлені здорового глузду. Прикладів можна навести багато, починаючи зі слів гімну СРСР: «Союз нерушимый республик свободных // Сплотила навеки Великая Русь». Словосполуки «союз нерушимый» і «сплотила навеки» за смыслом суперечать означенню республік прикметником «свободный». Проголошена «непорушність» союзу республік і «навічна» згуртованість їх заперечують поняття свободи, вільного самовиявлення.

Так само чимало гасел і лозунгів, які були незмінним атрибутом міських і сільських пейзажів та які урочисто виголошували під час святкових заходів, парадів і демонстрацій, скомпоновано зі слів, поєднання яких часто робило їх безсенсовими. Як зауважує О. Забужко з приводу найпопулярнішого советського лозунгу «Да здравствует коммунизм — светлое будущее человечества!», «як може “здравствовать” “будущее” — те, чого немає?»³

Водночас гасла стали самою суттю новомови, що особливо яскраво виявлялося під час комуністичних

¹ Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму. — К.: К. І. С., 2007. — С. 64.

² Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — С. 992.

³ Забужко Оксана. Мова і влада. — С. 116.

свят. Ритуальні урочистості, важливим компонентом яких слугували гасла і плакати, мали продемонструвати проголошену єдність партії з народом. Людські маси, наближаючись до трибун, колективно показували, що вони радіють належним чином і належним чином погоджуються. І це була згода не лише з політикою партії, це була «категорична згода з буттям», за проникливим спостереженням Мілана Кундери: «Неписаний, невисловлений лозунг демонстрації був не “Хай живе комунізм!”, а “Хай живе життя!” Сила й підступність комуністичної політики коренилися в тому, що вона привласнила цей лозунг собі. Саме ця ідіотична тавтологія (“Хай живе життя!”) залучала до комуністичної демонстрації навіть тих, кому тези комунізму були геть байдужими»¹.

Унаслідок ритуальності вживання ідеологізованих лексем втрачалося адекватне сприйняття їх, запрограмоване новомовою. Одне з оповідань Сергія Довлатова містить комічний епізод, який відбувається на першотравневій радянській демонстрації. У натовпі один з демонстрантів несе лозунг «Дадим суровий отпор врагам мирового імперіалізму!» Довго ніхто не помічає реального значення цього гасла через магічний вплив на масову свідомість ідеологем «враг», «імперіалізм», «отпор», «суровий»².

Схожі випадки траплялись і в реальному житті. Так, одна з вулиць у центрі Києва тривалий час мала назву «вулиця Жертв Революції», поки хтось не звернув увагу на те, що таким чином фактично вшановано пам'ять тих, хто загинув від рук більшовиків під час «червоного терору», після чого її перейменували на вулицю Героїв Революції.

Дослідники радянських ідеологем наводили приклади порушення правил логіки в таких номінаціях, як

¹ Кундера Мілан. Невыносимая легкость бытия. — С. 277.

² Norman Boris, Jahnou Helmut. Идеологические понятия в значении слова // Zeitschrift für Slavische Philologie. — 1999. — Bd. 58/1. — S. 52.

двічі або тричі Герой Радянського Союзу, адже слово «герой» має абсолютну позитивну конотацію. Те саме можна сказати про евфемістичне позначення «развивающиеся страны», вживане замість табуйованого «слаборазвитые страны», бо дієприкметник «развивающиеся» не може бути диференційною ознакою — у такому разі всім іншим країнам треба відмовити у можливості подальшого розвитку¹.

Зазначені риси новомови, як-от: звуження лексичного складу, обмеження сполучувального потенціалу слів, послаблення предметного значення слів з огляду на переважання оцінної конотації, явище десемантизації — перетворювали її на мертво, застигле, вкрай уніфіковане утворення, позбавлене зв'язку з реальним життям у всьому його розмаїтті, динаміці, суперечностях.

Постійне повторення штампів на кшталт «здійснення великих завдань комуністичного будівництва», «небувалий успіх у галузі культурного будівництва», «тісно згуртований навколо своєї рідної партії радянський народ», «одностайна підтримка», «законна гордість радянського трудівника» тощо, цілковитий відрив цих мовних стереотипів від реальних життєвих проблем сфальшували цілі лексичні шари, спричинили явище девальвації слова, його змертвіння.

Засилля ідеологізованих штампів не обмежувалося промовами партійних функціонерів, офіційно-діловим і публіцистичним стилями. Воно поширювалося і на науковий стиль, передовсім на гуманітарні науки, підміняючи науковий аналіз й інтерпретацію подій, явищ, творів мистецтва банальною беззмисловою фразеологією, а саме: «письменник разом з народом будує комунізм»; «колектив радянських літераторів разом з робітничим класом на будовах доби»; «творча праця соціалістичного загалу літераторів — колгосп-

¹ Ibid. — S. 52.

никам села»; «постаті комуністів і радянських людей у літературі»; «справа Леніна живе і перемагає в мистецтві» тощо¹.

Відтак семантично спотворена мова втрачала зв'язок з мисленням. Як пише Дж. Орвелл, «завдання полягало у тому, щоб зробити мову, а надто мову будь-якого ідеологічно заангажованого суб'єкта, максимально незалежною від свідомості. Безперечно, у повсякденному житті, перш ніж щось сказати, іноді треба подумати, але член Партії, який висловлює політичне або етичне судження, мусить висловлювати правильні погляди, так само автоматично і не задумуючись, як стріляючий кулемет. Це досягається завдяки його спеціальній підготовці, мова озброює його надійним інструментом, а структура слів з їхнім різким звучанням і зумисною спотвореністю, що відповідає духу Ангсоцу, ще більше сприяє цьому процесові»².

¹ Лисенко Наталя. Формули буття українських письменників: 1950-1960-ті роки // *Studia Sovietica*. – Вип. 1. – К., 2010. – С. 175.

² Орвелл Джордж. 1984: роман. – С. 289-290.

Антикомунікативний характер новомови

Вплив тоталітарної мови на суспільну свідомість і міжлюдські стосунки глибоко руйнівний. Призначена для дезінформації, вона суперечить притаманній мові комунікативній функції. Постійне перебування під пресом «єдино правильної» комуністичної ідеології та її мови робило пристосуванство основною формою соціальної поведінки, породжувало як масове явище нещирість, двоєдушність, звичку до подвійних стандартів, коли люди говорили одне, а думали інше. Про це йшлося в одному з виступів Євгена Сверстюка на Міжнародному конгресі ПЕН-клубу: «...Людина в закритому суспільстві, як правило, закрита. Вона звикла користуватися мовою офіційною і не вміє говорити мовою щирою. В спогадах советських маршалів про війну не видно, що вони по-людськи переживають і думають. Людина, скована ідеологією і партійним пресом, звикла демонструвати офіційне життя і приховувати особисте»¹.

Новомова руйнує передусім усі публічні сфери спілкування. «Руйнує, тому що зводить усе до пустопорожньої фрази, до формули, в якій безпосередня оцінка і ритуальність перевищує значення. Таким чином, новомова порушує комунікацію — особливо у публічній сфері, переінакшує або — в кращому випадку — нейтралізує такі форми і такі стилі, в яких є справжній зміст та справжні переконання. Вона порушує комунікацію ще й тим, що впливає на суспільну свідомість, особливо

¹ Сверстюк Євген. Рукописи горять. Рукописи не горять! // Свєрстюк Є. Правда полинова. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. — С. 161.

пересічну, викликаючи реакцію недовіри до будь-якої мови»¹.

Як зазначає М. Гловінський, антикомунікативність є визначальною рисою новомови. У тоталітарній системі влада — єдиний суб'єкт комунікації. Її спілкування з народом не зорієнтоване на діалог. Це була мова гасел, наказів і розпоряджень, яка вимагала від соціуму лише беззаперечного схвалення, висловленого вголос або хоча б мовчазного. Це мова одноголоса, що не передбачає спілкування у звичному його розумінні — як розмову, дискусію, обговорення проблем з можливістю досягнення компромісів чи консенсусу².

У період сталінізму знищення свободи слова й думки, поєднане зі свавіллям влади і безпрецедентним терором, паралізували суспільство. У лещатах найжорстокішої диктатури людність перетворилася на пригноблений мовчазний натовп. З міжособистісного спілкування зникли довіра, солідарність, теплота дружніх зв'язків і порозуміння.

Разючий контраст атмосфери повоєнного Харкова з містами вільного світу спостеріг американський кореспондент Джордж Мурад. Він приїхав до Харкова у березні 1945 року з Будапешта, який тоді ще зберіг, за його словами, «дух веселого, звиклого до розкоші міста, сповненого суєти і голосного гамору вільного світу». Зовсім іншу картину побачив Дж. Мурад, коли йшов з колегою-журналістом широкою Сумською вулицею Харкова. Хоча вулиця була переповнена сотнями перехожих, вони не почули жодного звуку, крім човгання підошов. «Прислухайтесь! — підсумував журналіст свої враження від мовчущого Харкова. — Над вулицею кожного вільного міста стоїть гамір, суміш людських голосів: там десь — аргумент, там — привітання при-

¹ Гловінський Михайло. Новомова. — С. 179–180.

² Głowinski Michał. Nowomowa // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski / Pod red. Jerzego Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — S. 166.

ятелів, там — оклик поліціянтя на необачного пішохода, вигуки вуличних торговців Каїру чи говірливих шоферів Нью-Йорка. Все це разом сплітається в мелодію свободи, якої ви ніколи не чуєте, доки вона не зникне. В тоталітарних країнах люди йдуть і мовчать. Бажаючи уникнути неприємностей, вони роблять себе настільки непомітними, наскільки це взагалі можливе»¹.

Антикомунікативна сутність тоталітарної мови яскраво проявилась у період появи опозиційних рухів у Польщі й Чехословаччині. Очільники Польської Народної Республіки у серпні 1980 року показали свою нездатність порозумітися з робітниками-страйкарями. Події в Чехословаччині у 1968 році засвідчили, що керівництво СРСР не розуміло значення понять «демократія» і «свобода»².

Хибне трактування поняття «демократія» ілюструють тлумачні словники радянського часу. Так, у статті «демократія» в «Словнику української мови» в 11 томах окремо виділено поняття «буржуазна демократія», що пояснюється як «політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям *диктатури буржуазії*»³, а в статті «народний» поняття «народна демократія» витлумачено як «нову форму політичної організації суспільства, яка виникла в ряді країн Східної й Центральної Європи та Азії після Другої світової війни — одна з форм *диктатури пролетаріату*»⁴. Натомість поняття «демократія» («влада народу») не має нічого спільного з поняттям «диктатура» («влада диктатора»).

Отже, проінята феноменальним фарисейством радянська система, прагнучи створити свій позитивний образ для зовнішнього світу, позичила лексику й формулювання деяких конституційних норм з мови

¹ Мурад Джордж. Пісня свободи / Пер. Оксани Соловей // Соловей Оксана. Переклади. — К.: Задруга, 2001. — С. 39.

² Głowinski Michał. Nowomowa. — S. 166–167.

³ Словник української мови: В 11 т. — Т. 2. — С. 239.

⁴ Словник української мови: В 11 т. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 175.

розвинутих демократій, проте в умовах диктаторського режиму вони виконували лише роль словесних фікцій. Суперечність між радянськими реаліями і позірно демократичними нормами, прописаними в законах, вдало використовували українські інтелектуали-опозиціонери під час судових процесів 60–70-х років, заганяючи суддів у глухий кут. Таку практику у спілкуванні з працівниками КДБ і суддями застосовував, зокрема, В'ячеслав Чорновіл.

На судовому засіданні, де розглядали його справу, Чорновіл висловив протест проти закритого засідання суду, покликаючись на Конституцію СРСР і 20-ту статтю кримінально-процесуального кодексу, які гарантували відкрите проведення такого суду. Оскільки закритий суд порушив Конституцію і кодекс, констатував дисидент, він вважає його недійсним.

Присутній на суді Михайло Осадчий так описує сцену реакції суддів і прокурора на заяву Чорновола: «Це був грім серед ясного неба. Він сколихнув сонливих суддів, він роздратував огрядного прокурора. Прокурор зірвався, мов обпечений, з місця і кинув заяву в обличчя В'ячеславу Чорноволу: “Вы враг!” — крикнув він, і йому від обурення перехопило подих»¹.

Стосунки влади з українськими шістдесятниками засвідчили, що виховані тоталітарною системою партійні очільники лишались ортодоксальними догматиками, не здатними налагодити зворотний зв'язок із соціумом і після засудження злочинів Сталіна та розвінчання його культу.

Рух опору шістдесятників виник в УРСР стихійно у відповідь на певну лібералізацію режиму в добу Хрущова. Як наголошує більшість учасників руху, вони не ставили перед собою політичних завдань, а зосереджувалися на культурницькій діяльності, вбачаючи основне завдання в обстоюванні національних мовно-культур-

¹ Осадчий Михайло. Більмо. — Львів: Каменяр, 1993. — С. 60–61.

них прав і просвітницькій роботі серед ширших верств населення. Шістдесятники зверталися передусім до спадщини 1920-х років, прагнучи повернути в історичний культурний процес вилучені з нього сталінською цензурою твори митців Розстріляного Відродження.

Велику роль у пробудженні національної свідомості в колах інтелігенції зросійщених міст відіграла праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор написав її у 1965 році й передав до ЦК КПУ. Одночасно вона поширилась у машинописних копіях.

В інтерв'ю, яке І. Дзюба дав 1991 року, він так визначив мотиви створення цієї праці та її цільову аудиторію: «Перший адресат — це російська і російськомовна інтелігенція, яка не приймала і не розуміла національної проблеми, не бачила, що за цим стоїть, чи не хотіла бачити. А другий адресат — це офіціоз, намагання переконати його в тому, що в його ж інтересах відмовитися від цієї фальшивої народозгубної, народобивчої політики і вернутися, так я це уявляв, вернутися до політики розвитку національностей, національних культур і до справжнього інтернаціоналізму, тобто до рівноправного співжиття народів, а не до русифікації, не до гноблення і не до нівеляції і нищення народів. Це другий адресат. І третій адресат — це була наша українська патріотична публіка, і молодь зокрема, увесь цей рух»¹.

Як згадує літературознавець, у 60-х роках і він, і його соратники щиро вірили в можливість «оновленого соціалізму»: «Я, наприклад, вважаю, може, це помилково, але я й досі вважаю, що тоді можна було врятувати ідею соціалізму»². Саме тому автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» надіслав своє дослідження республіканському керівництву, сподіваючись переконати його в хибності русифікаційної політики і потребі повернутися до ленінської національної політики.

¹ Дзюба Іван (інтерв'ю) // Нецензурний Стус: Книга у 2 ч. — Ч. 2 / Упоряд. Б. Підгірний. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — С. 252.

² Там само. — С. 229.

Проте очевидно, що спроби порозумітися з владою, налагодити з нею діалог не мали жодного шансу на успіх. Провідники комуністичної імперії ніколи не зважали на громадську думку, понад те, унеможлилювали зворотню комунікацію з підвладною їм людиною.

У такій ситуації легальна боротьба за людські й національні права була приречена від самого початку, що і продемонструвало дії влади щодо руху шістдесятників. Попри те, що його учасники не ставили політичних завдань і не висували націоналістичних гасел, місцева колоніальна адміністрація за наказом з Москви оголосила їх «українськими буржуазними націоналістами» і засудила багатьох з них до тривалих термінів ув'язнення.

Праця І. Дзюби, попри її апелювання до ленінської національної політики і соціалістичної ідеї, була оголошена антирадянською, а тим, хто зберігав або тільки читав її машинописну копію, загрожувало ув'язнення. Однак ентузіасти поширили чимало самвидавних примірників праці в університетських та інших освітньо-наукових осередках, що вплинуло на формування української мовної і національної свідомості частини її представників.

Це доводить, що в умовах радянського тоталітаризму ненасильницький рух захисту мовно-культурних прав не мав можливості легального провадження, певний результат могли дати лише конспіративні форми боротьби.

Розділ 2

ДИСКУРС НЕНАВИСТІ

Номінації ворогів у дискурсі радянського тоталітаризму

Класові вороги
періоду утвердження
комуністичного режиму

Російська партія більшовиків узяла на озброєння Марксову утопічну модель побудови справедливого суспільства завдяки класовій боротьбі, в якій роль рушія прогресу відводили робітничому класу, що мав стати могильником буржуазії.

Оголошення нещадної війни на знищення «класу гнобителів» проходить червоною ниткою через усі публічні промови Леніна, виголошені ним після Жовтневого перевороту. «Або влада поміщиків, або влада більшовиків. Середина бути не може. Або влада гноблених, або влада гнобителів», — заявляв Ленін у промові на робочій конференції Пресненського району 14 жовтня 1918 року¹.

Лев Троцький у праці «Тероризм і комунізм» писав: «Буржуазія в нинішню епоху... не тільки вже не відіграє потрібної ролі у виробництві, але своїми імперіалістичними методами привласнення руйнує світове господар-

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — М.: Политиздат, 1969. — С. 380. — Режим доступу: <http://leninism.su/works/76-tom-37/1406-rech-na-rabochej-konferenczii-presnenskogo-rajona.html>

ство і людську культуру. Її (буржуазію. — Л. М.) доводиться відривати, відрубувати»¹.

Заклики до насильства втілював в образні форми трибун Жовтневої революції Володимир Маяковський: «Крепи у мира на горле пролетариата пальцы!», «Партия — это рука многомиллионная, сжатая в один громящий кулак».

Таким чином, російська революція пов'язала щастя одних людей із фізичним знищенням інших. Саме більшовики запровадили організовану на державному рівні ліквідацію затаврованих колективів².

Одразу після захоплення влади більшовики вдалися до терору. За визначенням Л. Троцького, «червоний терор» був «знаряддям, призначеним проти приреченого на загибель класу, який не хоче гинути»³. Каральним органом, що здійснював терор, стала ЧК (скорочення від рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР»).

Ліквідацію цілих верств населення більшовики почали з поміщиків, буржуазії, священників і поліцейських колишньої Російської імперії. Україн небезпечними для побудови комуністичної держави, на переконання Леніна, були багаті люди та їхні «хлібоїдці — буржуазні інтелігенти». Ці соціальні верстви підлягали або фізичній ліквідації, або безжальній дискримінації. У виступі «Як організувати змагання?» вождь світового пролетаріату закликав урізноманітнити види покарань зазначених груп населення: «Жодної пощади цим ворогам народу, ворогам соціалізму, ворогам трудящих. Війна не на життя, а на смерть багатим і хлібоїдцям, буржуазним інтелектуалам... З ними потрібно розправлятися за найменшого порушення... В одному місці ув'язнять...

¹ Троцький Лев. Терроризм и коммунизм // Троцкий Лев. Сочинения. — М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. — Режим доступу: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm#st05>

² Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 30-31.

³ Троцький Лев. Терроризм и коммунизм. — Режим доступу: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm#st05>

У другому – поставлять їх чистити нужники. У третьому забезпечать їх після відбуття карцера жовтими квитками... У четвертому – розстріляють на місці... Що різноманітніше, то краще, то багатший буде загальний досвід»¹.

Демонізація образу багатой людини, буржуа, стала невід'ємною рисою радянської пропаганди, мистецтва, масової культури. Популярності набули рядки В. Маяковського: «Ешь ананасы, // рябчиков жуй, // день твой последний приходит, буржуй». У 1933 році Павло Тичина, щоб зберегти життя, змушений був написати потворну змістом і примітивну формою агітку «Партія веде», яку відтоді заучували напам'ять і декламували всі українські школярі: «Всіх панів до 'дної ями, // Буржуїв за буржуями // Будем, будем бить! // Будем, будем бить».

До тлумачення реєстрового слова «буржуа» у «Словнику української мови» в 11 томах наведено таку ілюстрацію з роману Івана Ле «Міжгір'я»: «Подивитись на якогось буржуа, капіталіста, ласуна – він зовсім втратив людську подобу»².

Треба сказати, що на початковому етапі утвердження диктаторської влади більшовики стикалися з великими труднощами. В Україні ставлення населення, особливо селянства, до більшовицького режиму не було прихильним. Показовою в цьому сенсі є резолюція «Про роботу на селі», прийнята на IV конференції КП(б)У 17–23 березня 1920 року. Захід відбувався у специфічних умовах, коли більшовики військовою силою завоювали Україну, проте ще не встигли розбудувати власні організаційні структури. Згідно з Конституцією УСРР 1919 року делегатів Всеукраїнського з'їзду рад обирали на з'їздах рад нижчого рівня. Більшовики ще не могли

¹ Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 35. – М.: Политиздат, 1974. – С. 200–201, 204. – Режим доступу: <http://leninvi.com/t35/p200>

² Словник української мови: В 11 т. – Т. 1. – С. 258.

взяти повністю під свій контроль виборчий процес, відтак сприйняли створені не ними в містах і селах ради як чужий елемент у системі влади. Це засвідчує текст резолюції «Про роботу на селі», що його навів Станіслав Кульчицький: «Ради є властивою пролетарській диктатурі формою правління, але через те, що сам пролетаріат частково ще знаходиться під впливом соціал-зрадницьких партій, а в селі пролетарські маси і трудове селянство знаходяться ще не тільки під фактичною, але і під моральною диктатурою куркуля, в сільські Ради часто потрапляють справжні вороги Радянської влади. Як пролетаріат входив у парламент, щоб підірвати його зсередини, точно так вороги Радянської влади входять в Ради, щоб їх підірвати зсередини. Це явище особливо яскраве в українському селі, де багато Рад, заповнених куркулями та спекулянтами, були самі опорою отаманщини або в кращому випадку ставилися пасивно до завдань, які поклала на них центральна влада»¹.

Як зазначає історик, коментуючи цей текст, він показує, наскільки далекою від справжніх інтересів робітників і селян була більшовицька влада, що в пропаганді позиціонувала себе як «робітничо-селянська»: «Соціально-економічні та національні інтереси місцевого населення перебували в гострій суперечності з “центральною владою”, під якою розумілося керівництво більшовицької партії в Москві. Цю владу навіть окупаційною не можна було назвати, настільки вона була далекою від інтересів будь-яких соціальних сил як в Україні, так і в Росії. Вона представляла інтереси купки індоктринованих фанатиків та їх нечисленних послідовників (краплю в народному морі, як висловлювався В. Ленін)»².

Ліквідація великих землевласників і буржуазії виявилася лише початком «червоного терору». Встанов-

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 1. — К.: Темпора, 2013. — С. 414-415.

² Там само. — С. 415.

лення тоталітарного режиму передбачало постійний пошук ворогів. Для збереження своєї однопартійної диктатури більшовикам потрібно було сформувавши у суспільній свідомості психологію «обложеної фортеці», звідусіль оточеної небезпечними ворогами. Цей ефективний прийом дає змогу «зацементувати» диктаторську владу¹.

У період нової економічної політики, яку більшовикам довелося запровадити внаслідок глибокої економічної та політичної кризи, діяльність каральних органів було послаблено. Проте їхні очільники знали, що неп — тимчасовий захід, і чекали слушного часу для поновлення «червоного терору». Так, провідний співробітник ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління) Яків Петерс у газеті «Известия» від 17 грудня 1922 року заявляв: «Ми не повинні забувати, що в умовах непу наші найзапекліші вороги все ще оточують нас»².

Після виходу в листопаді 1930 року в газетах «Правда» та «Известия» статті Максима Горького «Якщо ворог не здається — його знищують» цей заголовок став популярним гаслом у радянських політичних текстах.

Репресивні органи таємно збирали дані про «запідозрених контрреволюціонерів». Щодо України секретний циркуляр 1924 року визначав близько двадцяти «ворожих» груп. До різноманітних категорій підозрюваних потрапило чимало населення України. Частина представників цих груп становили «колишні», зокрема недобиті класові вороги: колишні члени дореволюційних буржуазних партій, колишні члени монархічних союзів та організацій («чорних сотень»), колишні члени Спілки незалежних хліборобів (діячі часів урядування

¹ Сюдюков Ігор. Формула отрути, або Секрети тиранічного всевладдя // День. — 2012. — № 83-84, 18-19 травня. — С. 8. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/formula-otruti-abo-sekreti-tiranichnogo-vsevladdya.html>

² Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К.: Либідь, 1993. — С. 83.

Центральної Ради), колишні дворяни й аристократи, колишні царські службовці тощо.

Окрему групу утворювали «націоналісти всіх мастей і відтінків». Потрапили до списку потенційних арештантів і такі категорії населення, як «торговці, крамарі, непмани»; «чужоземці (незалежно від національності)»; «ті, що мають родичів або знайомих за кордоном», «члени релігійних сект і громад (особливо баптисти)»; «науковці й фахівці старої школи, надто ті, чия політична орієнтація не виявлена до сьогоднішнього дня»¹.

Наступною соціальною верствою, якій більшовики оголосили війну, стали так звані дрібнобуржуазні елементи, до яких вони залічували заможніші групи селян, дрібних підприємців і торговців, що отримали певну економічну свободу під час непу. У січні 1930 року влада розпочала широку кампанію «позбавлення майна приватних підприємців». Указ 2 грудня 1930 року зафіксував понад 30 категорій «позбавленців» (рос. «лишенцы») — громадян, позбавлених громадянських прав: «колишніх землевласників», «колишніх комерсантів», «колишніх дворян», «колишніх поліцейських», «колишніх царських чиновників», «колишніх куркулів», «колишніх орендаторів або власників приватних підприємств», «колишніх білих офіцерів», духовенства, ченців, черниць, «колишніх членів політичних партій» тощо². Дискримінації, жертвами яких були «позбавленці», котрі 1932 року представляли 4 % виборців, тобто зі своїми сім'ями — 7 мільйонів осіб, не обмежувалися лише втратою права голосу. У 1932–1933 роках таке обмеження супроводилося втратою права на житло, на медичне обслуговування і продовольчі картки³.

¹ Там само. — С. 83–84.

² Чорна книга комунізму: злочини, терор, репресії / Пер. з фр. Я. Кравця. — Львів: Афіша, 2008. — С. 162.

³ Там само.

Слово «куркуль» в історико-етимологічному та суспільно-політичному аспектах

До найжахливіших злочинів комуністичного режиму належить терористична «куркульська операція», до якої влада готувалася з початку 1930-х років.

Нова влада планувала запровадити в сільському господарстві усупільнення землі й землекористування. При цьому більшовики не могли не усвідомлювати, який опір зустрине в селянському середовищі проведення колективізації, що суперечила гаслу «Земля селянам!», завдяки якому більшовики здобули прихильність значної частини селянства під час революції.

Стратегію переходу до колективного господарювання на селі Ленін виклав у промові на Першому всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 року: «Немає сумніву, що в такій селянській країні, як Росія, соціалістичне будівництво — завдання дуже важке. Немає сумніву, що змести такого ворога, як царизм, як влада поміщиків, як поміщицьке землеволодіння, можна було порівняно легко. Можна було в центрі розв'язати це завдання за кілька днів, можна було по всій країні розв'язати його за кілька тижнів, але завдання, до якого ми тепер приступаємо... може бути розв'язане тільки надзвичайно впертою і тривалою працею. Тут нас чекає боротьба крок за кроком, вершок за вершком; доведеться відвойовувати завоювання нової, соціалістичної Росії, боротися за громадський обробіток землі. І само собою зрозуміло, що такий переворот, перехід від дрібних одиничних селянських господарств до громадського обробітку землі, потребує тривалого часу, що він у жодному разі не може бути здійснений відразу»¹.

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — С. 356. — Режим доступу: <http://leninism.su/works/76-tom-37/1397-rech-na-i-vserossijskomeszde-zemelnyx-otdelov-komitetov-bednoty-i-kommun.html>

Особливо потужну протидію колективізації варто було очікувати з боку українського селянства. Упродовж 1905–1917 років в українських селах витворився соціальний прошарок міцних господарів, які невтомною працею набули заможності. Форми землеволодіння і землекористування в Україні, де переважали приватні одноосібні господарства, кардинально відрізнялися від російської традиції общинного землеволодіння. Не випадково Євген Чикаленко, тісно пов'язаний як землевласник і громадський діяч із селянським середовищем Південної України, ще в 1917 році передбачав, що соціалізація землі спричинить масові протести й заворушення серед українського селянства. Це засвідчує, зокрема, лист Чикаленка до Петра Стебницького від 20 березня 1917 року, де він писав: «А тим часом наше селянство не піде на соціалізацію, чи муні[ци]палізацію землі. Великороси, які звикли до общинної форми, може, й не протестуватимуть, а у нас усі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які оружно будуть виступати проти відбирання землі. А через те можливі страшенні заколоти, безладдя, які Бог зна до чого можуть довести»¹.

Ідеологи комуністичного руху, орієнтуючись на робітничий клас як рушія революційних суспільних змін, від самих початків виявляли антагонізм до селянського укладу життя, характерного для європейських країн, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» писали про «ідіотизм сільського життя»².

Крайню ненависть до заможної самодостатньої частини селян, яких у Росії називали «кулаками»,

¹ Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. — К.: Темпора, 2008. — С. 488.

² Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1951. — С. 35.

демонстрував у своїх промовах і статтях Ленін. Саме він оголосив цій соціальній верстві колишньої Російської імперії нещадну війну, яку продовжив після його смерті Сталін. Показова фінальна фраза промови Володимира Ілліча на мітингу червоноармійців на Ходинці 2 серпня 1918 року: «Ми переможемо світового куркуля та обстоїмо справу соціалізму!»¹

Ненависть до заможного селянства Ленін показав у ще одному виступі в серпні того самого року, що був опублікований під назвою «Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій!» за рукописом, який зберігся в архіві вождя. Наведемо кілька фрагментів з цього виступу:

«Скрізь жадна, зажрана, звіряча куркульня з'єдналася з поміщиками і з капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі. Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом»².

«Ніякі сумніви неможливі. Куркулі — шалений ворог Радянської влади. Або куркулі переріжуть безконечно багато робітників, або робітники нещадно роздавлять повстання куркульської, грабіжницької меншості народу проти влади трудящих. Середини тут бути не може. Мирові не бути: куркуля можна і легко можна помирити з поміщиком, царем і попом, навіть коли вони посваряться, але з робітничим класом *ніколи*»³.

«Куркулі — найлютіші, найгрубіші, найдикіші експлуататори, які не раз відновлювали в історії інших країн владу поміщиків, царів, попів, капіталістів. Куркулів більше, ніж поміщиків і капіталістів. Та все ж куркулі — меншість у народі»⁴.

«Ці павуки жиріли коштом розорених війною селян, коштом голодних робітників. Ці п'явки пили кров тру-

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — С. 30. — Режим доступу: <http://leninvi.com/t37/p028>

² Там само. — С. 39. — Режим доступу: <http://leninvi.com/t37/p038>

³ Там само. — С. 40. — Режим доступу: <http://leninvi.com/t37/p040>

⁴ Там само.

дящих, багатіючи тим більше, чим більше голодував робітник у містах і на фабриках. Ці вампіри підбирали і підбирають собі в руки поміщицькі землі, вони знов і знов закабальють бідних селян. Нещадна війна проти цих куркулів! Смерть їм!»¹

Промовисті також пропозиції Леніна щодо методів боротьби з голодом у російських губерніях, що їх містять «Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи», написані у 1921 році. У цьому документі Ленін рекомендує створити в районах, охоплених неврожаєм і голодом, армію з молоді цих же районів у кількості 500 тисяч багнетів (а може, й одного мільйона) і відправити її в Україну. Ось як формулює «вождь світового пролетаріату» мету такої армії: «...розташувати ці ½ мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи неабияк зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»².

Ленін та його оточення ненавиділи селян, бо вважали: щоб забезпечити населення продовольством і товарами, треба заборонити вільну торгівлю і запровадити централізований розподіл їх, відбираючи у селян надлишки врожаю³. Селянство, ясна річ, чинило опір, зламати який більшовики могли лише терором. Згідно з планом Леніна терористична операція проти найчисельнішої в Російській імперії верстви була проведена поетапно і в супроводі потужної пропагандистської кампанії.

На першому етапі більшовики застосували звичну для них практику розколу соціуму й нацьковування одних його груп на інші. Сільську людність вони розподілили на три групи за рівнем матеріального достатку —

¹ Там само. — С. 41.

² *Ленін В. І.* Полное собрание сочинений. — Т. 44. — М.: Политиздат, 1970. — С. 67. — Режим доступу: <http://leninvi.com/t44/p065>

³ *Баберовскі Йорг.* Червоний терор. — С. 36.

заможних селян, середняків і бідноту. Перша група була віднесена до класових ворогів, друга підлягала ідеологічній обробці для виховання соціалістичної свідомості, а третя стала опорою більшовицького проведення колективізації.

Такий поділ, що його здійснили кабінетні теоретики, не відповідав реальній соціальній структурі тогочасного села. Дослідники селянської культури твердять: до колективізації українське село становило двоступеневу структуру, складниками якої були хазяї та бідняки. Ані за класами, ані за належністю до певного стану поділ не проводили. Хазяями вважали працьовитих господарів, тоді як до бідняків ставились або як до невдах, чиї злидні спричинені передчасною смертю голови родини чи надто великою кількістю дітей, або як до ледацюг, що найчастіше було пов'язано з пияцтвом¹.

Як засвідчили усні історії, записані у 1993–1995 роках у селах Центральної та Східної України від людей старшого віку, які пам'ятали часи колективізації, до створення колгоспів слово «куркулі», хоча й існувало, не мало широкого вжитку і негативних конотацій. Опитувані зазначали, що люди, яких у 1920–1930-х роках держава охрестила куркулями, були найпрацьовитішими родинами в селі й не бачили доцільності вступати до колгоспу. Односельці називали їх не куркулями, а хазяями².

Підтвердження цього знаходимо і в художніх творах, передусім драматичних, діалогічна форма яких відображає реальне живе мовлення свого часу. Показово, що п'єсам Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн», дія яких відбувається в часи зародження капіталістичних відносин в українському селі кінця ХІХ століття, слово «куркуль» не відоме. Заможних селян, власників

¹ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — К.: Центр досліджень усної історії та культури «Родовід», 1999. — С. 115.

² Там само. — С. 116.

великих господарств усі інші персонажі називають хазяями. Поширення в тогочасному мововжитку саме такого слова на позначку заможного селянина засвідчує винесення його у заголовок комедії «Хазяїн», головний персонаж якої Терентій Гаврилович Пузир представляє новосформовану верству тих вихідців із селянського середовища, яким вдалося швидко розбагатіти як завдяки власній тяжкій праці, так і через участь у сумнівних оборудках.

З перших же років утвердження радянської влади у селах почали створювати так звані комнезами (комітети незаможників, скальковане з рос. *комбеды* – *комитеты бедняков*) і вводити їхніх представників до місцевих рад депутатів трудящих. Заможнішій частині селян, яких у Росії називали «кулаки» (український відповідник «куркуль» поширився у вжитку вже за радянської влади, про що йтиметься нижче), членство в радах було суворо заборонено. Влада цілеспрямовано розкладала селянство, заохочуючи систему доносництва. Так, декрет від 9 травня 1918 року санкціонував передачу половини вартості незаявленого до здачі і реквізованого за доносом у «ворогів народу» хліба донощикам¹.

Як відомо, політика більшовиків на селі була основною причиною їхнього конфлікту з партіями меншовиків та есерів, які виступили проти практики розколу сільського населення й орієнтації на найбіднішу частину селянства. Полемізуючи з опонентами, Ленін у промові на нараді делегатів комітетів незаможників центральних губерній 8 листопада 1918 року заявляв: «Меншовики й есери лякали нас розколом, який ми внесемо в село організацією комітетів бідноти. Але що означає не розколоти село? Це означає – лишити його під кулаком. Але цього-то ми й не хочемо, і тому вирішили село розколоти... Розкол у селі тільки очевидніше

¹ Попов В. Хлеб под большевиками // Новый мир. – 1997. – № 8. – С. 176.

показав, де бідняки, де середні селяни, які не користуються чужою працею, а де глитаї і кулаки»¹.

Наведемо ще один фрагмент із цитованої промови Леніна, який особливо виразно демонструє його вміння грати на низьких інстинктах натовпу: «Ми закликали селянську бідноту до організації, ми розпочали будівництво комітетів бідноти і організацію продовольчих робітничих загонів. Ліві есери підняли повстання. Вони казали, що в комітетах бідноти сидять ледарі, що робітники грабують хліб у трудових селян. А ми їм відповідали, що вони захищають куркульню, яка зрозуміла, що в боротьбі з радянською владою, крім зброї, можна ще діяти загрою. Вони казали “ледарі”, — а ми запитували, так чому, той чи той став “ледарем”, чому він опустився, чому він зубожів, чому він спився? Не через куркулів хіба? Куркулі разом з лівими есерами кричали про “ледарів”, а самі загрибали хліб, ховали його, спекулювали, бажаючи збагатитися на голоді і стражданнях робітників»².

Варто звернути увагу на те, як майстерно Ленін у цій промові, адресованій селянській бідноті, лестить їй і водночас розпалює ненависть до заможніших селян, граючи на почуттях злоби й заздрості. Недаремно Георгій Плеханов назвав свого часу Леніна «найвидатнішим майстром керувати черню».

Нетривалий період непу, оголошений у березні 1921 року, коли скасували примусову продрозкладку і частково відновили вільну торгівлю, був з боку влади черговим обманом. До тимчасового відступу від практики терору більшовиків змусила хвиля селянських повстань, коли влада під ними захиталась. Однак, дозволивши вільну торгівлю, яка сприяла зростанню в селі заможнішої верстви, більшовики й далі трактували селян як «дрібнобуржуазну стихію», визначальний етап

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — С. 179. — Режим доступу: <http://leninism.su/works/76-tom-37/1382-rech-na-soveshhanii-dele-gatov-komitetov-bednoty-czentralnyx-gubernij.html>

² Там само. — С. 178.

боротьби з якою ще попереду. Ленін не раз наголошував, що держава нещадно боротиметься зі зростанням капіталізму знизу. «Найбільшою помилкою, — заявляв Ленін, — є думати, що неп поклав край терору. Ми ще повернемося до терору і терору економічного»¹.

З кінця 1920-х років, коли були розгромлені «ухили» й «опозиції» всередині партії, а Сталін остаточно утвердився при владі, відбувся різкий поворот до практики масового терору².

Листопадовий (1929 року) пленум ЦК ВКП(б) визначив курс на здійснення суцільної колективізації. Україна як основний постачальник зерна посідала у цих планах особливе місце. Тут проведення колективізації мало відбутися ударними темпами. Менш ніж за рік у республіці належало колективізувати всі сільські господарства³. Відтак селянам було оголошено війну.

Цей етап знищення українського села почався з «куркульської операції». У січні 1930 року Сталін опублікував статтю «До питання про політику ліквідації куркульства як класу», в якій заявив про принципову зміну у ставленні до «куркульства»: «доведеться тепер відкладати набік» раніші постанови і закони про «недопустимість розкуркулювання»⁴. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 3 травня 1930 року та XVI з'їзду ВКП(б) було наказано «перейти від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації»⁵.

Більшовицька кампанія ліквідації заможного селянства в Україні вирізнялася нечуваною жорстокістю. Самому слову «куркуль» влада надала вкрай негативної конотації.

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 44. — С. 428. — Режим доступу: <http://leninvi.com/t44/p428>

² Грицак Ярослав. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К.: Генеза, 1996. — С. 175.

³ Там само. — С. 178.

⁴ Дзюба Іван. Пастка. — С. 93.

⁵ Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1242.

Вище було наведено спостереження культурологів про те, що заможнішу частину селян в українських селах називали хазяями, а не куркулями. Згідно з «Енциклопедією українознавства» слово «куркулі» — це «уведений советською практикою термін для позначення заможних селян, т. зв. сільської буржуазії»¹. Те, що слово «куркуль» на позначку заможного селянина поширилось уже за радянської влади, підтверджують лексикографічні праці. Словник Бориса Грінченка подає інше значення лексеми «куркуль», а саме: «пришлый, захожий из другой местности человек, поселившийся на постоянное жительство» (зафіксовано в Катеринославській губернії). У Чигиринському повіті відоме було також як «прозвище, даваемое в насмешку мещанами казакам черноморским»².

Слова «куркуль» немає у «Словнику московсько-українському» Віктора Дубровського 1918 року. Російському «кулак» у значенні «мирод» тут відповідають лексеми «глитай», «жмикрут», «дерилюд»³. Не фіксує лексеми «куркуль» і «Російсько-український словник» Сергія Іваницького та Федора Шумлянського 1918 року, в якому подано ті самі відповідники до російського «кулак», що й у словнику В. Дубровського, доповнені ще одним словом «доюн»⁴.

Російсько-український словник М. Уманця й А. Спілки також наводить до рос. «кулак» у відповідному значенні ті три лексеми, що й словник В. Дубровського, — «глитай», «жмикрут», «дерилюд»⁵.

¹ Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1241.

² Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко. — Т. 2. — К., 1908. — С. 330. — Режим доступу: http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/25451-kurkul.html#show_point

³ Дубровський В. Словник московсько-український. — К.: Рідна мова, 1918. — С. 160.

⁴ Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — Т. I. — Вінниця: Вид-во від. нар. освіти, 1918. — С. 176.

⁵ Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. II. — Львів, 1894. — С. 58. — Режим доступу: https://r2u.org.ua/html/other_dicts.html

Слово «куркуль» з'являється у словниках, опублікованих у 1920–1930-х роках. «Російсько-український словник» Овсія Ізюмова 1930 року перекладає рос. «кулак» у значенні «мироєд» двома українськими відповідниками — «куркуль» і «глитай»¹, «Російсько-український словник правничої мови» 1926 року подає до рос. «кулак» в українській частині такий синонімічний ряд: «кулак», «глитай», «жмикрут», «дерилюд», «куркуль»².

«Словник українсько-російський» Андрія Ніковського 1927 року фіксує слово «куркуль» з трьома значеннями: «1) пришлый, захожий; 2) кулак, богач; 3) прозвище (в насмешку) казаков черноморских»³.

В академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова лексема «куркуль» трапляється в кількох статтях. Як відповідник до рос. «кулак» слово «куркуль» зафіксовано із позначенням «зажиточный крестьянин». До рос. «кулак» у значенні «мироєд» подано «жмикрут», «дерилюд», «доюн», «павук». У цій же статті наведено і похідне «куркуляка» зі стилістичною позначкою «пренебрежительно-усилительное»⁴. Слово «куркуль» є також у синонімічному ряду українських відповідників до рос. «коммерческий (оборотистый) человек» — «комерційник», «гендляр», «хазяїн», «куркуль» (останні два з позначкою «в деревенском быту») ⁵. У цьому самому словнику лексему «куркуль» зафіксовано також останньою

¹ Ізюмов О. Російсько-український словник. — 4-те вид., допов. і виправлене за новим правописом. — Х.; К.: ДВУ, 1930. — С. 220. — Режим доступу: <https://r2u.org.ua/main/dicts>

² Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. акад. А. Ю. Кримський. — К., 1926. — С. 85. — Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/Cherkaskyi_IYu/Ros-ukr_slovnyk_ppravnychoi_movy.pdf

³ Ніковський А. Словник українсько-російський. — 2-ге вид. — К.: Горно, 1927. — Режим доступу: <https://r2u.org.ua/s?w=%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BA&scope=all&dicts=all&highlight=on>

⁴ Російсько-український словник. — Т. II. — Вип. 1: З — К / Гол. ред. А. Кримський; Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович. — [К.]: Держвидав України, 1929. — С. 381.

⁵ Там само. — С. 303.

в розгалуженому ряду відповідників до рос. «мироєд»: «глитай», «жмикрут», «дерилюд», «доюн», «жироєд», «павук», «задавійко», «товстоший», «пузій», «куркуль» (останній із позначкою «відповідник до рос. «кулак») ¹.

Варто звернути увагу на безліч синонімів з негативною конотацією, наведених в академічному словнику. Це можна пояснити, імовірно, тим, що відповідний том словника (том другий, випуск другий, літери «Л — Намыкивать») вийшов у 1932 році, отже, час його видання припав на роки більшовицької кампанії «знищення куркулів як класу», і така кількість лексем з пейоративною семантикою на позначення заможного селянина відображала відповідний тогочасний слововжиток у пропагандистському дискурсі влади. Крім того, уже були репресовані у справі СВУ упорядники словника Всеволод Ганцов, Григорій Голоскевич і Андрій Ніковський, в авторському колективі зазначеного тому залишилися тільки двоє упорядників — Михайло Калинович і Володимир Ярошенко ².

Щодо етимології слова «куркуль», то існують дві версії його походження — обидві виводять його з турецької мови. Згідно з першою версією слово запозичене з тур. *korkulu* — «той, що вселяє страх; страшний, небезпечний», що є похідним від тур. *korkulmak* — «боятися». За іншим поясненням слово пов'язане з тур. *kürklü* — «критий хутром; одягнений у шубу» ³.

Як показують документи репресивних органів, термін «куркуль» не мав чіткого окреслення. Активізоване у вжитку через контрольовані партією засоби масової інформації слово набуло оцінної семантики, стало

¹ Російсько-український словник. — Т. II. — Вип. 2: Л — Намыкивать / Гол. ред. А. Кримський; Упоряд.-ред. М. Калинович, В. Ярошенко. — [К.]: Укр. рад. енцикл., 1932. — С. 541.

² Однак це не врятувало словник від знищення. Нагадаємо, що під час кампанії «боротьби на мовному фронті» 1933 року академічний «Російсько-український словник» оголошено «націоналістичним», роботу над ним перервано на літері «П», а його заборонено для використання.

³ Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 155.

своєрідним тавром, що ним влада позначила ще одну категорію класового ворога, яка підлягала вилученню з сільського колективу через фізичне знищення або ж заслання.

Промовистою пам'яткою доби сталінського терору лишається й наявна в реєстрі «Словника української мови» похідна від слова «куркуль» лексема «підкуркульник» із тлумаченням «селянин, що діяв в інтересах куркуля»¹. Слово є витвором практики залякування, призначеного заблокувати будь-які вияви солідарності або ж просто співчуття до тих, кого влада залічила до «приреченого на загибель класу».

Дані лексикографічних праць підтверджують наведене вище спостереження етнологів щодо невідповідності запровадженого більшовиками триступеневого поділу сільської людності залежно від майнового стану на куркулів, середняків і незаможників. Словники до радянського періоду не фіксують слова «середняк» з відповідним значенням. З'являється воно вже в лексикографічних працях радянської доби. Так, у «Словнику української мови» «середняк» — «селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв власними силами і займав проміжне становище між бідняком і куркулем», похідне «середняцтво» — «класовий дрібно-буржуазний прошарок сільського населення, що займає проміжне становище між біднотою і куркульством»².

Штучним лексичним утворенням доби колективізації є і слово «незаможник» — «незаможний селянин, бідняк у період до колективізації села» з похідним «незаможництво» — «незаможні селяни, бідняки»³. Живому народному мовленню таке слово було не відоме, представників зубожілої верстви селян називали бідняками. Показово, що в «Російсько-українському словнику»

¹ Словник української мови: В 11 т. — Т. 6. — С. 445.

² Словник української мови: В 11 т. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 136.

³ Словник української мови: В 11 т. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 309.

С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 року, який до рос. «бедняга, бедняк» подає цілий синонімічний ряд українських відповідників: «1) бідняк, бідак, бідар, злидар, харпак, голодранець, безштанько, сіромаха, гольтінака; 2) бідолаха, сердега, небога, нетяга, неборак»¹, слова «незаможник» немає.

Заміну лексеми «бідняк» лексемою «незаможник» у радянській новомові можна пояснити, очевидно, небажаною внутрішньою формою слова «бідняк», похідного від «бідний», що, серед інших, має значення «той, що викликає співчуття, нещасний». Крім того, штучно створена лексема «незаможник» увиразнювала опозицію «заможний/незаможний», яка в мові нової влади набула чіткого політичного забарвлення: заможність була притаманна ворожим класам експлуататорів, натомість убогість, незаможність слугувала розпізнавальною ознакою «своїх», експлуатованих і гноблених, які, згідно з комуністичною ідеологією, мали становити опору режиму. Власне, на сільській пролетаріат і декласовані групи населення й спиралися більшовики під час проведення колективізації, використовуючи почуття заздрості бідняків до успішних господарських родин.

Навіть під час спланованого Сталінінм Голодомору, який забрав життя мільйонів українських селян, незалежно від їхнього майнового стану, він на з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року з цинізмом кримінального злочинця звично вдався до хуцпи², переконуючи аудиторію в тому, що влада врятувала бідняків і середняків від «злиднів і розорення», «від куркульської кабали»: «Ми домоглися того, що, увійшовши в колгоспи і користуючись там кращою землею і кращими знаряддями виробництва, мільйонні маси бідняків

¹ Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — Т. I. — С. 35.

² Слово «хуцпа», що походить з іврити й ідишу, має значення «особливо цинічна, підла, нахабна брехня», «верх цинізму і нахабства, що паралізує опонента».

піднялися до рівня середняків. Ми домоглися того, що мільйонні маси бідняків, які жили раніше надголодь, стали людьми забезпеченими, ми допомогли біднякам стати господарями своєї праці всередині колгоспів, стати середняками. Не менше ніж 20 мільйонів селянського населення ми врятували від злиднів і розорення, врятували від куркульської кабали і перетворили завдяки колгоспам на забезпечених людей»¹.

Терористичну операцію розкуркулення супроводила потужна пропагандистська кампанія. Демонізація й паплюження заможніших селян набули безпрецедентних масштабів. Американський історик Тимоті Снайдер у книжці «Криваві землі», присвяченій історії Східної Європи у XX столітті, описує один з тогочасних плакатів, що унаочнював гасло «Знищимо куркулів як клас». На плакаті було зображено куркуля під колесами трактора, другий куркуль, мов мавпа, запасався зерном, а третій смоктав молоко просто з коров'ячого вимені. Мораль плаката: ці істоти — не люди, а потвори!²

Соціальне замовлення «словесного огиджування» образу куркуля виконували й українські літератори, які вціліли після сталінських чисток або ж поповнили лави тепер уже «українських радянських письменників» у 1930-х роках. Демонізацію образу заможного селянина, ворожого до радянської влади, розглянув І. Дзюба на прикладі творів, написаних на початку 1930-х років, — збірки Пилипа Капельгородського «Знищити як клас» (1931), романів Івана Кириленка «Аванпости» (1933), Івана Ле «Історія радості» (1934), Григорія Епіка «Перша весна» (1931)³.

Літературознавець звертає увагу і на воєнізовану мову зазначених творів, яка фактично вводить зображення

¹ Цит. за: Сюдюков Ігор. Світло у темряві // День. — 2010. — № 217-218, 26-27 листопада. — С. 8. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/svitlo-u-temryavi>

² Снайдер Тимоті. Криваві землі. — С. 37.

³ Дзюба Іван. Пастка. — С. 94-101.

радянської колективізації в дискурс війни із селянством. Зокрема, мові роману «Аванпости» властива така фразеологія: «Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!»; «На фронті не розмірковують!»; «Вдаримо по-пролетарському!»; «Є наказ — виконуй!»; «Підемо вперед нечуваними темпами»; донесення «з передових позицій»; накази «розгромити... розтрощити», «без жалю трощити»; «кого треба — посадимо»¹.

На основі аналізу тогочасних творів, опублікованих в УРСР, критик висловлює цілком вірогідне припущення щодо поширення в усній пропаганді 1930-х років версії про те, нібито куркулі, підкуркульники та просто несвідомі селяни самі себе морять голодом! У пресу таку версію не допускали, щоб не дати офіційних доказів голоду, проте в літературі вона інколи траплялася².

Схожу інформацію містив також сценарій фільму «Пристрасть» Юрія Яновського і Миколи Бажана 1934 року. Дія фільму відбувалась у трудовому концтаборі на Півночі. Про одного із засланих туди куркулів розповідали, що «він закопав свій хліб» і «через це вмерли з голоду жінка його і четверо дітей». За спостереженнями І. Дзюби, у цьому сценарії, «перейнятому пафосом більшовицького трудового перевиховання в концтаборі колишніх урків та проституток, робиться наголос на тому, що єдиний елемент, який не піддається перевихованню, це, звичайно ж, куркулі»³. Сценарій починається зі співу куркулів «Помилуй мя, Боже» із таким коментарем: «Черствість, злоба, утробний сказ співає їхніми голосами». Решта табірників висловлюються про них так: «Ей ви, христослави... Колгоспів палії... Селькорів убивці... Худоби погубителі... Землеїди невмивані...»⁴

¹ Дзюба Іван. Пастка. — С. 97.

² Там само. — С. 100.

³ Там само. — С. 101.

⁴ Там само.

Кампанія демонізації куркулів поширилася навіть на критичну інтерпретацію українських народних казок. Так, один з послужливих комуністичних «педагогів» добачив апологетику «куркульського достатку» у казці «Івасик-Телесик». У часописі «Шлях освіти» (1930, ч. 4) він писав: «На кого працює те золото-срібло, що з них казковий дід робить Івашкові човен і весельце? Тут “золото-срібло” становить поетичний образ: золотий-срібний тут значить найліпший. А в інтересах якої класи було виховати змалку почуття побожності перед золотом-сріблом? Відповідь ясна... Всю казку подано в аспекті куркульського “достатку”: “а в батька їсти-пити і хороше походити”, “золото-срібло”, “пирогі”, “запас пшона”... В тому самому тоні витримано і опис відьомського побуту: тут і гості, і гулянка з ними, і т. п. Івасик “ловить рибку та годує діда й бабу, наловить та віддасть і знову поїде” — така статечна дитина! Зразу видно, що “хазяйнуватого” батька син... Взагалі в казці дуже багато їдять — якась примітивно-глитайська вакханалія їжі: мати йому “їсти носить”, “наварила йому снідати”, “дам я тобі їсти і пити” (тричі), “снідати принесла” (тричі)... їдять, їдять і чого тільки не їдять: і рибу, і м'ясо “зміючки”, і пирогі...»¹

Таким чином, фанатичні ідеологи колективізму і пролетарського інтернаціоналізму прирівняли до злісних злочинців цілу верству статечних господарів, які в суспільствах, що розвиваються за законами вільного підприємництва, становлять основу громадського добробуту. Тоталітарна пропаганда сповнила ненавистю саме слово «куркуль» і сформувала численні похідні від нього утворення з такою самою негативною семантикою. На жаль, гніздо відповідних слів, упроваджене в добу сталінізму, лишалось актуальним упродовж усього радянського періоду. Свідчення цього є в 11-томному «Словнику української мови», де до лексеми «кур-

¹ Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 665.

куль» — «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» подано низку похідних: «куркуленко», «куркуленчиха», «куркулик», «куркулити», «куркулиха», «куркулище», «куркулівна», «куркуляка», «куркульня», «куркульство», «куркульський»¹, «розкуркулювати», «розкуркулення», «розкуркулений»². Усі наведені до них ілюстрації продовжують упроваджену в 1930-х роках практику надання пейоративної оцінної характеристики зазначеній групі слів. Деякі ілюстрації засвідчують проникнення слова «куркуль» і похідних від нього зі значенням загальної негативної характеристики людини в розмовно-побутове мовлення. Так, до слова «куркулька» наведено таку ілюстрацію з роману Михайла Чабанівського «За півгодини до щастя» (1963): «Ота Василина — то ж новітня куркулька з торжка, хитра і облудна, як блекота»³.

Новий тлумачний «Словник української мови» 2012 року видання подає слово «куркуль» зі значенням «заможний селянин-власник, який використовував найману робочу силу»⁴.

Слово «куркуль» увійшло і в російську мову. Український мовознавець Віталій Русанівський, змушений свого часу у замовній статті для журналу «Комуніст України» шукати новітні українізми в російській мові на підтвердження фальшивої тези про «взаємозбагачення» мов народів СРСР, серед кількох прикладів російських запозичень з української мови навів і лексеми «куркуль» та «комнезам»⁵.

Сучасний тлумачний словник російської мови фіксує слово «куркуль» із двома значеннями: 1) (із познач-

¹ Словник української мови: В 11 т. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 410–411.

² Словник української мови: В 11 т. — Т. 8. — С. 720.

³ Словник української мови: В 11 т. — Т. 4. — С. 411.

⁴ Словник української мови / [В. М. Білоноженко та ін.; Відп. ред. В. В. Жайворонок]; НАН України, Ін-т укр. мови, Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка. — К.: Просвіта, 2012. — С. 482.

⁵ Русанівський Віталій. Розвиток і взаємозбагачення мов соціалістичних націй // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 316.

кою «застаріле») «На Україні: крестьянин-кулак»; 2) (із позначкою «розмовне») «Жадный, скупой человек»¹. Національний корпус російської мови засвідчує вживання лексеми «куркуль» у другому значенні у новочасній художній літературі.

Так активізований і семантично спотворений в офіційно-діловому й публіцистичному стилях російської мови 1930-х років українізм «куркуль» у сучасному розмовно-побутовому мовленні зберігає слід зловісного тавра, яким сталінський режим позначив цілу верству приречених на смерть класових ворогів.

Треба сказати, що в Україні боротьба більшовиків із заможним селянством вийшла за межі класової. Це була війна з усією українською нацією. Підтвердження можна знайти і в мові тогочасних звинувачувальних актів.

Показовою є низка звинувачень «українських злочинних націоналістів» у доповіді Андрія Хвилі, виголошеній під час погромної кампанії 1934 року: «[вони]... мріяли про відновлення *буржуазної, куркульської, синьожупанної, жовтоблакитної, широкоштанної націоналістичної України*»².

Доказом того, що більшовики трактували заможне селянство як основну соціальну базу українського націоналізму, свідчить вживання у звинувачувальних актах означення, утвореного поєднанням прикметників «націоналістичний» і «куркульський»: «замінено ілюстративний матеріал, що мав *націоналістично-куркульський характер*»³.

Подібними звинуваченнями рясніють і статті, опубліковані 1934 року в журналі «Мовознавство», що фактично виконували роль політичних доносів під час погромницької кампанії проти мовознавців,

¹ <http://gramota.ru/slovari/dic?word=%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BA%D1%83%D0%BB%-D1%8C&all=x>

² Цит. за: Грищенко Арнольд. О. Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова. — 2005. — № 4. — С. 32.

³ Там само. — С. 34.

запідозрених у «шкідницькій діяльності» на «мовно-му фронті»: «Курило, сумлінно виконуючи політичне замовлення *недобитків петлюрівщини, українського куркуля*, подала розгорнуту програму націоналізму в українському мовознавстві»¹; «От де “людова етимологія”! *Націоналістична це ідеологія, куркульська, петлюрівська*»²; «Ці націоналістичні перекручення в словотворі являються свідомим шкідництвом буржуазних націоналістичних куркульсько-петлюрівських елементів, які в своїй ворожості до розвитку пролетарської української культури намагаються використати і словотвір мови для просування націоналістичної ідеології...»³

Таким чином, у радянський політичний дискурс лайка «куркуль» з гніздом похідних пейоративів увійшла як адекватна до звинувачення у націоналізмі. Показово, що під час погромницької кампанії, розгорнутої проти кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні», Сталін у доповіді, виголошеній з цього приводу на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 року, назвав режисера «куркульським підспівувачем» і «відвертим націоналістом»⁴.

Треба сказати, що наступ більшовиків на українську націю, який почався з терористичних операцій проти інтелігенції та заможнішої частини селянства, був розрахований точно. Саме ці дві верстви становили соціальну базу мовно-культурного самоствердження так званих селянських народів, до яких на початку ХХ століття належав і український народ.

Роль заможного селянства в національному відродженні народів, які втратили свої еліти впродовж колоніального періоду внаслідок денаціоналізації, докладно висвітлив мовознавець Орест Ткаченко у соціолінгвіс-

¹ Василевський Степан. Добити ворога. — С. 169.

² Там само. — С. 178.

³ Там само. — С. 200.

⁴ Корогодський Роман. Довженко в полоні. — К.: Гелікон, 2000. — С. 288.

тичному дослідженні «Українська мова і мовне життя світу».

Як доводить науковець на прикладі поляків у складі Росії, Австрії і Пруссії та угорців у складі Австрії, народи, що пережили в минулому період державності, втративши незалежність, зятято протидіють нав'язуваній колонізатором мовно-культурній асиміляції. Основним носієм національної свідомості й опірності інокультурному впливові є в таких ситуаціях національна еліта, сформована в попередній період державності. Натомість народ бездержавний, той, що ніколи не мав держави або здавна її втратив, не може активно протистояти нав'язаній йому системі. Ті його представники, які соціально вивисшуються, переходять на мову панівної на їхній території держави. У такий спосіб відбувається денационалізація еліти і відчуження її від свого народу, внаслідок чого постають так звані селянські народи. Такими були в минулому литовці, латиші, естонці, фіни, бо у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило переважно лише село.

Мовознавець спиняється й на висвітленні історії мовно-культурного розвитку цих народів, простежуючи поступове виокремлення з їхнього селянського середовища освіченої верстви інтелігенції, що стає в оборону прав свого народу. Основою мовно-культурного, а згодом і державного утвердження таких народів є передусім заможне селянство, що О. Ткаченко доводить на прикладі так званих сірих баронів — вихідців із заможних селян у Литві, Латвії та Естонії. Саме вони становили міцну соціальну базу формування національної еліти, яка змогла успішно змагатися зі старою зденаціоналізованою елітою — польською або спольщеною (здебільшого в Литві), німецькою або понімеченою (у Латвії та Естонії). «Перетягнувши на свій бік і ренационалізувавши мовно асимільованих литовців, латишів і естонців, — пише дослідник, — ці "сірі барони" змогли

пізніше відтіснити в своїх країнах від влади й економіки своїх чужоземних непримиренних, відповідно польських і німецьких, конкурентів і надати процесові мовно-національного відродження незворотного характеру»¹.

Подібний шлях мовно-культурного самоствердження відбувався і в Україні на початку минулого століття — у період визвольних змагань та українізації 20-х років. Щоб зупинити потужний рух української нації до мовно-культурного, а в перспективі й державного унезалежнення від Росії, Москва оголосила війну українському селу. Адже кампанія «розкуркулення» була лише початковим етапом війни тоталітарного режиму з українським селянством. Оскільки опір більшовицькій колективізації чинили не тільки заможніші групи селян, а й переважна їх більшість, московський уряд пішов на жахливий злочин організації штучного Голодомору, який забрав життя мільйонів українців.

Те, що Голодомор був геноцидною акцією проти українського народу, нині визнають не лише вітчизняні, а й зарубіжні дослідники. Так, британський історик Норман Дейвіс, нагадуючи, що Сталін у Книзі рекордів Гіннеса посідає перше місце в рубриці «масові вбивці», зазначає: Голодомор, який він організував як геноцидний акт державної політики, є унікальним².

Таким чином, семантичну зміну, якої зазнало слово «куркуль» в офіційно-діловому й публічному дискурсі у другій половині 20-х — у 30-х роках минулого століття, та специфіку його вживання з численними похідними утвореннями варто вважати мовним виявом тотальної війни, яку сталінська диктатура оголосила власному народові.

¹ Ткаченко *Орест*. Українська мова і мовне життя світу. — К.: Спалах, 2004. — С. 271.

² *Дейвіс Норман*. Європа: Історія. — С. 994.

Номінації контингенту ворогів під час терористичних «чисток» сталінської доби

Одночасно з організацією штучного Голодомору в селах більшовики провели терористичний наступ на українську інтелігенцію. Як вважають дослідники комуністичного терору, в Україні перша чистка «буржуазних націоналістів» відбулась у 1933 році: десятки тисяч українських інтелігентів заарештували за «перетворення у лігва буржуазних націоналістів і контрреволюціонерів Української Академії наук, Інституту ім. Т. Шевченка, сільськогосподарської академії, Українського інституту марксизму-ленінізму та наркоматів освіти, сільського господарства і юстиції» (з промови Постишева від 22 червня 1933 року) ¹.

Ті комуністи, які в 1920-х роках активно обстоювали українізацію, були затавровані як «націонал-ухильники», зокрема такий ярлик отримав нарком освіти Микола Скрипник: «Націонал-ухильник М. Скрипник також намагався перекрутити культурний розвиток і оцінку народної творчості» ².

У 1937 році Сталін заявив про небезпеку, яку становили «залишки розгромлених експлуататорських класів», та попередив: «чим більше просуватимемося вперед, чим більше матимемо успіхів, тим швидше будуть вони йти на гострі форми боротьби, тим більше будуть вони пакостити радянській державі, тим більше будуть вони відчайдушно опиратися, застосовуючи різні засоби боротьби як останній засіб приречених» ³.

У популярному гаслі «Бити і добити ворога» акцент перемістився на друге дієслово. У виступах партійних

¹ *Верт Ніколя*. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 184. Зазначена дата не точна. Терор проти української інтелігенції почався зі справи СВУ 1929–1930 років.

² *Хвиля Андрій*. Українська народна пісня // Українська народна пісня / Упоряд. А. Хвиля. — К.: Держ. літ. вид-во, 1936. — С. XIII.

³ Великий терор. — Ч. 1. — С. 27.

керівників з'явилася ще одна номінація уявних ворогів — «недобитки», зокрема у виступі Постишева 29 лютого 1935 року на пленумі Київського міського партійного комітету: «Недобитків ворогів ми нині успішно викорчовуємо»¹.

Після перемоги Сталіна у запеклій внутрішньопартійній боротьбі й остаточного утвердження його в ролі диктатора з необмеженою владою будь-яку критику більшовицького керівництва вже розцінювали як контрреволюцію, незалежно від того, хто її висловлював². Лави ворогів радянської влади поповнили колишні однопартійці і соратники більшовиків. У секретних документах НКВС з'явилася номінація «член антирад, політпартії» (рос. «член антисоветполитпартии»). До членів «антирадянських партій» залічили меншовиків, есерів, боротьбистів. Так, у протоколі оперативної наради керівного складу ДТО ГУГБ НКВД Південної залізниці було наказано: «В 5-дневный срок всем нач. ОДТО ГУГБ НКВД собрать и сообщить в 6 отделение ДТО самые подробные и точные данные о работающих на Ю. ж. д.: поляков, немцев, латышей, румын, бессарабцев, галичан, греков, бывш. чл. ВКП(б) и членов антисовполитпартий — меньшевиков, эсеров, боротьбистов, а также лиц, имеющих связи с границей»³.

Чималу частину контингенту репресованих у 1930-х роках становили так звані троцькісти — особи, звинувачені у зв'язках з лідером внутрішньопартійної опозиції Л. Троцьким, висланим за межі СРСР у 1929 році. Ця група звинувачених, а також представники партій, що їх кваліфікували як «антирадянські» й «контрреволюційні», були затавровані як «зрадники батьківщини», пор. слова Всеволода Балицького у промові на другій конференції КП(б)У 10 квітня 1929 року: «Товарищи, я считаю, что сейчас перед нами стоит чрезвычайно большая

¹ Дзюба Іван. Пастка. — С. 54.

² Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 154-155.

³ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 389.

внутрипартийная задача: избавиться от тех *прихвостней изменников-троцкистов*, которые имеются внутри нашей партии, и дать самый решительный отпор правым, решительно направить весь наш большевистский огонь направо»¹. У 1937 році багато військових було репресовано за звинуваченням у контактах з «військово-фашистською групою зрадника Тухачевського»².

У дослідженні Куромії Гіроакі «Свобода і терор у Донбасі» наведено цікаві міркування щодо мотивації Сталіна у потребі розв'язання у власній країні терору нечуваних масштабів: «Чингісхан перебив багато людей, кажучи, що "смерть переможених необхідна для спокою переможців". Сталін підкреслив цю фразу, читаючи якусь книжку з історії Росії. Видається спокусливим знайти у цій фразі логічне обґрунтування Сталіним Великого терору. Видається, що Сталін завоював увесь народ і тепер збирався добити його»³.

Знищення голодом мільйонів людей не зупинило розкручений маховик масових убивств. Карателі продовжували тероризувати людність, по-фарисейськи пояснюючи новий виток пошуків і ліквідації ворожих груп нібито загрозою терору й диверсій з боку міфічних ворогів. Дослідники доби сталінізму цитують такі слова Сталіна: «Навіть якщо тільки п'ять відсотків знищених будуть справжніми ворогами, то цілі буде досягнуто»⁴.

Доречно навести і фрагмент з виступу організатора голоду в Україні В. Балицького на нараді працівників юстиції 1935 року: «Если раньше нам с вами приходилось разить врага в открытом бою, то теперь враг наступает на нас с чрезвычайно сложными формами и методами борьбы с нами. Это надо учесть... Я, товарищи, должен вам сказать, да вы это и без меня отлично знаете, что сейчас излюбленной формой врага является

¹ Там само. — С. 288.

² Там само. — С. 376.

³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К.: Основи, 2002. — С. 11.

⁴ *Баберовскі Йорг*. Червоний терор. — С. 145.

террор и диверсия. Террор — для того, чтобы уничтожить руководителей партии и правительства, диверсия — для того, чтобы подорвать нашу хозяйственную мощь, где-нибудь уничтожить, взорвать какой-нибудь завод и т. д. и т. п.»¹.

Як зазначають автори праці «Чорна книга комунізму», Великий терор, що був політичною операцією, задуманою та здійсненою від початку й до кінця найвищими інстанціями партії, тобто самим Сталіним, який у той час повністю домінував над колегами з політбюро, досяг своїх основних цілей. Перша передбачала встановлення громадянсько-військової бюрократії, яка неухильно дотримувалася б наказів, була сформована з молодих кадрів, вихованих у сталінському дусі 30-х років, що, за словами Кагановича на XVIII з'їзді, «виконають будь-яке завдання, яке поставить перед ними товариш Сталін». Друга мета Великого терору полягала у докорінній ліквідації всіх «соціально небезпечних елементів» — поняття з дуже широкими контурами. Згідно з тогочасним Кримінальним кодексом соціально небезпечним визнавали кожного індивіда, «який здійснив небезпечний для суспільства вчинок або ж чий стосунки зі злочинним середовищем чи минула злочинна діяльність становлять небезпеку». Саме за цими принципами соціально небезпечною оголошували всю когорту «колишніх», які найчастіше в минулому були об'єктом репресивних заходів: колишніх куркулів, колишніх злочинців, колишніх царських чиновників, колишніх членів партії меншовиків, есерів тощо. Усіх цих «колишніх» було ліквідовано під час Великого терору відповідно до сталінської теорії, накресленої, зокрема, на пленумі ЦК у лютому–березні 1937 року. За цією теорією, «з подальшим просуванням до соціалізму боротьба залишків відмираючих класів є запеклішою»².

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 299.

² *Верт Ніколя*. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 185.

Після XVII з'їзду «переможців» 1934 року дедалі активніше впроваджувалася ідея особливої місії Росії. Поряд із «міжнародним пролетаріатом», призначеним здійснити «світову революцію», постав «новий-старий місяць — російський народ»¹.

Тоді ж у тоталітарному дискурсі стає широковживаним поняття «зрадник батьківщини», що передує поняттю «ворог народу». «Обидва ідеологічних кліше — “зрадник батьківщини” і “ворог народу” — мали таку саму вбивчу силу, що й визначення “класовий ворог”: закон про “зраду батьківщини”, який передбачав одне-єдине покарання — страту, був ухвалений 8 червня 1934 року, поняття “ворог народу” з'явилося у пресі разом із оприлюдненням 15 серпня 1936 року вироку у справі Каменева-Зінов'єва»².

У публікаціях «Правди» в цей час з'являється по-стать «ворога російського народу». Під таке формулювання потрапив, зокрема, колишній соратник Сталіна Микола Бухарін³.

Зловісна логіка диктатури потребувала постійного розширення кола жертв. Під час Великого терору 1937–1938 років, який історики кваліфікують як «найбільший бюрократично організований державний злочин ХХ століття»⁴, до «колишніх» класових ворогів додали чимало політичних і соціальних груп, які підлягали репресіям. Специфічною рисою цієї операції було виділення московським центром лімітів на проведення репресій республікам, краям та областям, причому під час операції ліміти не раз корегували⁵.

Масові каральні акції розпочато таємним оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Про операцію

¹ Димерська Людмила. Сталінський антисемітизм у структурі ідеології російсько-імперського комуністичного месіанства (До історії формування) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 80–81.

² Там само. — С. 81.

³ Там само.

⁴ Великий терор. — Ч. 1. — С. 5.

⁵ Там само. — С. 98.

з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» (рос. «О репрессировании бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов») від 30 липня 1937 року. Наказ стосувався груп, а не окремих осіб. Чекісти об'єднували звинувачених у групи чисельністю до 200 ув'язнених. Організація груп була в абсолютній більшості сфабрикована¹.

Під визначенням «антирадянські елементи» до списків каральних органів потрапили різноманітні категорії «ворогів». Ними були так звані позбавленці (особи, позбавлені виборчого права), яких залічили до цієї категорії з перших днів радянської влади. Сюди належали, куркулі, священники, «колишні» (це визначення стосувалося посадових осіб Російської імперії, Тимчасового й білих урядів)². До цільових груп, призначених до репресування, входили учасники повстанського руху, есери, «німецькі троцькісти», члени релігійних громад, меншовики, члени тюрко-татарських націоналістичних організацій, учасники викритої в Західному Сибіру контрреволюційної повстанської організації серед висланих куркулів³. Вороже ставлення влади до всіх цих груп поширювалось і на дітей та інших родичів репресованих⁴. Як зазначають дослідники «куркульської операції» 1937–1938 років, «так драматично розширювався контингент жертв операції. Лише небагато соціальних груп залишилося поза межами репресій»⁵.

Жертв розподіляли на дві категорії. До першої належали «антирадянські елементи», що підлягали розстрілу, до другої – «менш активні, але все ж таки ворожі елементи»⁶.

¹ Великий терор. – Ч. 1. – С. 94.

² Там само. – С. 27.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Кокін Сергій, Бонвеч Бернд, Біннер Рольф. Народження наказу № 00447 // Великий терор. – Ч. 1. – С. 25.

⁶ Там само. – С. 32.

Довільність організації «ворожих» груп, відсутність будь-яких юридичних підстав для арештів, сфабрикованість обвинувальних справ і вироків підтверджує семантична невизначеність номінацій категорій «ворогів» і «ворожих» груп, зафіксованих у документації НКВС. Терміни «політбандит» і «колишній політбандит» можна було застосувати до члена будь-якої колишньої партії або організації. У списках осіб, які підлягали арешту, були «отримувачі гітлерівської допомоги» (рос. «получатели гитлеровской помощи»), «вчителі з чужими поглядами» (рос. «учителя с чуждыми взглядами»), «обновленці» (рос. «обновленцы»), «позбавленці» (рос. «лишенцы»), «переродженці» (рос. «перерожденцы») — згідно з тлумачним словником Ожегова (1949), «людина, яка переродилася під впливом буржуазного середовища, відірвалася від мас та ідейно стала на бік ворогів соціалістичного будівництва»¹. Пейоратив «переродженець» увійшов і до «Словника української мови»: «той, хто ідейно, політично, морально переродився, зрадив передові ідеї, відрікся від революційного світогляду під впливом реакційної ідеології»².

У 1930-х роках усю країну охопила інспірована Кремлем шпигуноманія. Її жертвами стали десятки тисяч представників національних меншин. У документах каральних органів «шпигунські» групи репресованих визначали за національною ознакою. Так, у «Доповідній записці заступника наркома внутрішніх справ СРСР Л. М. Бельського наркому внутрішніх справ М. І. Єжову про проведення репресій в Україні станом на 25 серпня 1937 р.» дані про заарештованих «за шпигунську діяльність» розподілено на такі групи: «По поляках», «По німцях», «По румунах»³.

Від 6 серпня до 21 грудня 1937 року НКВС, політбюро та його посередники здійснили щонайменше десять

¹ *Купина Н. А.* Тоталитарный язык. — С. 69.

² *Словник української мови:* В 11 т. — Т. 6. — С. 269.

³ *Великий терор.* — Ч. 1. — С. 120-126.

операцій з ліквідації національних груп, які вважали «шпигунськими» і диверсантськими: німців, поляків, японців, румунів, фінів, литовців, естонців, латишів, греків, турків. Під час «шпигунських» операцій було заарештовано кількасот тисяч осіб¹.

Вимога обов'язкового розподілу контингенту заарештованих за розмаїтими групами вплинула на поширення в офіційно-діловому й публіцистичному стилях формулювань, призначених констатувати уявну наявність угруповань навіть усередині певних категорій, що мало засвідчувати велику кількість «ворогів» радянської влади, як, наприклад, вислів «українські націоналісти різних гатунків» у статті «Викорінити націоналізм у виробничій термінології» 1935 року: «Особливо це виявилось на мовному фронті, надто в лексикографічній роботі, де *українські націоналісти різних гатунків* за всяку ціну намагались спільні для російської і української мови слова, мовні конструкції, словотворчі елементи, вимову тощо сфальшувати і замінити широкочислені в українській мові слова, зврати тощо вигадками»².

Водночас документи свідчать, що розподіл заарештованих на певні категорії не мав чітких критеріїв. Так, до загальної категорії «куркульсько-контрреволюційного елемента» (рос. «кулацко-контрреволюционный элемент») довільно залічували групи, визначені за різними, не пов'язаними між собою критеріями, як це видно з директиви наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського начальникам обласних управлінь і прикордонних загонів НКВС УРСР від 14 жовтня 1937 року: «Усилить репрессии против кулацко-контрреволюционного элемента — троцкистов, правых, националистов, польских шпионов и других»³.

¹ Верт Ніколя. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 174.

² Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 249.

³ Великий терор. — Ч. 1. — С. 154.

Ворожі угруповання, пов'язані з внутрішньопартійною боротьбою, дістали назви «троцькістів», «бухарінців», «зінов'євців», похідні від прізвищ Троцький, Бухарін, Зінов'єв, що, на перший погляд, вносило в найменування певну конкретизацію. Однак і ці утворення варто трактувати радше як узагальнені ярлики для уявних зрадників і розкольників, позбавлені чіткого денотативного значення. Будь-хто, незалежно від того, чи був він соратником і однодумцем Троцького, міг отримати тавро «троцькіста»¹.

Водночас у 1930-х роках у радянському новоязі набула поширення й номінація «ворог народу», призначена ввести до масової свідомості узагальнений образ ворога, пор. у постанові політбюро ЦК ВКП(б) за заявою Миколи Єжова 24 лютого 1935 року: «*ворог народу* Литвин та інші мерзотники» (рос. «*враг народа* Литвин и другие мерзавцы») ². До речі, термін «ворог народу» Ленін ужив ще в 1917 році, запозичивши його з яacobінських анналів часів Французької революції ³.

Проте і в післявоєнний період розподіл міфічних «ворогів» на «різні гатунки» тривав. Закон від 21 лютого 1948 року вимагав: «Усі шпигуни, троцькісти, диверсанти, праві, меншовики, анархісти, націоналісти, білі та інші антирадянські елементи» мають бути вислані «після закінчення їхнього табірною ув'язнення у райони Колими, Новосибірської та Красноярської областей (...) і в деякі віддалені області Казахстану» ⁴.

Під приводом знешкодження численних груп «ворожих елементів» було розв'язано «червоний терор» проти населення західноукраїнських областей після

¹ Купина Н. А. Тоталитарный язык. — С. 74.

² ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 392.

³ Ларин С. Язык тоталитаризма [Рец. на кн.: Мокиенко В., Никитина Т. Толковый словарь языка Совдепии. — СПб.: Фолио-Пресс, 1998. — 704 с.; Виктор Клемперер. ЛТІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога. — М.: Прогресс-Традиция, 1998. — 384 с.] // Новый мир. — 1999. — № 4. — С. 203.

⁴ Верт Ніколя. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 213.

приєднання їх до УРСР. За інформацією істориків, існувала таємна інструкція Лаврентія Берії, тодішнього міністра внутрішніх справ і шефа НКВС, що фіксувала 19 родів «ворогів народу» на території Західної України, яких треба було негайно позбутись арештами, вивезеннями та ліквідацією¹. При цьому і в західноукраїнських областях, і в країнах, окупованих Радянським Союзом після Другої світової війни, каральні органи спрямовували перший удар на інтелектуальну еліту², так само, як у період утвердження й зміцнення радянської імперії в країнах Центральної Європи післявоєнного періоду застрашування населення загрозою з боку численних ворожих сил стало невід'ємною рисою публічної риторики. Зокрема, у промові Владислава Гомулки 19 травня 1968 року фігурувала метафора про «різношерстих ворогів», яка на певний час витіснила всі інші загальні означення ворога³.

Після війни в мові репресивних органів з'явився ще один пейоратив на позначення «неблагонадійних елементів»: «залишенець» — «той, хто залишався на окупованій території». Поет Микола Шатилов, що походить з родини харківської інтелігенції, згадує, як до тавра «син ворога народу», яке все життя носив його батько, бо діда М. Шатилова розстріляли в 1938 році, після війни додалося друге тавро — «залишенець», адже він не виїхав з Харкова під час німецької окупації⁴.

У 1948–1949 роках у СРСР було проведено чергову масштабну терористичну чистку. Цього разу її об'єктом стала єврейська інтелігенція, позначена ярликом «безрідних космополітів». Річ у тім, що під час війни, 1942 року, уряд створив у СРСР Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) з метою здійснення тиску на

¹ *Тарнавський Остап*. Літературний Львів. 1939–1944: Споми́ни. — Львів: Просвіта, 1995. — С. 27.

² *Баберовскі Йорг*. Червоний терор. — С. 176.

³ *Гловінський Міхал*. Новомова. — С. 169.

⁴ *Хворост Люцина*. А скажіть, будь ласка...: Збірка інтерв'ю. — К.: Ярослав Вал, 2016. — С. 119.

американських євреїв, щоб вони спонукали американський уряд швидше відкрити «другий фронт» проти нацистської Німеччини. Сотні єврейських інтелектуалів розгорнули в комітеті активну діяльність¹. Проте активність ЄАК дуже швидко спричинила незадоволення влади. Особливо занепокоїла Сталіна захоплена зустріч, яку московські євреї влаштували послу новоствореного Ізраїлю Голді Меїр, коли вона в 1948 році відкрила синагогу в Москві². Євреїв оголосили ворогами, які діють у змові з імперіалізмом і сіонізмом.

21 листопада 1948 року ЄАК розформували, пояснюючи тим, що він став «центром антирадянської пропаганди». Різні його видання, зокрема газету мовою ідиш «Einikait», з якою співпрацювала еліта єврейської радянської інтелігенції, було заборонено. У наступні тижні заарештували всіх членів комітету³.

У лютому 1949 року преса розпочала широку кампанію проти «безрідних космополітів». Сотні представників інтелігенції єврейського походження заарештували, зокрема в Ленінграді та Москві, упродовж перших місяців 1949 року. Театральних критиків-євреїв звинувачували у «невмінні зрозуміти російський національний характер»⁴. Боротьба з «безрідним космополітизмом» надала нових обертів процесам русифікації та ізоляції країни від зовнішнього світу.

«Доктрина “народу-ворога”, доктрина антисемітизму, що відпрацьовувалася у публічних кампаніях 1949–1953 років, — зазначає Людмила Димерська, — перетворилася на складову пізнього сталінізму, який зазнав деяких змін з огляду на політичні завдання, що постали у повоєнній ситуації. Але зміни не заторкнули сутності сталінізму, і він залишався тим, чим став у процесі його

¹ *Верт Ніколя*. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 221.

² Там само. — С. 454–455.

³ Там само. — С. 222.

⁴ Там само.

формування, а саме — ідеологією російсько-імперського комуністичного месіанства»¹.

У липні 1952 року відбувся закритий процес над членами ЄАК. Загалом за сфабрикованою «справою» винесено 125 вироків².

Терористична кампанія боротьби з «безрідними космополітами» і процес над ЄАК стали нагодою для справжнього полювання на євреїв в апараті комуністичних партій Східної Європи³. Зокрема, у Польщі євреїв, що їх знову називали водночас «сіоністами» і «космополітами», звинувачували в усіх проблемах Польщі. Як і в Радянському Союзі, суперечність між термінами «сіоніст» і «космополіт» була лише позірною: «сіоністи» нібито підтримували Ізраїль, а «космополітів» начебто вабили Сполучені Штати, але і тих, і тих визнано союзниками імперіалістів, а отже, ворогами польської держави, чужинцями і зрадниками, яких не цікавили Польща і польськість. Через такий спритний виверт польські комуністи привласнили поширений у Європі старий антисемітський аргумент (про «юдеобільшовизм»)⁴.

У післявоєнний період низка назв, призначених для дискримінації українських патріотів, поповнилася словом «бандерівці», похідним від прізвища Степана Бандери — одного з ідеологів і теоретиків українського націоналістичного руху, Голови Проводу ОУН.

Назва «бандерівці» ввійшла до того самого ряду, що й історично попередні номінації «мазепинці» та «петлюрівці». «Мазепинцями» в Російській імперії називали українських патріотів від початку XVIII століття до 1919–1920 років. З 1920-х по 1943-й рік «мазепинців» замінили «петлюрівці», а з 1943 року українці, які боро-

¹ Димерська Людмила. Сталінський антисемітизм у структурі ідеології російсько-імперського комуністичного месіанства. — С. 80–81.

² Верт Ніколя. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 225.

³ Там само.

⁴ Снайдер Тимоті. Криваві землі. — С. 385.

лися за визволення своєї країни, отримали в радянському пропагандивному дискурсі узагальнену номінацію «бандерівці»¹.

Особлива ненависть Російської імперії в обох її іпостасях — самодержавній і комуністичній — до імен Мазепи, Петлюри та Бандери закономірна. Саме ці діячі були переконаними державниками, ідеологами самостійної Української держави, і їхня боротьба за незалежність країни від Москви становила найбільшу загрозу для збереження України у складі Російської імперії.

Кремлю довелося докласти величезних зусиль, щоб придушити повстанський рух у західних областях України, приєднаних до УРСР у 1939 році. Згідно з безпрецедентною за масштабами акцією, що дістала назву «великої блокади», у Західній Україні у січні-квітні 1946 року було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, не враховуючи завжди присутніх військ НКВС, а також 3593 гарнізони, сформовані з бійців винищувальних батальйонів². Проте й блокада не зламала опір повстанців. Органам МДБ і МВС довелося застосовувати різні методи боротьби з ними. Так, щоб скомпрометувати повстанців в очах місцевого населення, яке співчувало їм, каральні органи створили спеціальні агентурно-бойові групи, що під виглядом повстанців грабували людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували³. Наприкінці 1940-х років органам безпеки вдалося ввести свою агентуру в підпільну мережу ОУН, унаслідок чого вони змогли ліквідувати найдосвідченіших і найавторитетніших керівників повстанського руху⁴. Запекла боротьба, що тривала до середини 1950-х років, спричинила великі людські втрати.

¹ http://vgolos.com.ua/articles/ukrainskyh_patriotiv_nazyvaly_kolys_petlyurivtsyamy_108836.html?print

² Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 3. — С. 124.

³ Там само. — С. 126.

⁴ Там само. — С. 127.

У перші повоєнні роки радянська пропаганда за інерцією називала повстанців «українсько-німецькими націоналістами»¹. Та згодом це визначення замінили узагальненою номінацією «бандерівці», яка первісно мала значення «член фракції ОУН, а від 1941 року — підпільної організації, очолюваної С. Бандерою»².

Номінація «бандерівець» (у множині «бандерівці») ввійшла до тоталітарного дискурсу з вербальним виявом найвищого градуса ненависті.

У документах КДБ періоду 1960–1980-х років ОУН і УПА називають не інакше, як «бандою», а повстанців — «бандитами» з похідними утвореннями «бандоунівське підпілля», «бандпособницька діяльність» тощо. Наприклад: «Батько Геля в 1943 р. був засуджений до 10 років ВТТ за бандпособницьку діяльність»³; «Окремі особи із числа студентів КДУ... виправдовували діяльність українських буржуазних націоналістів і бандоунівського підпілля на території західних областей республіки» (13 травня 1968 р.)⁴; «Батурин — кадровий український націоналіст... в 1963 р. заарештовувався за участь у банді ОУН» (28 липня 1968 р.)⁵; «колишніх учасників бандоунівського підпілля та їхніх пособників»⁶ тощо.

Слово «бандерівець», що набуло розширеного значення, синонімічного до «український буржуазний націоналіст», уживали лише у супроводі найбрутальніших лайок: «бандерівські вилупки величають Даяна

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 3. — С. 125.

² Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Львів, 1994. — С. 88.

³ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 205. Як і в попередній період сталінського терору, мовою всіх документів радянських органів державної безпеки (крім вилучених творів і листівок) була російська (див. передмову до цитованої збірки документів і матеріалів її упорядника Василя Даниленка «Український національно-демократичний рух і влада: нерівне протистояння», с. 41). Проте упорядник подав усі документи в перекладі українською.

⁴ Там само. — С. 188.

⁵ Там само. — С. 208.

⁶ Там само. — С. 265.

“сином українця, який свого часу прибув у Ізраїль”»¹. В агітаційній публіцистиці бандерівців зображували як звірів у людській подобі. Достатньо навести назви творів Юрія Мельничука — письменника й публіциста, який спеціалізувався на паплюженні вояків ОУН-УПА: «Коли кров холоне в жилах» (1960), «Плем'я упирів» (1962). Такі твори видавали величезними накладками, відповідні цитати наводили у словниках. Так, ілюстрацією до слова «дочасно» у «Словнику української мови» було дібрано таку цитату з твору Ю. Мельничука: «Батька побили фашисти, а потім жахливо катували бандерівці, і він помер дочасно»².

До продукування політичних пасквілів, призначених демонізувати визвольний повстанський рух на теренах Західної України, були залучені й особи з виразними патологічними нахилами до садизму. Таким, зокрема, постає Володимир Беляєв, автор книжок і памфлетів антиукраїнського змісту, у характеристиці російського письменника Юрія Нагибіна, який познайомився з В. Беляєвим під час перебування у Львові в 1959 році. Ось як описує Беляєва у спогадах Ю. Нагибін, називаючи його «темною людиною»: «Слухаю безкінечні його розповіді про всілякі жорстокості. Повішені, спалені, розірвані між двох беріз, защемлені в розколотих сокирою пнях, підстрелені з-за рогу, згвалтовані, зарублені сокирою і шапкою — звичайні герої його усних оповідань»³.

Постійне інтенсивне огидження бандерівців у засобах масової інформації, у літературі й масовій культурі зробило свою справу. Воно спричинило вкрай негативне явище галичанофобії, ментального відчуження населення інших областей, особливо південних і східних, від земляків із Західної України. Токсична пропаганда

¹ Волошко Євген. Хто вони — «друзі» та «доброзичливці»? — С. 122.

² Словник української мови: В 11 т. — Т. 2. — С. 399.

³ Цит. за: Гусейнов Григорій. Господні зерна: Художньо-документальний життєпис. — Кн. 3. — Кривий Ріг: ПП «Видавничий дім», 2000. — С. 181.

мала наслідком асоціативне перенесення колективного найменування «бандерівець» (часто у фонетично видозмінених в усному мовленні російськомовних формах «бендеровець», «бендера») зі спотвореними семантичними конотаціями на всю західноукраїнську людність. Раїса Мороз у спогадах «Проти вітру» згадує виступ Анатолії Панас, яка наважилася на суді над Валентином Морозом розповісти про свою педагогічну практику в Криму, де її колеги-вчителі радили їй не розмовляти українською і викладати українську літературу російською мовою. Вчителі у вічі називали її «бандерівкою» і відверто заявляли: «Якби Ленін був живим, він би заткнув рота націоналістичній сволоті»¹.

Таким чином, маніпулятивній радянській пропаганді вдалося сформувані в масовій свідомості російського і російськомовного населення УРСР, насамперед у найбільш зрусифікованих південно-східних областях, сприйняття західних українців, або «западенців», як їх називали в російському розмовному слововжитку, як відчуженої та недоброзичливої до решти людності УРСР регіональної групи.

Соціопсихологічному феноменові «бандерофобії» присвятив ґрунтовну статтю Ігор Лосев. Як зазначає культуролог, це явище — одна з фундаментальних, базових конструкцій російської ментальності в її ставленні до України та українців, що має мало спільного з бандерівщиною як реальним феноменом української історії. «Образ “бандеровця” в російській свідомості, — пише І. Лосев, — майже повністю збігається з образом галичанина, який сприймається як західний, католицький, чужий решті України тип, як спокусник “проросійського” за визначенням українського народу. Галичани абсолютно суперечать усім російським догмам щодо України, що викликає обурення й ворожість біль-

¹ Мороз Раїса. Проти вітру: спогади дружини українського політв'язня. — Вид. 2-ге, зі змінами й допов. — Х.: Права людини, 2012. — С. 73-74.

шості російського загалу. Західні українці виявилися твердішим і непоступливішим людським матеріалом, ніж їхні східні брати, яким політичні умови не давали можливості перейти від стадії етнографічної маси до стадії нації»¹.

У російській мові лексема «бандерівці» іноді має узагальнене значення «українці»², а в колах російських політиків можна побачити перенесення збірної номінації «бандерівщина» на всю Україну. Так, Костянтин Затулін, депутат Держдуми кількох скликань, директор Інституту країн СНД, обурюючись ратифікацією 25 грудня 1998 року в Думі Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною, на своєму офіційному сайті писав: «Не “братня слов’янська держава”, а політично у найвищій спосіб організована *бандерівщина* — ось що за пташеня вилупилося на наших очах з Української Радянської Соціалістичної Республіки. Не бачить цього лише сліпий. А *бандерівець* — не брат росіянину!»³

Сучасна антиукраїнська російська пропаганда, продовжуючи традицію радянської, вживає ярлик «бандерівці» у поєднанні з пейоративами «фашисти» і «нацисти» у вужчому, ніж у К. Затуліна, значенні: як номінацію групи, що буцімто захопила владу в Україні, щоб відірвати український народ від «братнього» російського. Таку саму семантику має поширений нині у російських ЗМІ ярлик «київська хунта», призначений формувати в масовій свідомості стереотип сприйняття української владної верхівки як протиставної загалові, відокремленої від нього групи, що незаконно прийшла до влади.

¹ *Лосев Ігор*. Явище «бандерофобії» в російській свідомості // Сучасність. — 2001. — № 4. — Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/738-javyshche-qbanderofobijiq-v-rosijskij-svidomosti.html>

² *Карп'як Ольга*. Вата з укропом. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140807_new_words_ko

³ *Затулін К.* Российско-украинский договор: обман века. — Режим доступу: <http://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/>

Дегуманізована лексика і фразеологія в офіційно-діловому та публіцистичному стилях

Спільною рисою двох тоталітарних режимів ХХ століття — націонал-соціалізму і сталінізму — була їхня здатність відмовляти цілим групам людей у праві вважатися людьми¹. І гітлерівці, і більшовики сприймали певні національні й соціальні групи людей як «зайві», лише перші прагнули «очистити» людство за расовим принципом, а другі — за класовим.

Таким чином, дорога до ідеального гармонійного суспільства, заснованого на засадах вселюдської рівності та братерства, мала пройти, за задумом більшовиків, через насильство й терор. При цьому очільники Жовтневого перевороту не мали жодних моральних застережень. Полемізуючи з Каутським, Л. Троцький писав: «“Морально” засуджувати державний терор революційного класу може лише той, хто принципово відкидає (на словах) взагалі будь-яке насильство — отже, будь-яку війну і будь-яке повстання. Для цього треба бути просто-напросто лицемірним квакером»².

Тексти очільників Жовтневого перевороту демонструють вражаючий цинізм, зневагу до вироблених людством морально-етичних норм, до традиційних цінностей.

У порівняльному дослідженні концепту «християнство» в мові двох тоталітаризмів Г. Бенкендорф наводить показові цитати з творів Леніна. У «Філософських зошитах» вождь світового пролетаріату з приводу напису на хресті «Сжалься, милосердный Иисусе! Святая Мария, молись за нас» пише: «Тут перед нами безмірне смирення християнства в усій його жалюгідній нікчемності. Бо той, хто покладає таким чином усі свої

¹ *Снайдер Тимоті*. Криваві землі. — С. 399.

² *Троцький Л.* Терроризм и коммунизм. — Режим доступу: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm#st05>

надії на жалість, той воістину жалюгідне створіння» («Тут перед нами безмерное смирение христианства во всей его жалкой ничтожности. Ибо тот, кто возлагает т. о. все свои надежды на жалость, тот поистине жалкое создание») ¹. Ця праця містить такий коментар Леніна про християнство у гегелівському викладі: «Вульгарно-попівське ідеологічне базікання про велич християнства (з цитатами з Євангелія!!). Мерзенно, смердюче!» («Пошло-поповская идеологическая болтовня о величии христианства (с цитатами из Евангелия!!). Мерзко, вонюче!») ²

Ставлення панівної партії до народу увиразнює лексика, вживана в офіційно-діловому стилі, передусім у документації каральних органів – ЧК, ГПУ, НКВС, КДБ. Мова, застосовувана в репресивних документах щодо окремих людей, груп і цілих соціальних верств, засвідчує: більшовики відмовляли їм не лише у праві на життя, а й у праві належати до людських істот.

Характерною рисою мови більшовицького офіціозу, документів каральних органів та публіцистики стало вживання щодо цілих верств населення специфічної лексики, якою у звичайній мові не називають живих істот. Дискурс ненависті в публічних промовах більшовиків і в газетних текстах набув поширення вже у перші роки після Жовтневого перевороту. Зразком може бути коментар газети «Пролетарська правда», який вона дала з приводу постанови ЦВК СРСР 25 березня 1925 року «Про позбавлення колишніх поміщиків права на землекористування й проживання у господарствах, що належали їм до Жовтневої революції». У відгуку на цю постанову «Пролетарська правда» писала: «Цей декрет треба використати для того, щоб остаточно

¹ Бенкендорф Г. Д. Христос і християнство. Семантика та прагматика концептів у мові тоталітарних партій // Наукові записки НаУКМА. – Т. 34: Філологічні науки. – К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – С. 16.

² Там само.

викорчувати всі поміщицькі пеньки, що ще залишилися на нашій радянській землі»¹.

Ані в публічних промовах, ані в ділових документах більшовики не називали тих, кого призначали на ліквідацію, людьми. Слово «люди» стосовно ворогів, якщо й з'являється, зокрема, у виступах Сталіна, то лише з означенням «колишні» (рос. «бывшие люди»). Показовий у цьому зв'язку фрагмент з виступу Сталіна 1933 року, що його цитував на одному з пленумів ЦК ВКП(б) голова НКВС Генріх Ягода: «Надо иметь в виду, что рост мощи советского государства будет усиливать сопротивление *последних остатков умирающих классов*. Именно потому, что они умирают и доживают последние дни, они будут переходить от одних форм наскоков к другим, более резким формам наскоков, апеллируя к отсталым слоям населения и мобилизуя их против советской власти. Нет такой пакости и клеветы, которую бы эти *бывшие люди* не возвели на советскую власть и вокруг которой не попытались бы мобилизовать отсталые элементы. На этой почве могут *ожить и зашевелиться* разбитые группы старых контрреволюционных партий эсеров, меньшевиков, буржуазных националистов центра и окраин, могут *зажить и зашевелиться* осколки контрреволюционных элементов из троцкистов и прочих уклонистов. Это, конечно, не страшно, но все это надо иметь в виду, если мы хотим покончить с этими элементами быстро и без особых жертв. Вот почему революционная бдительность является тем самым качеством, которое особенно необходимо теперь большевикам»².

Промовистим є сталінський лексикон — «останні залишки вмираючих класів», «колишні люди», які можуть «ожити й заворушитися». Як бачимо, групи «колишніх» Сталін трактує не як живих людей, а як потенційних

¹ Білокінь Сергій. Теорія й практика комуністичного терору в СРСР // Кур'єр Кривбасу. — 2002. — № 151, червень. — С. 158.

² Цит. за: ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 314.

мерців, що їх треба якнайшвидше перевести до розряду мерців реальних.

Таку страхітливу лексику містять й інші тексти Сталіна. Як зазначає Й. Баберовскі, 1937 року Сталін видав наказ партійному керівникові Азербайджану Багірову винищити «людські відходи» в колгоспах прикордонних територій¹.

У 1930-х роках формулювання «колишні люди» вживали в офіційно-діловому стилі документів каральних органів як визначення однієї з категорій ворогів. Так, у звіті УНКВС в Одеській області (початок липня 1937 року) читаємо: «Специфической особенностью г. Одессы является наличие значительного количества "бывших" людей и деклассированного элемента»².

Прикметник «людський» енкаведисти вживали лише стосовно членів своєї організації, зокрема у планах підготовки репресивних акцій щодо розподілу «людського складу за областями» (рос. «распределение людского состава по областям») ³.

Показово, що в заяві про звільнення з посади від 23 листопада 1938 року нарком внутрішніх справ М. Єжов, «каючись» у недостатній пильності з виявлення ворогів усередині органів НКВС, зокрема у справі охорони членів ЦК і політбюро, не може конкретизувати їхню належність до котроїсь із численних «контрреволюційних груп», обмежуючись загальником «просто грязные люди»: «...там осталось значительное количество неразоблаченных заговорщиков и просто грязных людей от Паукера»⁴.

Як зауважує Наталія Купина, у номінаціях уявних ворогів сема «людина» витісняється під тиском ідеологеми політичної ненадійності⁵.

¹ Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 155.

² Великий терор. — Ч. 1. — С. 323.

³ Там само. — С. 63.

⁴ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 393.

⁵ Купина Н. А. Тоталитарный язык. — С. 74.

Найпоширенішою номінацією «зайвих» людей у лексиконі більшовиків було слово «елементи». Першість у застосуванні такого слововжитку належить, очевидно, Леніну. Так, у доповіді на зборах партійних робітників Москви 27 листопада 1918 року він називає «елементами» всіх тих, хто, на його думку, заважає будувати соціалізм: «Якби нам довелось будувати соціалізм не з елементів, залишених нам у спадок капіталізмом, — завдання було б легким. Але в тому якраз і складність соціалістичного будівництва, що нам доводиться будувати соціалізм з елементів, повністю зіпсованих капіталізмом. У тому і складність переходу, що він пов'язаний з диктатурою, якою може керувати тільки один клас — пролетаріат... Ми будуємо владу з елементів, які залишив нам капіталізм»¹.

Частотність використання Леніним слова «елемент» у збірному значенні «представники якої-небудь соціальної групи» підтверджує ілюстрація з його тексту у відповідній реєстровій статті «Словника української мови» в 11 томах: «Найбільш витримані принципіально і найбільш соціал-демократичні елементи інтелігенції лишилися вірні РСДРП»².

Загалом лінгвістичний аналіз мови Леніна міг би дати багато цікавих деталей для характеристики психотипу «вождя світового пролетаріату» — прагматичного фанатика, який трактував людей лише як «будівельний матеріал» для реалізації своїх грандіозних фантастичних проектів перебудови світового ладу. Яскрава ілюстрація такого ставлення Леніна до інтелігенції — опублікований за рукописом його текст під назвою «Маленька картинка для з'ясування великих питань», написаний 1918 року: «Та навіть у відсталій Росії поряд

¹ Ленин В. И. Доклад об отношении пролетариата к мелкобуржуазной демократии на собрании партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — С. 222-223. — Режим доступу: <http://leninism.su/works/76-tom-37/1390-sobranie-partijnyx-rabotnikov-moskvy.html>

² Словник української мови: В 11 т. — Т. 2. — С. 473.

з Колупаєвськими і Разуваєвими були капіталісти, які вміли ставити собі на службу культурну інтелігенцію, меншовицьку, есерівську, непартійну. Невже ми виявимося дурніші від цих капіталістів і не зможемо використовувати такий “будівельний матеріал”, щоб побудувати комуністичну Росію?»¹

Словом «елемент» на позначення українських повстанських груп оперував Л. Троцький. Так, в «Інструкції комуністам-агітаторам, яких Москва посилала на роботу в Україну в 1918 році» він зазначав: «Якщо будуть випадки пограбувань у Червоній Армії, їх треба звалювати на повстанців і петлюрівців, які влилися у Червону Армію. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони — шкідливий елемент, і це буде не тільки явним доказом строгої революційної дисципліни, а й суворим покаранням за грабунк»².

Лексему «елементи» у переліках «ворожих» груп у партійному й публіцистичному дискурсах вживали з широким спектром уточнювальних означень: «контрреволюційні», «ворожі», «антирадянські», «кулацько-контрреволюційні», «соціально небезпечні» тощо.

У «Доповідній записці» Сталіну від 23 грудня 1932 року В. Балицький інформував про виявлення «засоренности колхозов, совхозов, МТС, МТМ петлюровскими, кулацкими, белогвардейскими и антисоветскими элементами, которые вели активную разлагающую работу в колхозах, расхищали, разбазаривали и умышленно уничтожали хлеб, тягловую силу и скот»³. У збірці документів Великого терору 1937–1938 років читаємо: «Как установлено, Харьковская область

¹ Ленин В. И. Маленькая картинка для выяснения больших вопросов // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — С. 410–411. — Режим доступу: <http://leninism.su/works/76-tom-37/1413-malenkaya-kartinka-dlya-vyyasneniya-bolshix-voprosov.html>

² Цит. за: Залізняка Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 1997. — С. 245.

³ Круцик Р. Народна війна, 1917–1932: путівник до експозиції. — К.: Укр. вид. спілка, 2011. — С. 230.

була значительно засорена *враждебными элементами*»¹; «Указанный учетный элемент должен быть изъят из следующих участков»²; «Следует отметить, что ранее в имеющихся 2-х немецких национальных районах... не было вскрыто каких-либо существенных к-р формирований и количество изъятых *антисоветского элемента* в них было совершенно незначительно»³.

У «Виробничому термінологічному бюлетені» (1935, № 5, с. 5) зазначено: «*Українські контрреволюційні елементи*, що намагалися відірвати Радянську Україну від Радянського Союзу і віддати українських робітників і селян у поневолення польським і німецьким фашистам, спрямовували розвиток української радянської культури на рейки буржуазної культури»⁴.

У журналі «Студент революції» (1930, № 14, с. 33) було запропоновано опублікувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише боротися за очищення вишу від *непридатного елемента*, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»⁵.

Частотність лексеми «елемент», уживаної на позначення особи, яка підлягала репресіям, засвідчує факт її внесення до реєстру «Глумачного словника російської мови» за редакцією Дмитра Ушакова у значенні «контрреволюционер, вредный человек» з ілюстрацією «Брешеш, как элемент. Шолохов»⁶.

У «Російсько-українському словнику правничої мови» 1926 року у реєстровій статті «общественный» зафіксовано переклад рос. «социально опасный элемент» — «укр. соціально небезпечний елемент»⁷.

¹ Великий терор. — Ч. 1. — С. 319.

² Там само. — С. 338.

³ Там само. — С. 370.

⁴ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 249.

⁵ Цит. за: Київська старовина. — 2012. — № 3. — С. 47.

⁶ Цит. за: Куцина Н. А. Тоталитарный язык. — С. 51.

⁷ Російсько-український словник правничої мови. — С. 139. — Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/Cherkaskyi_IYu/Ros-ukr_slovyuk_pravnychoi_movy.pdf

Постійне використання словосполук з лексемою «елемент» у функції тавра для уявних ворожих груп у добу сталінських репресій вплинуло на проникнення її в розмовно-побутове мовлення з узагальненим позначенням людини з негативними рисами. Це засвідчує фіксація такої семантики слова «елемент» з позначкою «розмовне» в «Словнику української мови»: «Про людину, особу (переважно з негативними рисами)» й ілюстрацією з твору Василя Кучера «Трудна любов» (1960): «Чумака мало не на всіх зборах і нарадах гріють у хвіст і в гриву. Він і *відсталий елемент*, він і Ковалівку назад тягне»¹.

Характерно, що сучасний академічний тлумачний «Словник української мови»² уже не фіксує такого значення слова «елемент», тож нині його можна вважати мовним реліктом зловісної епохи сталінського тоталітаризму.

Ставлення до засуджених за другою категорією як до рабської сили відображає також дієслово «використовувати», вживане у відповідних ділових документах. Так, у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 року міститься такий наказ: «Всех кулаков, уголовников и другие антисоветские элементы, осужденные по второй категории и заключенные в лагеря на сроки, *использовать*: а) на ведущихся сейчас строительствах ГУЛАГ НКВД СССР; б) на строительстве новых лагерей в глубинных пунктах Казахстана; в) при построении новых лагерей, специально организуемых для лесозаготовительных работ силами осужденных»³.

Аналогічно потрактовано засуджених і в наказі наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського 17 жовтня 1937 року про недоцільність використання «непридатного елемента» для тяжкої фізичної праці: «Обращаю

¹ Словник української мови: В 11 т. — Т. 2. — С. 473.

² Словник української мови. — К.: Просвіта, 2012. — С. 270.

³ Великий терор. — Ч. 1. — С. 85.

ваше внимание, что до сих пор вы по тройке осуждали в лагеря стариков, непригодных для работы. Дальнейшей работе тройки это необходимо устранить»¹.

Сприйняття більшовицькими керівниками і працівниками НКВС живих людей як неіндивідуалізованої маси потенційних мерців засвідчує й використання лексеми «отработать» (похідні «отработка», «отработанный») щодо власної репресивної діяльності: «Всего по немецкой операции репрессировано и отработано 1131 человек» (витяг з доповіді начальника НКВС у Миколаївській області в січні 1938 року)²; «Наши мероприятия направлены к ускорению отработки арестованных... Количество представленных справок на отработанных арестованных считаем явно недостаточным. Принимаем меры к ускорению отработки и оформлению арестованных» (доповідна записка про оперативно-слідчу роботу НКВС Молдавської АРСР станом на 5 жовтня 1937 року)³ тощо.

Такий слововжиток стосувався завершених справ, тоді як до осіб, що перебували на волі, але під таємним наглядом органів, використовували термін «разрабатывать», зокрема у справі Олександра Довженка: «“Запорожец” — Довженко Александр Петрович, кинорежиссер, разрабатывается по делу-формуляру как украинский националист»⁴.

Місця, куди звозили заарештованих, у бюрократичній мові каральних органів називали «пунктами концентрації»: «Районные отделения вырабатывают план изъятия кулаков и уголовников 2-ой категории порайонно. В планах предусматривается мобилизация проверенных партийцев для участия в операции,

¹ Великий терор. — Ч. 1. — С. 166.

² Там само. — С. 371.

³ Там само. — С. 410.

⁴ Из записки зам. начальника 1-го отделения 3-го отдела 2-го управления МГБ СССР майора Бочова // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента: Зб. матеріалів / Упоряд. Є. Сверстюк. — Вид. 2-ге, випр. і допов. — Луцьк: Терен, 2007. — С. 228.

перевозочные средства и доставка от места изъятия арестованных по 2-ой категории к месту концентрации. Пунктами концентрации считать места нахождения тюрем, согласно прилагаемого списка» (оперативный план НКВС УРСР щодо вилучення куркулів та карних злочинців, зарахованих до 2-ї категорії) ¹.

Концентрацію «людського матеріалу» в документації фіксували як «завантаження» (рос. «загрузка») тюрем: «Тов. Вольфсону к 25 июля предоставит план приема арестованных с учетом максимальной загрузки тюрем, с разбивкой по областям и тюрьмам» (протокол № 1 наради співробітників НКВС УРСР щодо підготовки вилучення куркулів і карних злочинців в Україні) ²; «По линии УМЗ отдается распоряжение о разгрузке тюрем для принятия необходимого количества арестованных» (з оперативного плану НКВС УРСР щодо вилучення куркулів та карних злочинців, зарахованих до 1-ї категорії) ³; «Исключительно тяжелое положение создалось на Украине с размещением в тюрьмах арестованных. Всего тюрьмы Украины количеством 39 вмещают 24 755 человек. На 20 августа содержится 43 000 арестованных. Ближайшие дни [в] связи [с] операциями по полякам, румынам, по семьям осужденных предстоит значительное увеличение числа арестованных. Для разгрузки нами принимаются меры на месте по ускорению рассмотрения судами и прокуратурой следственных и кассационных дел, ускоряем подготовку к военной коллегии дел по троцкистам и правым» (телеграма наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову від 20 серпня 1937 року) ⁴.

Поширеним у специфічній термінології розглядуваних документів було дієслово «засмічувати/засмі-

¹ Великий терор. — Ч. 1. — С. 54–55.

² Там само. — С. 63.

³ Там само. — С. 52.

⁴ Там само. — С. 138.

тити» (рос. «засаривать/засорить») з похідними «засміченість» (рос. «засоренность»), «засмічений» (рос. «засоренный»). Поряд із цим лексичним гніздом фігурувало дієслово «очищати/очистити» (рос. «очищать/очистить») з похідним «очистка» (рос. «очистка») на позначку дій чекістів, призначених «очистити» певні заклади чи території від «засміченості» їх небезпечними «елементами».

Увів зазначений слововжиток до політичного лексикону більшовиків, очевидно, Ленін. Використання такої лексики характеризує, зокрема, його епістолярний стиль. Так, у листі до Сталіна 17 липня 1922 року він давав адресатові такі поради: «Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас "заграница". Чистить надо быстро, не позже конца процесса эсеров»¹.

У 1930-х роках слово «очистити» й похідні від нього «очистка», «очищення» у тому самому значенні поширилися в мові репресивних органів. Об'єктом численних акцій «очищення» були «засмічені» установи, заклади, райони та області. Вражаюча антилюдська сутність таких формулювань полягала в тому, що «сміттям» енкаведисти вважали живих людей і процедура «очищення» від «сміття» передбачала організоване панівною партією масове вбивство або ж ізоляцію у концтаборах. Ось лишень кілька прикладів: «Считать необходимым приступить к немедленному соответствующему *очищению* аппарата Днепростроя от элементов, указанных в записке т. Балицкого» (у витязі з протоколу засідання

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 229. Треба сказати, що в любові до акцій «очищення» завойованих земель від автохтонів більшовики, попри всю декларовану ненависть до російських царів, виявилися їхніми вірними послідовниками навіть у використанні дегуманізованої лексики стосовно підкорених етносів. Так, мрією Катерини II було «очищення» Криму від кримських татар, що засвідчують такі її слова: «Благословенний той час, коли Крим буде очищено від цього дикого племені і замінено шляхетною породою» (*Авторханов А. Империя Кремля: советский тип колониализма. — Garmisch-Partenkirchen: Prometheus Verlag, 1988. — С. 332*). Плани імператриці втілив Сталін у 1944 році.

політбюро ЦК КП(б)У від 15 червня 1928 року) ¹; «При проведении операции добиться исчерпывающей *чистки* от перечисленных к.-р. элементов предприятий оборонной промышленности, оборонных цехов, транспорта, укрепленных районов и пограничной полосы» (з довідки щодо вказівки № 1160 заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фриновського від 29 червня 1938 року) ²; «...проверитъ по личным делам и прочим материалам отдела найма и увольнения состояние кадров, в частности степень работы этих отделов по *очистке* ж. д. транспорта от социально опасных и враждебных элементов и засоренность на день проверки, обратив особое внимание на факты приема и выдвижения в последнее время на работу ж. д. транспорта а/сов. и скомпрометированного элемента» (з протоколу оперативної наради керівного складу ДТО ГУГБ НКВС Південної залізниці від 10 січня 1938 року) ³; «Как установлено, Харьковская область была значительно *засорена* враждебным элементом» (з доповідної записки про оперативну роботу УНКВС у Харківській області наркому внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевському від 12 січня 1938 року) ⁴; «Входящие в эту группу районы *засорены* троцкистами и двурушниками, активность которых обуславливается политическим прошлым этих районов» (зі звіту УНКВС в Одеській області в липні 1937 року) ⁵; «Таким образом проверенные данные свидетельствуют о чрезвычайно большой *засоренности* районов Киевской области активно проявляющими себя кулаками, уголовниками и прочим к-р элементом и необходимости дальнейшей *очистки* города Киева и районов области от этих лиц» (зі звіту УНКВС у Київській області 7 вересня 1937 року) ⁶; «Дальше я хотел несколько слов сказать о *засоренности*

¹ Там само. — С. 270.

² Там само. — С. 388.

³ Там само. — С. 389.

⁴ Великий терор. — Ч. 1. — С. 319.

⁵ Там само. — С. 327.

⁶ Там само. — С. 338.

аппарата НКВД» (з виступу В. Балицького на люднево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року)¹ тощо.

Частотність уживання в радянському новоязі слова «чистка» призвела до кодифікації його у відповідному дегуманізованому значенні в словниках радянської доби. «Словник української мови» в 11 томах тлумачить лексему «чистка» у другому (переносному) значенні так: «перевірка якої-небудь організації з метою звільнення її від ворожих, шкідливих або непотрібних елементів»²; «партчистка» – «скорочення: партійна чистка – перевірка партії з метою звільнення від чужих, шкідливих елементів»³.

Семантично близьким до лексичного гнізда пов'язаного з метафорою «очищення, чистки», було дієслово «викорчовувати/корчувати», також використовуване на позначку дії, спрямованої на знищення ворогів. Перенесене із сільськогосподарської сфери друге значення лексеми «викорчовувати» – «доценту винищувати, усувати»⁴ близьке до одного зі значень дієслова «очищати» – «забирати, усувати звідки-н. усе зайве, непотрібне, стороннє»⁵.

За збірником документів «Великий терор» можна навести такі ілюстрації метафоричного вживання дієслова «викорчовувати»: «Пленум считает первой обязанностью всей партийной организации *выкорчевать* остатки врагов и очистит Донбасс не только от врагов с партбилетами, но и от кулаков, националистов и друг[их] и принять все меры полной ликвидации последствий и остатков вредительства» (витяг із постанови пленуму Сніжанського райкому КП(б)У від 25 серпня 1937 року)⁶; «Особое внима-

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 327.

² Словник української мови: В 11 т. – Т. 11. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 335.

³ Там само. – Т. 6. – С. 80.

⁴ Словник української мови. – К.: Просвіта, 2012. – С. 109.

⁵ Там само. – С. 707.

⁶ Великий терор. – Ч. 1. – С. 188.

ние было направлено на *выкорчевывание* правотроцкистских заговорщиков, пробравшихся в советский партийный аппарат, расставивших свои кадры на ряде предприятий, в земельных, заготовительных и др. организациях» (з доповідної записки про оперативну роботу НКВС у Харківській області І. М. Леплевському)¹; «При операции в разрезе приказа № 00447 был взят упор на *выкорчевывание* всех антисоветских элементов, которые являлись главными зачинщиками всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений как в колхозах и совхозах, так и на транспорте и промышленности» (з доповідної записки начальника УНКВС у Київській області І. М. Леплевському від 5 жовтня 1937 року)² тощо.

Таке слововживання набуло поширення і в пресі 1930-х років. У газеті «Більшовицька правда» від 20 жовтня 1938 року йшлося: «Славні органи НКВС, очолювані Сталінським наркомом тов. Єжовим, *розтроцили осині гнізда шкідників*. Але заспокоюватись не можна. Треба і надалі продовжувати роботу *по викорчовуванню* решток цих ворогів народу в органах юстиції, наполегливо працювати над ліквідацією наслідків шкідництва»³.

Заслугове на увагу ще одне дієслово, часто вживане у наказах, протоколах, доповідних записках, звітах органів НКВС, — «изъять»/«изымать» з похідним «изъятие»: «При производстве ареста жен осужденных дети у них *изымаются*» (з оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 06486 від 15 серпня 1937 року); «Оперативный план по *изъятию* кулаков и уголовников по 2-ой категории» (липень 1937 року)⁴; «Решительно весь оставшийся на транспорте кулацкий антисоветский элемент подлежит *изъятию*» (з протоколу оперативної

¹ Там само. — С. 319.

² Там само. — С. 339.

³ Цит. за: *Коць Тетяна*. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю // Українська мова. — 2016. — № 4. — С. 83.

⁴ Великий терор. — Ч. 1. — С. 54.

наради керівного складу ДТО ГУГБ НКВС Південної залізниці від 10 січня 1938 року)¹; «В настоящее время по данным оперативно-следственных групп и проверкой на местах... необходимо репрессировать 7000 человек. Лица эти учтены по следующим категориям: кулаков, уголовников, прочий к-р элемент (политбандиты, бывшие петлюровцы, бывшие каратели, церковники, бывшие полицейские и т. д.). Указанный учетный элемент должен быть изъят из следующих участков...» (зі звіту НКВС по Київській області від 7 вересня 1937 року)² тощо.

Нелюдськість цієї російської бюрократичної формули у наведених контекстах увиразнена тим, що дієслово «изъять» не вживають щодо живих істот. Словники російської мови фіксують його з такими значеннями: «Устранить (из употребления, из обращения). // Удалить, вынуть. // Отобразить, конфисковать»³.

Водночас деякі контексти з Національного корпусу російської мови засвідчують історичну традицію використання цього дієслова в офіційно-діловому стилі у тих випадках, коли йшлося про покарання інакодумців, наприклад: «Еще в давние времена писано было в похвалу: будущий шеф жандармов донес на будущих декабристов — собрал подноготную Союза благоденствия и предложил *изъять* главных деятелей» (Юрий Давыдов, «Синие тюльпаны»); «Составляя списки тех особенно злонамеренных лиц, которых необходимо в спешном порядке *изъять из живой жизни*, дабы своими действиями они не продолжали усугублять ситуацию, я столкнулся с некоторыми трудностями» (Сергей Есин, «Маркиз Астольф де Кюстин. Почта духов, или Россия в 2007 году»)⁴.

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 391.

² Великий терор. — Ч. 1. — С. 337-338.

³ <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word=%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D1%8F%D1%82%D1%8C&all=x>

⁴ Национальный корпус русского языка. — Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/>

Варто звернути увагу на останню цитату, де вираз «ізъять из живой жизни» має значення, синонімічне рос. «умертвить». Саме такої семантики набуло дієслово «ізъять» у документах НКВС 1930-х років.

Характерно, що Василь Гросман у романі «Жизнь и судьба» вжив це слово-вбивцю щодо дій іншого тоталітаризму — нацистського, що відмовляв у праві на життя цілій етнічній спільноті: «В частности, 12 сентября 1942 года, в пору апогея военного успеха национал-социализма, евреи, населяющие Европу, были полностью *изъяты* из юрисдикции судов и переданы гестапо»¹.

Дієслово «ізъять» у наказовому способі, характерне для офіційно-ділового стилю російської мови, було найвиразнішим маркером бюрократичної системи заборон на свободу слова й думки, на вільне самовираження особистості, на права національних спільнот, зокрема української, зберігати й розвивати свою мовно-культурну самобутність і самототожність. «Запретить» та «ізъять» — промовисті формули російської бюрократії, як, скажімо, у документі 1847 року про наслідки розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства, де серед перелічених рішень імператора у цій справі є таке: «Напечатанные сочинения Шевченки “Кобзарь”, Кулиша “Повесть об украинском народе”, “Украина” и “Михайло Чарнышенко”, Костомарова “Украинские баллады” и “Ветка” *запретить и изъять* из продажи»².

Використання колишньої імперської бюрократичної формули в документації каральної системи 1930-х років засвідчує спадкоємний зв'язок сталінського режиму з попереднім самодержавним. Понад те, за радянської доби імперська каральна машина еволюціонувала від вилучення книжок до масового вилучення людей «із живого життя».

¹ Там само.

² Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упоряд. Г. Борjak. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. — С. 10.

Ще одна метафора, характерна для обох тоталітарних дискурсів ХХ сторіччя, — номінування людей, яких влада вважала «зайвими», словами, що позначають шкідливих рослин і тварин.

Ленін, Зінов'єв, Луначарський та інші відомі більшовики від самого початку, коли говорили про класових ворогів, порівнювали їх з відходами, паразитами і бактеріями¹.

Ще в роки громадянської війни чекіст Лацис проголосив «символ віри сталінізму: завданням революції є винищення колективного ворога як бур'яну і звільнення в такий спосіб суспільного організму від зарази»². Відповідні формулювання поширились у виступах керівників НКВС у 1930-х роках: «Мы знаем, что враг через всякого рода антисоветские контрреволюционные организации залазит в кое-какие поры нашей партии» (з виступу В. Балицького на нараді працівників юстиції 1935 року)³.

Поширення обвинувачень у «шкідництві» почалось у травні 1928 року з проведеного в Москві показового процесу над групою інженерів з міста Шахти на Донбасі, яких звинуватили у саботажі та змові проти соціалістичного ладу. Ще кілька подібних процесів відбулося в інших промислових центрах.

У звинувачувальних промовах на цих процесах сталінський прокурор Андрій Вишинський активно використовував лексику на позначення шкідників. «Шкідники, кровопивці, бактерії, людські відходи, — зазначає дослідник сталінізму Й. Баберовскі, — були новими поняттями, що їх почали вживати в судах і в пресі для позначення ворогів. Суспільство було уподібнено до організму, що був вражений та інфікований бактеріями. Отже, щоб звільнити організм, треба було видалити цей гнійник»⁴.

¹ Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 100.

² Там само. — С. 32.

³ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 299.

⁴ Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 100.

«Шкідників» було багато, і проникли вони, як запевняла влада, майже в усі сфери суспільного життя. Так, в інструкціях і звітах репресивної кампанії, розв'язаної в 1933–1934 роках проти українських мовознавців та їхнього доробку, постійно повторювалися вислови: «націоналістичне шкідництво», «шкідництво на мовному фронті», «велике націоналістичне шкідництво в галузі словотвору», «буржуазні націоналісти — шкідники в галузі української наукової термінології» тощо ¹.

Аналогічні визначення поширились і в тогочасній пресі, зокрема в газеті «Більшовицька правда» (жовтень 1938 року): «Славні органи НКВС, очолювані Сталінським наркомом тов. Єжовим, розтрощили осині гнізда шкідників. Але заспокоюватись не можна. Треба і надалі продовжувати роботу по викорчовуванню решток цих ворогів народу в органах юстиції, наполегливо працювати над ліквідацією наслідків шкідництва» ².

Для конструювання образу ворога застосовували також зооморфні метафори. Швейцарський дослідник радянського і східноєвропейського політичного дискурсу Даніель Вейс виявив, що зооморфне зображення образу ворогів особливо характерне для сталінської та хрущовської епох. Цікаво, що, згідно з дослідженнями Д. Вейса, в 1930–1950-х роках уживання зооморфних метафор для характеристики «своїх» було обмеженим, послуговувалися тільки двома метафорами з живої природи — *орел* і *сокіл*. Скажімо, Сталін називав Леніна «гірським орлом», а льотчиків іменували «сталінськими соколами». Натомість для позначення «чужих» у радянських політичних текстах використовували понад 20 зооморфних образів ³.

¹ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 248–249.

² Цит. за: Коць Тетяна. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. — С. 83.

³ Будаев Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая советология. — С. 49.

Семантично близькою до зазначених була метафора «прополки» від бур'янів, застосовувана до міфічних ворогів радянської влади. Олександр Корнійчук під час чергової ідеологічної погромної кампанії проти українських митців у 1949 році заявляв: «Я дуже радий, що у нас теж почалась прополка»¹.

Всеосяжність і жахіття репресій призводили до того, що, потрапивши в їхні лещата, жертви від страху часом справді втрачали людську подобу, переходячи в акціях каяття й самобичування на мову катів. І. Дзюба наводить уривок із промови П. Постишева на Пленумі правління Спілки радянських письменників України у 1935 році, в якій доповідач цитує свідчення репресованих письменників. Вражає покаяння лист засудженого у справі вигаданої терористичної організації Г. Епіка, написаний у повній відповідності до стилістики звинувачувальних актів: «Я зрозумів, що наймилоstinivіше рішення пролетарського суду — вчинити зо мною так, як чинять з оскаженілим собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства»².

Такі покаянні тексти свідчать про руйнівний вплив мови насильства на свідомість людей, що підтверджує думку Герти Мюллер: «Тоталітаризм і диктатура — спрути, які за допомогою навіть самої мови здатні проникати в людську свідомість і знищувати в людині можливість залишатися людиною»³.

Глибоке психолінгвістичне спостереження зробив Юрій Шевельов з приводу появи в жаргоні енкаведистів слова «розколовся», вживаного щодо в'язнів, яких змусили визнати свою вину. У цьому слововжитку, пише мовознавець, виявилася суть системи, яка «полягала в тому, щоб навчити людину, що й як говорити. Лише це важ-

¹ Шевченко Анатолій. Штрих до портрета в інтер'єрі епохи // Літературна Україна. — 1989. — № 20, 18 травня. — С. 8.

² Дзюба Іван. Пастка. — С. 54.

³ Цит. за: Дроздовський Дмитро. Південна Корея: нотатки українця // Слово Просвіти. — 2010. — Ч. 47. — Режим доступу: <http://slovoprosivity.org/2010/11/24/південна-корея-нотатки-українця/>

ливо. Щоб людина не мовчала і говорила те, що треба»¹. Суперечність між дійсністю і словесними фікціями, що фальшують реальність, змушує людину постійно відокремлювати «свою думку від своїх слів і своєї поведінки». Полемізуючи з утіленою в романі «1984» ідеєю Дж. Орвелла про те, що метою тоталітарної пропаганди було примусити людину не лише виявляти лояльність до системи, а й вірити в неї, Юрій Шевельов зазначає: советська пропаганда «не переконує людину, а розламає її навпіл». Саме цю специфіку системи й відображає прийнятий у практиці допитів термін «расколосся» (рос.) — «розламався», «розколовся». «Розколовся — це значить: зізнався у всьому, чого від нього вимагали слідчі, байдуже, чи це відповідало дійсності, чи ні. Цей характерний зворот сягає глибше, ніж може здатися: він стосується не лише в'язнів, а й “вільних” громадян»².

Документація НКВС, що зберігається в архівах, містить багато інших свідчень нелюдського, злочинного характеру державної системи, створеної Сталіним і його поплічниками.

Як зазначає французький дослідник злочинів комунізму Ніколя Верт, звіти працівників НКВС після Другої світової війни про депортацію цілих народів, репресованих за сфабрикованим звинуваченням у «зраді Батьківщини», вражають бездушністю. Виславши чеченців, інгушів та балкарців, енкаведист Соломон Мільштейн склав довгий звіт про «економію вагонів, дощок, відер, лопат (...), якої вдалося досягти під час останніх депортацій порівняно із попередніми»³.

«Досвід транспортування карачаївців та калмиків, — писав він, — дав нам можливість вжити певних заходів, щоб зменшити потреби в ешелонах і скоротити

¹ Шевельов Юрій. Кімната 101 // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни: Есеї та розвідки / Упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. — С. 182.

² Там само. — С. 183.

³ Верт Ніколя. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 202.

кількість запланованих перевезень. У кожному товарняку для худоби ми помістили 45 осіб, замість 40, як було перед тим, а оскільки ми завантажили їх з особистими речами, ми зекономили значну кількість вагонів, тобто загалом 37 548 лінійних метрів дощок, 11 834 відра та 3400 “буржуйок”»¹. Як видно, енкаведиста значно більше турбувала економія дощок і відер, ніж збереження людських життів. Нині відомо, що більше половини депортованих умирили дорогою, не витримавши жахливих умов перебування у переповнених вагонах, призначених для перевезення худоби.

Особливо показовим свідченням реального, а не декларованого ставлення комуністичної верхівки до людей є факти вживання дегуманізованої лексики і в тих контекстах, які стосувалися не «ворожих елементів», а звичайного «радянського трудящого люду», про благо якого, як запевняла Комуністична партія, вона невтомно піклувалась. Очевидно, ніщо так яскраво не демонструє правдивого ставлення Сталіна до підвладного йому народу, як використання щодо радянських людей лексики з галузі тваринництва у згадці про міфічне «поліпшення» їхнього життя і зростання народжуваності. Твердження про таке щасливе народне життя Сталін висловив у промові на нараді передових комбайнерів і комбайнерок 1 грудня 1935 року: «У нас нині всі кажуть, що матеріальне становище трудящих істотно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Проте це веде до того, що населення стало розмножуватися набагато швидше, ніж раніше. Смертності стало менше, народжуваності більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звичайно, добре, і ми це вітаємо»².

¹ *Верт Ніколя*. Держава проти свого народу // Чорна книга комунізму. — С. 202.

² *Сталин И. В.* Речь на совещании передовых комбайнеров и комбайнерок 1 декабря 1935 г. // *Сталин И. В.* Сочинения. — Т. 14. — М.: Писатель, 1997. — С. 95. — Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/stalin/t14/t14_30.htm

Як бачимо, «батько народів» говорить про «розмноження населення» і «чистий приріст» так, як говорять про поголів'я худоби, а не про людей. Нагадаємо, реальний «приріст населення» в 30-х роках показав перепис 1937 року, який виявив такі катастрофічні демографічні втрати людності, що його дані були закриті у таємних сховах, а працівників, які провели перепис, розстріляли.

Подібні нелюдські формулювання можна знайти і в публіцистиці, у контекстах, які не стосувалися «ворожих елементів». Так, у книжці В. Беляєва «Світло в темряві», де описано звірства гітлерівців і «українських буржуазних націоналістів» під час німецької окупації Львова, трапляється така фраза: «(фашисти) грудних дітей ссыпали посреди двора на одну кучу»¹. «Зсипати» можна пісок, зерно, борошно, але аж ніяк не дітей. Цей слововжиток показує морально-етичне лице автора, близьке до нелюдів з більшовицьких каральних загонів.

Отже, хоча радянські функціонери постійно переконали народ, буцімто опікуються його «благом», їхнє реальне ставлення до людей засвідчує семантика слів і фразеологізмів, уживаних в офіційно-діловій документації, що напрочуд виразно демонструє антинародність тоталітарної системи.

Бруталізація офіційно-ділового й публіцистичного стилів сталінської доби

Демонізація міфічних ворогів радянської влади не обмежувалася практикою вживання щодо них ярликів з різко негативною семантикою. Контекст, у якому пропаганда представляла ворожі групи, «збагачувався» додатковою пейоративною лексикою. Брутальною лайкою були насичені тексти партійних рішень, як,

¹ Беляєв В. П. Свет во мраке. — Режим доступу: <http://detectivebooks.ru/book/30384009/?page=1>

наприклад, резолюція XIV з'їзду КП(б)У, що відбувся у червні 1938 року: «...Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухаринці йшли на всілякі мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів»¹.

Неймовірною грубістю вирізнялися публічні звинувачувальні промови сталінського прокурора А. Вишинського. Як зазначає Й. Баберовські, у процесі проти Миколи Бухаріна, Олексія Рикова та інших Вишинський перевершив самого себе, вимагаючи від суду «роздавити клятих виродків», «розстріляти, як поганих псів». «Під керівництвом нашого дорогого вождя та вчителя великого Сталіна, — закінчував прокурор свою промову, — світ буде очищено від останнього бруду і покидьків минулого»².

З газетних шпальт на читачів виливалися потоки брудної лайки. Вживані журналістами мовно-стильові засоби (епітети, метафори, порівняння) підпорядковувалися єдиній меті — створити якомога огидніший портрет представників «ворожих» груп, ряди яких з кожним показовим викривальним судилищем поповнювалися новими жертвами. Ось типовий зразок публіцистичного дискурсу доби сталінщини з газети «Більшовицька правда» за жовтень 1938 року: «Троцькістсько-бухарська банда і буржуазні націоналісти хотіли розчленувати Радянський Союз. Як хижі звірі ділять здобич, так і вони в уяві своїй краjali на шматки карту СРСР, торгували нашою батьківщиною на міжнародному ярмарку, готуючи імперіалістське фашистське ярмо трудящим країни рад. Але не вдалась підла і жалюгідна мрія! Радянська розвідка, очолювана сталінським наркомом товаришем Єжовим, зупинила бандитську руку цих скажених собак. З усіх кінців нашої планети несеться великий народний клич: — Знищити ворогів народу, смерть ворогам!»³

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 2. — С. 608.

² Баберовські Йорг. Червоний терор. — С. 124.

³ Цит. за: Коць Тетяна. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. — С. 82-83.

Гіпертрофованого вжитку в радянській пресі набули дієслова із семантикою знищення, часто у наказовій формі: «бити», «ліквідувати», «засудити», «знищити», «розстріляти», наприклад: «Били, б'єм і будем бити! Червона армія непереможна!»¹

Щоб проілюструвати стилістику статей, що були надруковані під виглядом наукових, але насправді виконували роль доносів, можна згадати публікацію в журналі «Мовознавство» 1934 року, під час погромницької кампанії, розгорнутої проти мовознавців, які в 1920-х роках плідно працювали над розвитком української мовознавчої науки, зокрема у сферах унормування й кодифікації української мови, укладання словників, вивчення говірок, дослідження різних рівнів української мови.

У статті під назвою «Добити ворога», що повторювала тогочасну партійну риторичку, її автор Степан Василевський уживав на адресу мовознавців Агатангела Кримського, Олени Курило, Євгена Тимченка, Миколи Сулими та інших таку пейоративну лексику: «націоналісти, петлюрівці, агенти фашизму», «агенти української буржуазії», «жовто-блакитна наволоч» тощо. Олену Курило названо «виразним представником контрреволюційної програми української буржуазії в українському мовознавстві», а в її праці «Уваги до сучасної української літературної мови» виявлено «найбільше націоналістичної зарази». «Уваги» були продовженням «отої буржуазно-націоналістичної ошуканської програми під заялуженим, спаскудженим “народницьким” прапорцем»; «Курило, сумлінно виконуючи політичне замовлення недобитків петлюрівщини, українського куркуля, подала розгорнуту програму націоналізму в українському мовознавстві»².

Стаття Василевського завершувалася закликом до продовження боротьби зі «шкідництвом на мовному

¹ Там само. — С. 83.

² Василевський Степан. Добити ворога. — С. 169.

фронті»: «Боротьба не закінчена, боротьба триває. Охвістя ворога люто бореться. Але, як би не змагався ворог, ми безумовно переможемо. Ми, озброєні наукою Маркса-Леніна-Сталіна, остаточно доб'ємо ворога і побудуємо більшовицьке українське мовознавство, гідне доби соціалізму»¹.

Надруковані в газеті «Правда» дві статті (4 жовтня і 22 грудня 1937 року) з погромною критикою «пошкідницькому укладеного» «Російсько-українського словника», виданого Академією наук України в 1937 році за редакцією Павла Мустяци і призначеного заміни-ти репресований академічний словник 1924–1933 років, містили такі брутальні характеристики: «За вказівкою фашистських агентів Любченка і Хвилі буржуазні націоналісти витравили із словника всяке слово, бодай трохи подібне до російського, інтернаціональні терміни, сповнивши словник ворожою галіматьєю»; «Словник залишено без будь-яких змін, з усіма фашистськими викрутками»; «Але навіть з цієї передмови, як і раніше, неприховано визирають націоналістичні вуха авторів словника»².

Навіть звичайний недогляд без жодного політичного підґрунтя, як-от зміна у послідовності прикметників у назвах республік, потрактовано у статті як неприпустимий злочин.

Порівняльний аналіз дискурсу газет, що виходили в советській Україні у 1930–1950-х роках, із публіцистичним дискурсом західноукраїнських газет «Діло» і «Буковина» 1910–1920-х років виявив кардинальну відмінність у використанні лексики, що належить до категорії оцінки.

Якщо тексти західноукраїнських газет 1910–1920-х років містили 82 % мовних одиниць з позитивною оцін-

¹ Василевський Степан. Добити ворога. — С. 181.

² П'янов Володимир. Вирішальне слово — за Лукашем // Наш Лукаш: Спогади: У 2 кн. / Упоряд. Л. Череватенко. — Кн. 1. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. — С. 284.

кою, то в підрадянській українській пресі 30–50-х років таких було лише 24 %, абсолютну перевагу в них становила негативно-експресивна лексика. Автор дослідження Тетяна Коць наводить у зв'язку з цим спостереження американського психолінгвіста А. Геллера щодо впливу мовно-стильової категорії оцінності на масову свідомість. Як доводить науковець, негативна оцінка зроджує в суспільства реакцію байдужості, зневаги, приниження, насильство, тоді як позитивна — відповідальність, повагу, довіру, прихильність¹.

Отже, вживання інвектив, лайок та образ у мові советської пропаганди, що набула особливої концентрації у текстах сталінського періоду, варто розглядати як словесний прояв владного насильства, агресивності й нетерпимості до будь-якої живої думки. «Фахівці з проблем спілкування, — пише Ярослав Радевич-Винницький, — зазначають, що лихослів'я, лайка, мовленнєве приниження, вульгарне ображення пов'язані з владністю, агресивністю, підкоренням інших, домінуванням над ними. Така мовленнєва поведінка поширена не лише в побутових, сімейних, в'язнично-табірних та подібних взаєминах. Практикується вона також у внутрішній і зовнішній політиці недемократичних держав»².

Номінації опонентів радянської влади в післясталінський період

Після смерті Сталіна й розвінчання його культу та часткового осудження репресій 30–40-х років у звітній доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 році методи боротьби з інакодумцями набули інших форм.

Терористичні операції сталінської доби забрали життя мільйонів людей, тож демонстрація чисельності

¹ Коць Тетяна. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. — С. 84.

² Радевич-Винницький Ярослав. Антиетикет у спілкуванні // Українська мова та література. — 2000. — Ч. 48. — С. 4.

й розмаїття ворогів радянської влади вже втратила сенс.

З тексту гімну УРСР, який був чинним з 1949 року, у 1978 році вилучили не тільки згадку про Сталіна («І Сталін веде нас до світлих висот»), а й заклик до священної боротьби з «ворожими навалами» («Розіб'ємо всі ми ворожі навали // Народного гніву священним мечем!»).

Переслідуючи осіб, підозрюваних у нелояльності до радянської влади, органи КДБ почали застосовувати іншу тактику, здійснюючи проти дисидентів провокації й ув'язнюючи їх за звинуваченням у побутових злочинах: звалтуванні, зберіганні наркотиків, зброї тощо. У такий спосіб вони прагнули дискредитувати дисидентів перед світом і приховати реальні політичні мотиви їхнього ув'язнення¹. Тиск органів безпеки на політв'язнів став головним чином психологічним².

У документах КДБ періоду 1960-х – початку 1990-х років порівняно з документами ЧК-ГПУ-НКВС помітні значні зміни в номінаціях і характеристиках осіб, нелояльних до радянської влади. На попередній лексикон ненависті працівники органів безпеки переходять лише тоді, коли йдеться про повстанців Західної України – членів ОУН і УПА, яких завжди кваліфікують як «бандитів». Традиція називати західноукраїнських повстанців «бандитами» продовжувала практику 20-х років, коли так називали селян Центральної України, які повставали проти більшовиків. Василь Лісовий з цього приводу писав: «Відомо, що “бандітами” російські шовіністи (під личиною “більшовиків”) називали всіх, хто захищався від їхнього грабунку і фізичного знищення. Традиція, що знаходить своє продовження у внутрішній політиці сучасної Росії (чеченці не повстанці, а “бандіти”). Переконаність повстанців, що більшовики – це агресивна, безжальна зграя, від якої йде страшна загроза самому

¹ Мороз Раїса. Проти вітру. – С. 241.

² Там само. – С. 232.

існуванню українського народу, одержала підтвердження відразу ж після поразки селянських повстань»¹.

В інших випадках найпоширенішою номінацією щодо осіб, які потрапили під нагляд КДБ, є слово «елементи» з означенням їхніх поглядів і вчинків як «антирадянських», «націоналістичних», «політично шкідливих», «ідейно неправильних», «ідейно шкідливих», «ідейно невитриманих», «ідейно порочних», «тенденційно налаштованих з національного питання» тощо. Наприклад: «трибуна диспуту може бути використана окремими особами для виступів з *ідейно неправильних позицій*» (про запланований на 27 квітня 1965 року диспут у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка)²; «заяви *політично шкідливого характеру* про проведені в Україні арешти *антирадянських елементів*» (22 грудня 1965 року)³; «читання окремих своїх віршів *політично шкідливого характеру*» (про М. Холодного, 27 січня 1966 року)⁴; у Сумській області «надійшла заява про існування *антирадянської націоналістичної групи*» (26 березня 1966 року)⁵; «На території республіки фіксується поширення великої кількості *антирадянських та ідейно шкідливих документів*» (6 липня 1967 року)⁶; «У ніч на 28 березня 1968 року в навчальних корпусах Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка виявлено й вилучено 371 листівку *націоналістичного змісту*»⁷; «В 1964–1965 рр. в Київському держуніверситеті мали місце ворожі вихватки з боку *націоналістично налаштованих осіб*, що виявилися в організації зборищ, на яких в т. зв. “дискусіях” піддавали перекручуванням Ленінську національну політику, особливо в питаннях мови, літератури й культури. Мало місце поширення

¹ Лісовий Василь. Спогади. Поезії / Упоряд. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. — К.: Смолоскип, 2014. — С. 410.

² Політичні протести й інакодумство в Україні. — С. 99.

³ Там само. — С. 151.

⁴ Там само. — С. 155.

⁵ Там само. — С. 162.

⁶ Там само. — С. 169.

⁷ Там само. — С. 175.

ідейно невитриманих рукописних творів, учинення написів, що ганьблять радянський лад і т. д.»¹; «націоналістично налаштовані письменники»²; «При філологічному факультеті працює літературна студія. Заняття в цій студії заражені місництвом, націоналістичною вузькістю, замилуванням українськими творами 20-х років...» (13 травня 1968 року)³; «вилучено ряд ідейно порочних статей і фейлетонів» (23 липня 1968 року)⁴; «У процесі вивчення Косіва було встановлено, що він брав активну участь у зборищах націоналістично налаштованих осіб, яких обробляв в антирадянському дусі» (28 липня 1968 року)⁵; «Садовська на основі спільних антирадянських націоналістичних поглядів встановила злочинний зв'язок із заарештованим Горинем Михайлом» (28 липня 1968 року)⁶; «Формується блокування колишніх кадрових націоналістів із церковниками й сектантами, з націоналістичними елементами нового покоління» (25 січня 1971 року)⁷; «Діють численні церковно-сектантські ланки, а також сіоністські елементи» (25 січня 1971 року)⁸; «політично незрілі особи, особливо із числа молоді, попереджені про неприпустимість подібних дій»⁹; «З огляду на те, що основний склад відвідувачів (музею Івана Гончара. — Л. М.) становлять тенденційно налаштовані з національного питання особи, обстановка в музеї сприяє зародженню й поглибленню в них ідеологічно неправильних поглядів з питань розвитку української культури й ставлення до неї»¹⁰; «будучи до фанатизму антирадянськи налаштованою особою» (про Оксану Мешко. — Л. М.)¹¹;

¹ Політичні протести й інакодумство в Україні. — С. 188.

² Там само. — С. 190.

³ Там само. — С. 191.

⁴ Там само. — С. 203.

⁵ Там само. — С. 217.

⁶ Там само. — С. 219.

⁷ Там само. — С. 265.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С. 238.

¹⁰ Там само. — С. 261.

¹¹ Там само. — С. 418.

«засудженого в 1973 році за антирадянську агітацію й пропаганду екстремістськи налаштованого українського націоналіста Чорновола В. М.»¹.

Певне мовне урізноманітнення, з уживанням агресивніших висловів, властивих тогочасному публіцистичному стилю статей, що викривали «антирадянські елементи», спостерігається у записах свідчень таємних інформаторів. Так, у справі Григорія Кочура є такий запис: «Один письменник із цього приводу казав: "...Кочур відкрив за державний кошт справжнє антирадянське підпілля, справжній арсенал для виготовлення отруйної ідейної зброї, справжню школу політичних диверсантів"»².

«Характеризуючи Шевченка (Анатолія, літературного критика. — Л. М.), співробітник видавництва, який добре його знає, висловив таку думку: "...Друг і поплічник І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Іванисенка, М. Коцюбинської, один з "теоретиків" формалізму і "сучасного наступального нігілізму", автор низки злих літературних фейлетонів, у яких паплюжить чесних і принципових письменників"»³.

Дегуманізована лексика в тогочасних документах КДБ представлена словом «об'єкти» щодо переслідуваних осіб, а також формулою «розробка об'єкта», як, скажімо, у довідці 5-го відділу УКДБ УРСР від 18 травня 1981 року у справі дружини В. Лісового Віри Лісової: «У процесі розробки об'єкта були отримані дані, що вона підтримувала тісні контакти з багатьма об'єктами справ оперобліку, зокрема з "Фарисейкою", "Фанатичкою", "Мартою", "Дорою", а також із нині засудженими за а/р діяльність Матусевичем, Мариновичем, Руденком, Мешко, Бердником та іншими, брала участь у зборищі, організованому московськими дисидентами з нагоди "проводів" антирадянщика Амальріка, видвореного з СРСР»⁴.

¹ Там само. — С. 419.

² Там само. — С. 229.

³ Там само. — С. 295.

⁴ Лісовий Василь. Спогади. Поезії. — С. 393–394.

У 1970–1980-х роках, коли в офіційну риторику впровадили ідеологему про постання «нової історичної спільноти – радянського народу», пропагандивний дискурс орієнтувався переважно на зовнішніх ворогів, причому їх визначали за допомогою абстрактних формулювань, позбавлених будь-якої конкретики, як, наприклад, у статті в «Українській радянській енциклопедії» з назвою «Соціалістичний спосіб життя», де серед переліку позитивних рис радянських людей фігурувала й «непримиренність до ворогів миру і прогресу, до дрібнобуржуазних життєвих орієнтацій»¹.

Водночас у виступах партійних функціонерів і публіцистиці доби так званого застою з'явилися нові негативні номінації стосовно інакодумців. Однією з них була лексема «відщепенець/одщепенець» (рос. «отщепенец»), що походить від дієслова «відщеплювати» – «відбивати, відколювати частину чого-небудь», пор. похідне «відщеп» – «археол. Уламок кам'яної породи, відбитий рукою людини»². Слово «відщепенець» «Словник української мови» в 11 томах тлумачить у значенні «Той, хто відірвався від певного суспільного середовища або відкинутий середовищем» і подає таку ілюстрацію з твору І. Микитенка: «Намалюй нащадкам сатиричними фарбами пики одщепенців суспільства, яких життя викидає на смітник історії»³.

Семантика слова «відщепенець» з тоталітарного лексикону виразно демонструє специфіку радянської системи, в якій соціум зазнав безпрецедентної деперсоналізації, ідейної, духовної та моральної уніфікації. Лексема маніфестувала бажаний для влади і значною мірою досягнутий стан суспільства як безликої, знеособленої, безголосої маси.

¹ Українська радянська енциклопедія / АН УРСР; Гол. ред. М. П. Бажан. – Т. 10. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1962. – С. 341.

² Словник української мови. – К.: Просвіта, 2012. – С. 148.

³ Словник української мови: В 11 т. – Т. 1. – С. 666.

Кожен, хто наважувався у застрашеній мовчущій масі подати голос, висловити незгоду з генеральною лінією партії, заявити про людське право на свободу слова, на вільне самовиявлення особистості, отримував ярлик «відщепенця» — того, хто відколовся від середовища, змореного «камінним сном байдужого раба».

Натомість у колі тих, кого влада залічувала до «відщепенців», саме здатність «відколотися», «відірватися» від збайдужілої маси і від вельможних партійних функціонерів та їхніх лакиз цінували як вияв високої моральності й сили духу. «Ідеолог Шамота і вся інститутська рать, серед якої живе і працює Михайлина Коцюбинська, вважають, що комунізм — це назавжди, — писав Є. Сверстюк. — Скільки ж треба було духу, щоб *“відірватись”* од них, повернутись у холодну невідомість і ступити назустріч приємним обличчям людей явно приречених!»¹

Цікаві й зразки іронічного сприйняття в середовищі шістдесятників ярликів, які їм чіпляв репресивний апарат. В'ячеслав Чорновіл в одному з листів, надісланих з табору, дотепно обіграв внутрішню форму слова «відщепенець». Згадуючи газету «Літературна Україна», в'язень сумління зауважив, що вона «часом містить статті *прищепенців про відщепенців*»². В індивідуальному авторському утворенні «прищепенець» В. Чорновіл влучно використав значення дієслова «прищеплювати (прищепляти, прищепити)» — «пересаджувати пагін або бруньку однієї рослини на тканину іншої з метою надати останній тих чи інших властивостей» і метафорично перенесене «виховувати в кого-небудь певні навички, почуття, риси характеру і т. ін.»³. У протиставленні до лайки «відщепенець», уживаної в радянському публіцистичному дискурсі, новотвір Чорновола набув виразної іронічної

¹ *Сверстюк Євген*. Слово і честь імені // *Сверстюк Євген*. Світлі голо- си життя. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. — С. 636.

² *Коцюбинська Михайлина*. Листи Чорновола і Чорновіл у листах // *Чорновіл В'ячеслав*. Твори: У 10 т. — Т. 4. — Кн. 1. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 26.

³ *Словник української мови*: В 11 т. — Т. 8. — С. 105.

конотації, позначивши кар'єристів, які пристосувалися до тоталітарної влади, ставши її вірними слугами.

Іронічне обігрування ярлика з репресивного репертуару — один з виявів формування в мовленні шістдесятників антитоталітарного дискурсу, що його блискуче описала на матеріалі польської мови Анна Вежбицька¹. На відміну від польської ситуації, де вживання похідних утворень від назви служби безпеки з іронічними конотаціями набуло поширення в буденному розмовному мовленні у загальнонародному масштабі, що засвідчило звільнення суспільства від страху перед репресивними органами, в Україні середовище, в якому розвинулось явище антитоталітарної мовної самооборони, обмежувалося колом дисидентів. Зазначений слововжиток у мовній практиці шістдесятників та інших протестних груп заслуговує на окреме дослідження. Поки що можна навести лише деякі зразки подібної мовотворчості. Так, Михайлина Коцюбинська у нарисі про Григорія Кочура згадує таку іронічну реакцію на репресивні заходи влади, що побутувала в середовищі шістдесятників: «Адже за поширеною в той час класифікацією дисидентів на “дисидентів, сидентів і відсидентів” він (Г. Кочур. — Л. М.) належав до останніх, вповні “відсидівши” своє»².

Термін «фашизм» у радянській і пострадянській пропаганді

Надзвичайна поширеність політичного терміна «фашизм» у російському офіційному і публіцистичному дискурсах щодо України, а також усередині самої України потребує глибшого висвітлення історичних витоків такого слововживання.

¹ Вежбицька А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. — 1993. — № 4. — С. 107–125.

² Ірпінь. Кочура, 12 // Коцюбинська Михайлина. Книга споминів. — [Б. м.]: Акта, 2006. — С. 231.

Тлумачний словник української мови трактує поняття «фашизм» як «політичну течію, в основі якої лежить ідеологія культу сильної особи, вождізму, агресивного шовінізму і расизму (від італ. *fascismo* із лат. *fascis* "пучок, в'язка")»¹.

«Універсальний словник-енциклопедія» дає таке визначення фашизму: «тоталітарна форма правління, запроваджена в 1922 році в Італії Беніто Муссоліні; диктатура й культ вождя (дуче) і підпорядкованої йому політичної еліти; ліквідація опозиції, парламенту, інститутів самоврядування і всіх нефашистських партій; втручання у всі області суспільного життя при збереженні вільноринкового господарства і приватної власності; сучасним виявом фашизму є неонацизм»².

У сучасних історіографічних і політологічних дослідженнях існує багато інтерпретацій фашизму як політичної ідеології, що виокремлюють різні аспекти цього феномену. Зокрема, дискусійним лишається питання про співвідношення фашизму та німецького нацизму, хоча більшість британських і американських дослідників переконані, що німецький націонал-соціалізм — це різновид фашизму³.

Однак у наукових середовищах Заходу не досягнуто згоди щодо співвідношення цих двох понять. На думку британського вченого Ентоні Сміта, «фашизм і нацизм не можна ототожнювати з націоналізмом. Вони схильні апелювати до дещо різних сегментів середнього класу й мають цілковито відмінні політичні стилі й організаційні засади. [...] Отже, фашизм і нацизм становлять альтернативу й виклик націоналістичній концепції європейського та світового розвитку, а не її продовження»⁴. Водночас поширеним у західній історіографії є

¹ Словник української мови. — К.: Просвіта, 2012. — С. 1217.

² УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Ред. М. Попович. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К.: Всеувиго, Новий друк, 2003. — С. 1276.

³ Зайцев Олександр. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. — К.: Критика, 2013. — С. 99.

⁴ Там само. — С. 106.

тлумачення фашизму як крайньої форми націоналізму, а саме форми «революційного інтегрального націоналізму державних націй»¹. Поділяючи такий погляд на феномен фашизму, дослідник українського інтегрального націоналізму Олександр Зайцев наголошує на тому, що «застосування теоретичної моделі фашизму до вивчення інтегрального націоналізму недержавної нації... було б некоректним»².

У радянській новомові термін «фашизм» з похідними «фашист», «фашистський» почали застосовувати у 30-х роках. Як зазначає Н. Дейвіс, «піднесення фашизму в Європі стало дарунком небес для комуністів, що за інших обставин могли б виправдовуватись, покликаючись хіба що на таке далеке зло, як лібералізм, імперіалізм та колоніалізм. Фашисти повсякчас виправдовували себе, розводячись про хрестовий похід проти більшовизму, комуністи — про “боротьбу з фашизмом”. Ці суперечності між тоталітарними режимами стали рушієм ненависті й конфліктів, породжених самим тоталітаризмом»³.

Як засвідчує документація радянських каральних органів, у той час поширилося звинувачення заарештованих у причетності до фашистських організацій, або ж банд, за термінологією енкаведистів.

У виступі на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 2 березня 1937 року Г. Ягода заявляв: «Совершенно очевидно, что при правильной постановке всего дела в НКВД мы должны были вскрыть все *фашистские* банды не только 4 года тому назад, а приблизительно в 1931 г., т. е. с момента начала их формирования»⁴.

У «Директиві № 2331 наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР» від 19 серпня 1937 року містилася

¹ Зайцев Олександр. Український інтегральний націоналізм. — С. 107.

² Там само.

³ Дейвіс Норман. Європа: Історія. — С. 975.

⁴ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 314.

така інформація: «В городе Киеве и Киевской области вскрыта украинская фашистская организация церковников, ставившая своей целью свержение советской власти и создание самостоятельного фашистского государства под протекторатом Германии»¹. Цікаво, що подібне формулювання в цьому документі було вжито і до факту викриття російської організації: «Наряду с этим в Киеве вскрыт руководящий центр подпольной фашистской организации тихоновцев, ставивший своей целью создание "единой и неделимой" России — государства фашистского типа»².

Як видно з досліджуваних текстів, терміни «фашист», «фашистський» в обвинувальних актах НКВС ототожнено з термінами «націоналіст», «націоналістичний». У цих документах їх часто вжито поряд або ж об'єднано в одному означенні «фашистсько-націоналістичний», тобто перетворено на спільний ярлик для позначення ворогів і ворожих груп. Так, у пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за час від 1 жовтня 1936 року до 1 жовтня 1938 року повідомлено: «За отчетный период органами НКВД Украины ликвидировано значительное количество националистических, фашистских организаций, созданных эмиссарами польской, германской, румынской и других разведок»³.

У сфабрикованій 1937 року справі «Польської організації військової» (ПОВ) зазначено, що метою її діяльності була «массовая фашистско-националистическая работа среди польского населения СССР в целях подготовки базы и местных кадров для диверсионно-шпионских и повстанческих действий»⁴. Про діяльність ПОВ на території Білорусі сказано, що вона «установила органические связи с организацией белорусских национал-

¹ Великий терор. — Ч. 1. — С. 136.

² Там само. — С. 137.

³ Там само. — Ч. 2. — С. 133.

⁴ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 351.

фашистов, троцькистським підполєм и антисоветской організації правых»¹.

Катерину Грушевську, доньку Михайла Грушевського, заарештували у 1937 році за звинуваченням у сприянні антирадянській націоналістичній організації, метою якої було «встановлення фашистської диктатури»².

Визначення «націонал-фашистський» щодо міфічної організації, до якої буцімто належав звинувачений, фігурує у слідчій справі мовознавця Олекси Синявського 1937 року. У протоколі допитів Никанора Люка, який проходив у справі О. Синявського, слідчий записав: «упорно отказываясь дать откровенные показания о своей принадлежности к украинской национал-фашистской организации»³.

Як відомо, більшовицький терор у 30-х роках набув безпрецедентних масштабів, охопивши всі сфери публічного, наукового й культурного життя України. Саме в цей час за партійними наказами запроваджено політику внутрішнього зросійщення української мови, що полягала у втручанні в її структуру з метою штучного зближення з «братньою» російською. Усі здобутки мовознавців доби українізації, зокрема правопис 1928 року, академічний «Російсько-український словник», термінологічні словники, укладені в Інституті української наукової мови, та інші видання, заборонено як «націоналістичні», а їхніх авторів репресовано. У звітах перевірок на «мовному фронті» мовознавці 20-х років отримували ярлик «фашистів», а їхні праці оголошували «фашистськими».

За відсутності будь-яких об'єктивних доказів ворожої діяльності науковців їм висували вкрай абсурдні звинувачення. Наприклад, наявність у термінологічних

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 375.

² Катерина Грушевська – трагедія маленької професорівни. – Режим доступу: <http://photo-lviv.in.ua/kateryna-hrushevaska-trahediya-malenkoji-profesorivny/>

³ Грищенко Арнольд. О. Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 37.

словниках окремих запозичень з інших мов кваліфікували як «змикання з фашизмом (польським, чеським, румунським тощо)». Автори статті «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології», опублікованої у 1935 році, звинувачуючи упорядників «Словника фізичної термінології» 1933 року видання в униканні термінів, «однозначних або майже однозначних і рівнозначних із словами братніх мов — російської і білоруської», та заміні їх «маловідомими або й зовсім невідомими трудящим масам УСРР полонізмами», безапеляційно заявляли: «політичний сенс цього полоніфільства ясний — змикання з польським фашизмом»¹.

Пильні наглядачі знайшли «ідеї українського фашизму» навіть у підручнику Сергія Смеречинського з синтаксису. У першому числі журналу «Мовознавство» за 1934 рік Григорій Сабалдир так характеризував цю працю: «...важко, мабуть, знайти виразніший націоналістичний твір в українському мовознавстві, ніж “Нариси” Смеречинського, де так чітко і войовниче сформульовані ідеї українського фашизму в мовознавстві, що фальсифікують факти української мови, що тягнуть процес розвитку мови в далеку феодальну давнину, що намагаються позбавити українську мову інтернаціональних термінів, що створюють бар’єр між мовою українською і мовами братніх республік, зокрема російською, що ігнорують мову трудящих мас УСРР»².

У статті «Добити ворога», опублікованій у тому самому числі журналу, Степан Василевський називав мовознавців Олену Курило, Євгена Тимченка, Агатангела Кримського «жовто-блакитною наволоччю і агентурою фашизму»³.

Цей ярлик більшовики навішували і на митців. На жаль, не уникав подібної фразеології й нарком освіти

¹ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 237.

² Там само. — С. 219.

³ Там само. — С. 165.

Микола Скрипник, називаючи у статті «Найвищий щабель» Євгена Маланюка «поетом-фашистом і фашистським поетичним підбрехачем»¹.

Яскравим прикладом згубного впливу насаджуваної згори шпигуноманії, що довела масову свідомість до стану соціальної істерії, є лист анонімного донощика, що зберігається в архівній справі Олександра Довженка. У доносі, датованому 1940 роком, анонім пише: «Да здравствует социалистический реализм в советском искусстве! Долой фашистский экспрессионизм из нашего социалистического искусства — кино! Фашистский экспрессионизм немецкий из Германии привез Довженко. Долой Довженко и довженят из нашего советского искусства!»²

Активний ужиток утворення «націонал-фашист» у політичному і пропагандистському дискурсах 1930-х років засвідчує його фіксація в академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова³, хоча інші тогочасні словники фіксують лише слова «фашизм», «фашист», «фашистський».

Проте словосполучення «націонал-фашизм», що поєднувало два політичні терміни, невдовзі вийшло з ужитку за вказівкою Сталіна. У промові на засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями м. Москви з приводу 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції 6 листопада 1941 року Сталін приділив спеціальну увагу слововжитку, пов'язаному з назвою націонал-соціалістичної партії Німеччини: «Німецьких загарбників, тобто гітлерівців, у нас зазвичай називають фашистами. Гітлерівці, виявляється, вважають це неправильним і далі наполегливо називають себе "націонал-соціалістами". Відповідно, німці хочуть переконати нас, що пар-

¹ Салига Тарас. «Кров запеклася чорним гнівом»: Нотатки про «чорні вірші» Євгена Маланюка // Літературна Україна. — 2014. — № 6, 6 лютого. — С. 10.

² Олександр Довженко вчора і сьогодні. — С. 215.

³ Російсько-український словник: У IV т. — Т. II. — Вип. 3. — С. 840.

тія гітлерівців, партія німецьких загарбників, яка грабує Європу й організувала злочинний напад на нашу соціалістичну державу, є партією соціалістичною. Чи це можливо? Що може бути спільного між соціалізмом і гітлерівськими озвірілими загарбниками, які чинять здириства та пригнічують народи Європи?

Чи можна вважати гітлерівців націоналістами? Ні, не можна. Насправді гітлерівці є нині не націоналістами, а імперіалістами. Поки гітлерівці займалися збиранням німецьких земель і возз'єднанням Рейнської області, Австрії тощо, їх можна було на відомих підставах вважати націоналістами. Та після того, як вони захопили чужі території і поневолили європейські нації — чехів, словаків... і стали добиватися світового панування, гітлерівська партія перестала бути націоналістичною, бо відтоді вона стала партією імперіалістичною, загарбницькою, гнобительською...»¹

За вказівкою вождя термін «націонал-фашизм» вилучили з ужитку. На позначення ворожих німецьких військ під час Другої світової війни і в післявоєнний період у радянському політичному лексиконі усталилося кліше «німецько-фашистські загарбники». Натомість слово «фашизм» з похідними від нього набуло семантичного розширення, закріпившись у пропагандивному дискурсі як назва всіх західних партій і рухів, що їх у Радянському Союзі вважали ворожими незалежно від політичних орієнтацій.

Як зазначив французький політолог Ален Безансон, «один з великих успіхів радянського режиму полягав у тому, що він поширив і мало-помалу накинунув власну ідеологічну класифікацію сучасних політичних режимів. Ленін зводив їх до протиставлення соціалізму

¹ Сталин И. В. 24-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. Доклад на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1941 года // Сталин И. В. Сочинения. — Т. 15. — М.: Писатель, 1997. — С. 77. — Режим доступу: www.hrono.info/dokum/st19411106.html

і капіталізму. До тридцятих років Сталін зберігав цю дихотомію. Та пізніше класифікацію змінили: соціалізм (тобто радянський режим), буржуазні демократії (ліберальні і соціал-демократичні) і, нарешті, фашизм. Під назвою “фашизм” розуміли одночасно нацизм Гітлера, фашизм Муссоліні, різні авторитарні режими, що панували в Іспанії, Португалії, Австрії, Угорщині та інших країнах, і, врешті-решт, крайні праві сили ліберальних режимів. Специфічність нацизму було стерто. До того ж його штучно пов’язували з правими силами, на які він кидав свою чорну тінь. Він ставав абсолютно правим, натомість радянський режим ставав абсолютно лівим»¹.

На думку американського історика Тимоті Снайдера, відповідна поляризація європейської громадської думки відбулась уже до 1936 року, внаслідок чого критикувати радянський режим і не видаватися при цьому прихильником фашизму й Гітлера стало непросто: «Націонал-соціалізм і народні фронти сповідували достоту однаково бінарну логіку: Гітлер називав своїх ворогів “марксистами”, а Сталін своїх “фашистами”. Обидві сторони вважали, що третього не дано»².

А проте, як зауважує Н. Дейвіс, комунізм і фашизм «мають між собою набагато більше спільного, ніж ладні припустити їхні прихильники»³. Хоча і комуністи, і фашисти наголошували на відмінності між ними, однак коли їх просили узагальнити свої переконання, вони давали разюче схожі відповіді. Не випадково комуністів часом називали «червоними фашистами», а фашистів — «коричневими комуністами»⁴.

У післясталінський період звинувачення у співпраці з «фашистами» вже застосовували переважно до зовнішніх ворогів. В УРСР його використовували для дифамації тих українських науковців і літераторів, які перебува-

¹ Цит. за: Ціпко Анатолій. «Антифашистська» технологія // День. — 2013. — № 95, 5 червня. — С. 5.

² Снайдер Тимоті. Криваві землі. — С. 86.

³ Дейвіс Норман. Європа: Історія. — С. 973.

⁴ Там само.

ли в еміграції та поширювали у вільному світі правдиву інформацію про злочини комуністичного режиму. Показова в цьому зв'язку історія «полеміки» українських радянських мовознавців з працями Юрія Шевельова, в яких видатний учений висвітлював мовну політику русифікації, що її провадила в Україні радянська влада. Не маючи змоги аргументовано спростувати наведені Шевельовим факти, автори опублікованої у 1973 році брошури «Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови», сховавшись за псевдонімом М. М. Тарасюк, вдалися до брутальних лайок і образ. Одного з найавторитетніших у зарубіжних наукових колах славіста назвали «перекинчиком», «українським буржуазним націоналістом», «гітлерівським прихвоснем», а його праці, заборонені на батьківщині, схарактеризували як «признання бандерівського штабу», від яких «за версту відгонить неучтвом і ретроградством», а «примітивність і убогість порад американського професора очевидна кожному славістові, навіть початківцеві». Вигадки про русифікацію, стверджували автори, «створені тими, хто, продавши рідну землю, погавкує на неї з європейських та американських смітників»¹.

Варто зауважити, що термін «фашисти» у 1960–1970-х роках не вживали щодо дисидентів. У документах КДБ і «викривальних» газетних статтях учасників руху опору в ті роки найчастіше називали «українськими буржуазними націоналістами», а їхню діяльність — «антирадянською». Можна констатувати, отже, якщо не повне вилучення, то принаймні значне зниження частотності вживання пейоратива «фашисти» для визначення внутрішніх ворогів радянської влади в політичному лексиконі післясталінської доби.

Певним парадоксом політичного життя незалежної України є інспірована російською пропагандою реанімація цього ярлика у пострадянський період.

¹ Тарасюк М. М. Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 28–31.

Звинувачення національних еліт Литви, Латвії, Естонії, України і Грузії у фашизмі поширилося в російському політичному й публіцистичному дискурсах уже в часи горбачовської перебудови, попри відсутність реальних підстав для таких звинувачень. Так, коли 11 березня 1990 року Верховна Рада тодішньої радянської Литви проголосила відновлення незалежності, Москва одразу спробувала активізувати в республіці п'яту колону, підбурюючи її до виступів проти «місцевих ультранационалістів і фашистів», як радянська пропаганда називала мирних і патріотичних громадян Литви¹. Тоді ж прокативні звинувачення у фашизмі поширились і в УРСР на адресу українців, які першими наважилися на публічні вияви патріотизму. Василь Лісовий у «Спогадах» згадує про випадок, який він спостерігав у 1988 році на площі Жовтневої революції в Києві, коли двох чи трьох юнаків з хору «Гомін», які тримали жовто-блакитний прапор, правоохоронці вкинули до міліцейської машини під скандування «фашисти», що вигукувала група молодих людей з натовпу².

На відміну від країн Прибалтики, де завдяки прийняттю низки законів вдалося доволі швидко нейтралізувати діяльність п'ятої колони, в Україні внаслідок слабкості влади і відсутності відповідного контролю з боку служб державної безпеки антиукраїнські сили мали змогу безперешкодно провадити свою діяльність, спрямовану на блокування взаємопов'язаних процесів декомунізації та дерусифікації країни. Кожен крок влади і суспільства на шляху до реального державного суверенітету й демократії наражався на потужну протидію комуністів і російських націоналістів.

Риторика комуністів при цьому повністю дублювала радянську. Показово, що навіть зовнішні ознаки державного суверенітету вони трактували як прояви

¹ Донскіс Леонідаc. Зима незадоволення // Український тиждень. – 2011. – № 3. – С. 38.

² Лісовий Василь. Спогади. Поезії. – С. 408.

фашизму. На підтвердження можна навести коментар лідера Комуністичної партії України Петра Симоненка після того, як його фракція і фракція Партії регіонів у Верховній Раді 2 квітня 2009 року відмовилися проголосувати за прийняття в першому читанні законопроекту № 1449 «Про внесення змін до ст. 338 Кримінального кодексу (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над державними символами України)»: «Прапор і гімн, — заявив політик, — символіка націоналістів, які співпрацюють з фашистами. Значна частина країни їх не сприймає»¹.

Реалії політичного життя України підтверджують відомий вислів Вінстона Черчилля: «Після війни фашисти називатимуть себе антифашистами». У перші ж роки після розпаду Радянського Союзу в Україні з'явилися організації, що позиціонують себе як антифашистські. Метою своєї діяльності вони вбачають у боротьбі з міфічним українським фашизмом. У 1993 році створено Антифашистський антинаціоналістичний блок Одещини та Антифашистський комітет Харківщини. Напрямок діяльності цих організацій демонструють виголошені на їхніх зібраннях промови. Так, співголова Антифашистського комітету Харківщини Нісон Ройтман у драматичній тональності змальовував загрозу можливого приходу до влади в країні фашистів: «Где у нас гарантия, что завтра нас не заставят сдавать унизительный экзамен на знание украинского языка, что не начнут измерять черепа специальными циркулями и выяснять, кто украинец, а кто нет?»² Тут цілком у дусі радянської риторики застосовано підміну понять — прирівняно закономірну для держслужбовців (бо йшлося про іспит саме для них) вимогу знання української мови до расистських гітлерівських практик.

¹ Романчук Олег. Іспит на державність // Романчук Олег. У пошуках універсуму. — Львів: Універсум, 2011. — С. 504–505.

² Кравченко Володимир. «Антифашистський комітет створено, давайте фашистів!» // Рада. — 1993. — № 2, 14 січня. — С. 2.

Уже в 2013 році Антифашистський комітет Харківщини вславився тим, що ініціював скасування рішення Харківської міської ради від 2011 року про встановлення меморіальної дошки уродженцеві Харкова Юрію Шевельову¹. Шанувальники Шевельова у вересні 2013 року все ж установили дошку на будинку, де він мешкав у довоєнний період, але невдовзі невідомі особи її розбили й демонтували. І це не дивно, бо ярлик «фашист» учений-славіст зі світовим ім'ям отримав і від тодішнього голови Харківської облдержадміністрації Михайла Добкіна, який на своїй сторінці у Twitter написав: «Мерзавцы фашистские своему фашистскому мерзавцу доску прибили»².

Частина проросійськи зорієнтованого населення, яке проживає здебільшого у південно-східних областях, стала електоральною базою створеної у 1997 році Партії регіонів. Своїм політичним завданням партія проголосила захист етнічних росіян і російськомовного населення. З кінця 1990-х років у засобах масової інформації, контрольованих і фінансованих олігархами з Партії регіонів, активізувалась антиукраїнська пропаганда, що ґрунтувалась головним чином на голослівному звинуваченні представників національно-демократичного табору у фашизмі.

У жовтні 2003 року під час передвиборної поїздки Віктора Ющенка і його команди до Донецька місто зустріло їх білбордами із зображенням Ющенка у формі есесівця. Те, що політик належно не зреагував на цю провокацію, — велика політична помилка. Лишившись безкарними, власники місцевих газет, радіостанцій і телеканалів активізували кампанію із залякування місцевих мешканців міфічними українськими фашистами. Під це визначення потрапили не тільки члени націоналістичної партії «Свобода», а й усі інші — і демократич-

¹ http://ipress.ua/news/u_harkovi_demontuyut_memorialnu_doshku_shevelovu_28958.html

² <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/09/4/6997259/>

ні, і ліберальні — патріотичні сили. Фактично кожну українськомовну людину трактували у проросійських ЗМІ як потенційного фашиста.

У місцевих газетах агітатори від «русского міра» не лише вдавалися до риторики сталінських часів, а ще й відверто заявляли про правомірність її використання. Для прикладу можна навести публікацію газети «Донецький кряж» у квітні 2007 року під назвою «Вороги народу». Її авторка Марина Харкова, головний редактор видання, оголосила «ворогом народу № 1» тодішнього президента В. Ющенка, зауваживши, що свідомо вдалася до сталінської риторики: «Сидела и смотрела, как и многие в нашей стране, трансляции с майданов. И чем дальше, тем больше мои мысли принимали недоброе направление: о врагах народа и способах борьбы с ними. Сталинская риторика вполне оправдана, когда Родина в опасности. Именно так я рассматриваю происходящее»¹. Показово, що авторці йшлося про відновлення не тільки сталінського визначення «ворогів народу», а й сталінських «способів боротьби з ними».

Реанімування мовних засобів викриття «ворогів народу», властивих пропаганді сталінської доби, демонструють тексти основного ідеолога Партії регіонів Дмитра Табачника, який обіймав посаду віце-прем'єра з гуманітарних питань в уряді Віктора Януковича та міністра освіти і науки в уряді Миколи Азарова. У період президентства Ющенка Д. Табачник у серії публікацій у газетах «2000», «Киевский телеграф», «Сегодня» та інших позиціонував себе як зятятого борця з його «фашистським режимом».

Застосовувана Табачником риторика походила з більшовицького стилю «полеміки», коли факти й аргументи для цивілізованого провадження дискусії

¹ Цит. за: Масенко Лариса. Від двомовності до дворушності // Український тиждень. — 2010. — 30 квітня. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2175>

підміняють образами і брутальною лайкою. На підтвердження наведемо лише кілька цитат із публікацій комуніста Георгія Крючкова і Дмитра Табачника, зібраних у книжці «Фашизм в Україні: угроза или реальность?». Автори лякали читачів «реальной угрозой фашизации страны, что проявляется в навязывании национал-шовинистической идеологии, стремлении утвердить диктаторский режим, в системных нарушениях Конституции и законов страны»¹; «Ненависть ко всему российскому и советскому застилает глаза оголтелым национал-шовинистам — духовным и политическим наследникам гитлеровцев»²; «Исход последних выборов (2005 року. — Л. М.) привел к активизации агрессивных национал-экстремистских сил, которые все больше нагледют. Усилились попытки реабилитировать фашистских прихвостней-головорезов из банд ОУН-УПА»³. У Грузії часів президентства Михайла Саакашвілі авторам увижається «звериный оскал национализма» і «геноцид народов Южной Осетии»⁴. У такій стилістиці написано всі статті, опубліковані у виданні.

І. Дзюба проаналізував мову ненависті, якою оперував Табачник, на матеріалі його статей, що увійшли до книжки «“Утиный суп” по-украински» (Х.: Фоліо, 2008). Літературознавець розглянув, зокрема, специфічну лексику і фразеологію, яку вживав Табачник на адресу В. Ющенка та його «режиму»: «пещерный национализм», «пещерная идеология», «пещерные представления», «дикари», «лживые подлецы», «торжествующее быдло», «оранжевые монголы», «майданные властители», «назначенные США демократы», «националистическая русофобия», «националистический тоталита-

¹ Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Украине: угроза или реальность? — Х.: Фоліо, 2008. — С. 150.

² Там само. — С. 22.

³ Там само. — С. 38.

⁴ Там само. — С. 151.

ризм», «націоналістический оранжизм», «все более явная фашизация государства» тощо¹.

Щоб скомпрометувати Ющенко, Табачник удався до фальшивих історичних аналогій, порівнюючи українського президента з діячами Третього рейху Гітлером, Гімлером, Розенбергом, Борманом, Гейнріхом Кохом². Показова й назва однієї зі статей Табачника – «Фюрер України?».

Цитуючи вислів Табачника про те, що «націоналізм не может существовать без врага», Дзюба зазначає: «це пише людина, яка скрізь шукає, знаходить і громить “ворогів”, від Галичини до США, від Польщі до Грузії»³; «дорікає розколом України, тоді як насправді сам увесь час погрожує розколом, “распадом”, послідовно й настирливо протиставляє Схід Заходу...»⁴; «говорить про “ампутацию исторической памяти”, тоді як сам ампутує Україну до уламка Російської імперії»⁵.

З-поміж суцільної брехні й підтасовок фактів особливо вражає безсоромний обман, коли саме себе так званий антифашист називає справжнім патріотом України. «Вершиною цинічного фокусництва, – пише літературознавець, – є проголошення себе істинним патріотом України, який героїчно протистоїть “оранжевим” ворогам, зрадникам, агентам і т. д., мета яких – запродати і знищити Україну»⁶.

Ще більшої актуалізації риторика сталінської доби набула в період правління В. Януковича. У 2013 році Партія регіонів переакцентувала пропагандивний дискурс із проросійського на антифашистський. У травні 2013 року в Києві відбувся марш «До Європи – без фашизму». Того самого року Партія регіонів організувала

¹ Дзюба І. М. Прокислі «щі» від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії. – Дрогобич: Коло, 2010. – С. 27–28.

² Там само. – С. 31.

³ Там само. – С. 53.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 54.

по всій країні масу помпезних меморіальних заходів, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни, на яких панував антифашистський пафос. На роль сучасних «фашистів» були призначені не лише члени партії «Свобода», а й усі національно-демократичні сили¹. Звинувачення опозиції у фашизмі було ключовим у розгорнутій в Україні інформаційній війні. Мітинги й демонстрації, які постійно організовувала Партія регіонів, відбувались у різних містах країни під гаслом «антифашистських». 2 квітня 2013 року прес-служба Партії регіонів заявила без жодних на те підстав, що «фашизм — на порозі українського Дома», що «от фашиствующих лозунгов оппозиция перешла к зверству и террору»². Одеський мер Олексій Костусев навіть оголосив про створення якихось «загонів самооборони» для боротьби проти міфічних «фашистів»³. Заступник голови фракції Партії регіонів у Верховній Раді України шостого скликання Вадим Колесніченко на засіданнях парламенту стверджував: Верховна Рада стає коричневою, «ці фашисти через деякий час будуть рахувати ваші паспорти та з'являться шибениці», «ці фашисти і неоліберали топчуть нас своїми чобітьми з фашистськими підковами». Такі вислови свідчили, безперечно, не про політичну безвідповідальність або ж елементарне неучтво, а про добре продуману провокацію⁴.

У цей час ярлик «фашист» став найчастотнішим у низці пейоративів, поширюваних у проросійських ЗМІ України для компрометації всіх національно зорієнтованих груп політикуму і закріплення в масовій

¹ Віхров Максим. Антифашизм — нова ідеологія Партії регіонів? // Український тиждень. — 2013. — 25 листопада. — Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/column/50/94785>

² Романчук Олег. До Європи без фашизму й апартеїду // Літературна Україна. — 2013. — № 25, 20 червня. — С. 10.

³ Литовченко В., Стріха М. Про термінологічну точність, або Навіщо владі потрібні невігласи? // День. — 2013. — № 66, 11 квітня. — С. 5. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-terminologichnu-tochnist>

⁴ Романчук Олег. До Європи без фашизму й апартеїду. — С. 10.

свідомості асоціативного співвіднесення їх з нацизмом. Мовознавець Олена Руда, досліджуючи маніпулятивні стратегії пропагандистів «руського міра», наводить з їхньої мови лексеми-ярлики на позначення всіх громадян України, які обстоюють суверенітет своєї держави та українську мову й культуру як основу національної ідентичності: «нацики», «нашисти» (від назви партії «Наша Україна»), «укрнацики», «нацюки», «неонацисти», «свідоміти» (від «свідомі українці»), «химера», «оранжиди», «оранжоїди», «помаранчі», «демонкрати», «западенці», «бендераси», «майдани», «бандерлоги»¹.

Під час подій Євромайдану і політики, які підтримували Януковича, і військовики, які його захищали, послуговувалися мовою ненависті сталінської доби. Показовим є текст, що його розмістив на сайті «ВКонтакте» боєць із «Беркута» на прізвище Усатов, де адресований майданівцям набір лайок, позичений з радянських плакатів 1930–1940-х років, поповнили й новітні «постмодерністи»: «Товарищ!!! Бей жестоко фашистско-бандеро-власовскую, троцкистско-либеральную и прочую постмодернистскую и капиталистическую гадину!» До тексту дібрано малюнок у стилістиці радянських плакатів 30-х років, а нижче, під іншою картинкою із зображенням мітингарів на Майдані, беркутівець написав: «Чем дальше смотришь на этих уродов!!! Тем больше уважаешь Сталина!!!»²

Яскравим маркером повернення публічної риторики доби президентства Януковича до часів сталінського терору стала реанімація терміна «націонал-фашисти». Як було зазначено, таку словосполуку використовували в документах каральних органів і партійній пропаганді

¹ Руда О. І. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія / НАН України, Ін-т укр. мови. — К., 2012. — С. 113.

Бандерлоги — найменування мавпячого народу з «Книги джунглів» Р. Кіплінга, в антиукраїнській пресі використовують як принизливе назвисько українців за асоціацією з прізвищем Степана Бандери.

² Sensor.net.ua — 24.01.2014.

лише в 1930-х роках, а в повоєнний період за вказівкою Сталіна вилучили з ужитку.

Терміном «націонал-фашисти» щодо опонентів з демократичного табору постійно оперував В. Колесніченко, який до своєї втечі з України обіймав посади голови Всеукраїнської координаційної ради організацій російських співвітчизників, голови Всеукраїнської громадської організації «Російськомовна Україна» та співголови «Міжнародного антифашистського фронту». Так, 24 травня 2012 року на засіданні Верховної Ради України цей політик заявляв: «Вы слышите шабаш, который устраивают *национал-фашисты...*»¹ У заяві про складання депутатських повноважень, яку В. Колесніченко подав 1 квітня 2014 року, він писав: «Повалені інститути демократії, масово поширюється ідеологія *націонал-фашизму*»².

Доречно нагадати, що парламентська діяльність В. Колесніченка вирізнялася неабиякою законотворчою активністю в галузі мовної політики. Він був автором більш як двох десятків законопроектів, призначених утвердити в Україні державний статус російської мови. Реалізувати це завдання депутат зміг лише в липні 2012 року, коли Верховна Рада ухвалила його законопроект «Про засади державної мовної політики», підготовлений спільно з Сергієм Ківаловим.

Є чимало публікацій, що висвітлюють історію створення законопроекту С. Ківалова й В. Колесніченка, маніпулятивне використання в ньому «Європейської хартії регіональних і міноритарних мов», порушення процедури його ухвалення у Верховній Раді і спричинений законом протестний громадський рух, так званий Мовний майдан, який став передвісником Євромайда-

¹ Романчук О. «Фашизм не прайдъот», або Про політичні спекуляції українофобів // Універсум. — 2013. — № 5-6. — С. 1. — Режим доступу: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2013/3/slred.htm>

² Вадим Колесніченко склав депутатський мандат // Дзеркало тижня. — 2014. — 3 квітня. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/vadim-kolesnichenko-sklav-deputatskiy-mandat-140946_.html

ну. Варто лише наголосити на тому, що скасування закону «Про засади державної мовної політики» на засіданні Верховної Ради одразу після повалення режиму Януковича було виправданим і закономірним актом. На жаль, Олександр Турчинов, який тоді виконував обов'язки Президента України, не підписав рішення парламенту. Тож закон Ківалова й Колесніченка, завдання якого полягало в тому, щоб надати російській мові під виглядом регіональної фактично статус державної та з огляду на високий рівень асимільованості великих міст України заблокувати розширення сфер застосування української мови, досі не скасовано. Це засвідчує неспроможність і нинішньої влади зміцнити мовний кордон з Росією навіть в умовах російсько-української війни.

Під час Революції гідності, уже після загибелі Небесної сотні, харківські комуністи провели 8 лютого 2014 року «антифашистське зібрання», учасники якого заявляли, що «фашизм в Україні поднял голову и ползучей гадиной распространяется по всей Украине, сея хаос, разрушение и смерть», і закликали Януковича «раздавить эту гадину в их болоте» та знову об'єднатися з Росією в «єдиний народ»¹.

Показово, що термін «фашизм» і похідні від нього активно використовують і сучасні російські ЗМІ в інформаційній війні з Україною, пор., наприклад, заголовок у новинах на російському сайті «Национал-фашисты Украины потеряли своего лидера, "народного олигарха" и "патриота" Игоря Коломойского»².

Термін «націонал-фашизм» увійшов до сучасного російського тлумачного словника суспільствознавчих термінів у значенні «одна з форм сучасного націона-

¹ Харьковские коммунисты провели Антифашистский сход // Комсомольская правда в Украине. — 2014. — 10 февраля. — Режим доступа: <http://www.kpu.ua/ru/67354/xarkovskie-kommunisty-proveli-antifashistskij-sxod>

² Русское агентство новостей: <http://новости-украины.ru-an.info/> (25 марта 2015 г.).

лізму, що виявляється в крайній агресивності і деструктивності, оскаженілому етнократизмі й сепаратизмі деяких національно-політичних рухів і націоналістичних режимів влади»¹.

Проникливі міркування щодо продовження радянської традиції вживання слова «фашизм» у сучасному російському пропагандивному дискурсі знаходимо в публікаціях французького політолога Філіппа де Лара. «Від 1945 року, — пише дослідник, — радянська пропаганда успішно вчила ототожнювати будь-якого ворога СРСР із “фашизмом”, перетворивши це поняття на незрозуміле страхіття, моральний ярлик для всіх противників, і провела підсвідомі паралелі між США, “буржуазною демократією”, націоналізмом, лібералізмом тощо й найстрашнішим злом — Гітлером. Ця фантазія — безсоромна брехня: те, що фашисти колись були ворогами СРСР, не означає, що кожен ворог СРСР є фашистом або що фашизму немає серед російських можновладців. Насправді ж існував червоний фашизм за Леоніда Брежнєва, а Піонтковський влучно називає путінський режим “гібридним фашизмом”»².

Політолог пояснює і причини впливовості на Заході застарілого ярлика «фашизм», що його Кремль активізував у нинішній антиукраїнській пропаганді, ототожнюючи фашизм з українським націоналізмом: «У західній свідомості відкритість до інакшості перетворилася на самоненависть. Люди там почуваються незручно, коли йдеться про ідентичність та культурні питання; вони фантазують про нейтральне суспільство, у якому всі культури, релігії та способи життя мають існувати на паритетних засадах. Щось на зразок міжнародного аеропорту, а не реальної країни, у якій різні люди співіс-

¹ Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. — СПб.: Лань, 1999. — Режим доступу: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/n/nacional-faqizm.html

² Філіпп де Лара. Брудне слово «націоналізм» // Український тиждень. — 2015. — № 38, 25 вересня — 1 жовтня. — С. 9. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/147037>

нують і стикаються одне з одним, а не просто проходять повз. Хоч як це парадоксально, у цій точці ліберально-демократичні цінності (головний бренд Європи) зустрічаються з імперською ідеологією, яка створює їм родючий ґрунт для антиукраїнських настроїв»¹. Щоправда, зазначає Ф. де Лара, Революція гідності, що відбулася в Україні, сприяє переоцінюванню таких поглядів.

Отже, поширення терміна «фашизм» і похідних від нього утворень у засобах масової інформації пострадянської України відображає впливовість підтримуваних Кремлем політичних груп з антидержавною настановою. Специфіка вживання терміна повернула в публічний дискурс сталінську риторику часів боротьби з «ворогами народу». Надзвичайна активізація використання зазначеного ярлика для дискредитації національно-демократичних сил у період президентства Януковича була одним з мовних маркерів, що засвідчували прихід до влади п'ятої колони з метою демонтажу Української держави.

Перемога Революції гідності та процеси декомунізації усунули з політичного слововжитку радянську практику оперування терміном «фашизм» і повернули йому первісне значення — назва тоталітарної форми правління, запровадженої в Італії в 1920-х роках.

У сучасному українському слововжитку можна натрапити на використання терміна «фашизм» щодо тоталітарної комуністичної ідеології у словосполучі «комунофашизм», як, наприклад, в есеїстиці Валерія Шевчука: «...а останнім актом цієї двотисячолітньої драми став комунофашизм, який планомірно знищував інакомислячих із небаченою жорстокістю...»²

¹ Там само.

² Шевчук Валерій. Пани і люди. Ідея двоїстості людського суспільства в поезії Тараса Шевченка // Українська мова та література. — 2000. — Ч. 23. — С. 2.

Дискурс ненависті й російське злочинське арго: споріднений зв'язок

Дослідники сталінської доби вже наголошували на зв'язку тодішньої влади з криміналітетом. «Чимало спостерігачів помітили величезну схожість між поведженням тоталітарних еліт і поведженням професійних кримінальних спільнот, — писав британський історик Н. Дейвіс. — Гангстери здобувають паразитарну владу над суспільством, “захищаючи” його від насильства, яке самі й породили. Звичайно вони тероризують як членів своїх банд, так і жертв і знищують усіх конкурентів. Вони маніпулюють правом і, зберігаючи поважний фасад респектабельності, використовують шантаж та вимагання для контролю над усіма місцевими організаціями»¹.

Литовський філософ і правозахисник Леонідас Донскіс зазначав: «Успішні диктатори і тирані не здатні на великі досягнення без допомоги злочинного світу, оскільки їм завжди потрібні вбивці, злодії, шахраї й ті, хто виконуватиме тортури. Якщо придивитися, те, що ми вважаємо героїчними сагами про двобій ліберальних політичних режимів і диктатур, насправді є двобоєм цивілізованої політики та бруталного використання влади злочинцями.

Навіть трагедія Росії ХХ сторіччя, що за глибиною та інтенсивністю пристрастей може зрівнятися з шекспірівською, почалася з колапсу вже слабкої імперської влади під наступом кримінального елемента. Зрештою,

¹ Дейвіс Норман. Європа: Історія. — С. 974.

Іосіф Сталін на початку свого сходження був, по суті, не більше ніж просто головорізом. У багатьох аспектах це був успішний злочинець, якому вдалося консолідувати владу і створити міф легітимізації самого себе як законного правонаступника, однодумця і вихованця Леніна. Після розпаду Російської держави владу в ній прибрав до рук злочинний режим, що діяв під прикриттям образу «всесвітнього оплоту лівих»¹.

Близькість радянських каральних органів до кримінального світу засвідчують вияви з їхнього боку значно більшої толерантності до бандитів, ніж до мужніх людей, що мали відвагу протистояти системі зла. Мирослав Маринович згадує, як київський слідчий КДБ на допиті сказав йому: «Убивці не є настільки страшними для радянської влади, як ви, антирадянщики»².

Німецький історик Й. Баберовскі, який вивчив безліч документів з особистого фонду Сталіна і членів політбюро, переглянув сотні їхніх записок, адресованих одне одному, дійшов висновку, що вони обговорювали техніку масових убивств і депортацій, але ніколи не ставили питання про причини насильства, яке здійснювали. «Ні про який марксизм, соціалізм і щастя людства всередині сталінської цинічної “бригади” не йшлося», — зазначає Й. Баберовскі. Єдиною мотивацією насильства була «влада, її утримання, зміцнення й безмежне поширення»³.

Зі звичаями кримінального світу Сталіна та виконавців його наказів споріднювало рідкісне фарисейство, що виявлялось у приписуванні власних злочинних дій суперникам, зокрема нацистам, або ж невинним жертвам. Так, під час трагедії Голодомору

¹ Донскіс Леонідас. Злочинці в політиці // Український тиждень. — 2012. — № 38 (285). — С. 38.

² Маринович Мирослав. Матінка Ніна: Спогади про Ніну Михайлівну Марченко (Служницю) // Наша віра. — 2013. — № 4 (квітень). — С. 15.

³ Гогун Олександр. Ювілей політбандитизму у Східній Європі: Інтерв'ю з Й. Баберовскі // Дзеркало тижня. — 2007. — № 48, 15 грудня. — С. 21. — Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/yuviley_politbanditizmu_v_shidniy_evropi.html

каральні органи вдавалися до показових арештів сільськогосподарських працівників за сфальсифікованими звинуваченнями їх в організації голоду. Улітку 1933 року заарештовано групу агрономів, які, згідно зі звинувачувальним вироком, «мали своєю метою підірвати селянське господарство і викликати голод». Їхні справи разом зі справами «шкідників» з України та Білорусі розглянула колегія ОГПУ СРСР. Засуджено 75 осіб, розстріляно — 35¹.

Зі світом криміналу більшовиків поєднувала практика приховування своїх злочинних дій. Терористичні операції з масових убивств і репресій провадили таємно. Наказ № 00447, згідно з яким у СРСР було розпочато Великий терор, містив вимогу про «обов'язкове повне збереження в таємниці часу й місця приведення вироку у виконання»². Для здійснення кампанії залучали перевірених членів партії, яких у письмовій формі зобов'язували не розголошувати відомості про операцію³. Постанови, розпорядження, списки людей, які підлягали арештам і розстрілам, друкували під грифом «таємно» і «цілком таємно» (рос. «секретно» і «совершенно секретно»).

Згадуючи прихід советів до Львова, Остап Тарнавський пише: «Советська система — це забріханість: у пропаганді, у діяльності, у щоденному житті. Пропаганда гуділа, що армія йде визволяти братів, а першими, хто прибув на окуповані терени, були поліційні когорти з готовими списками, кого арештувати, і готовий персонал, і засоби транспорту для вивозів. Всі ці злочинні заходи відбувались ніччю, ніччю захоплювали людей на заслання, в таємниці навіть перед власними громадянами»⁴.

В опублікованих нині родинних спогадах про сталінську добу можна знайти чимало свідчень того, як ка-

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 104.

² Великий терор. — Ч. 1. — С. 38.

³ Там само. — С. 91.

⁴ *Тарнавський Остап*. Літературний Львів, 1939-1944: Спомини. — С. 131-132.

ральні органи приховували здійснювані ними арешти і розстріли за безсоромною брехнею. Так, письменник Микола Шатилов з родини харківських інтелігентів, розповідаючи в інтерв'ю про розстріл свого діда Сергія Шатилова в підвалі управління Південної залізниці, наводить таку деталь: службовцям управління пояснили, що в підвалі відкрили тир¹.

Вражає не лише масштаб ініційованих Сталіним масових убивств. Вражає цинічний аморалізм, з яким приховував свої кримінальні дії один з найбільших злочинців в історії людства.

Фарисейство, до якого міг доходити «батько народів», приписуючи власні злодіяння під час Другої світової війни нацистам, засвідчують факти, наявні у його листуванні з керівниками західних держав.

Так, у секретному листі до президента США Франкліна Рузвельта від 21 квітня 1943 року Сталін, який власноруч підписав розпорядження про масовий розстріл польських офіцерів у Катинському лісі в березні 1940 року, перекладає відповідальність за цей злочин на німецьку окупаційну владу: «...Ворожу Радянському Союзу наклепницьку кампанію, яку розпочали німецькі фашисти з приводу ними ж убитих польських офіцерів у районі Смоленська, на окупованій німецькими військами території, одразу ж підхопив уряд п. Сікорського і всіяко розпалює польська офіційна преса. Уряд п. Сікорського не тільки не дав відсіч підлому фашистському наклепу на СРСР, а й навіть не вважає за потрібне звернутися до Радянського Уряду з будь-якими питаннями або ж роз'ясненнями з цього приводу.

Гітлерівська влада, вчинивши жахливий злочин над польськими офіцерами, розіграє слідчу комедію, в інсценуванні якої використовує деякі підібрані нею самою польські профашистські елементи з окупованої

¹ *Хворост Люцина*. А скажіть, будь ласка... – С. 119.

Польщі, де все перебуває під п'ятою Гітлера і де чесний поляк не може відкрито сказати своє слово»¹.

Водночас із документів з особистого фонду Сталіна і членів політбюро, які дослідив Й. Баберовскі, відомо, що він не раз запрошував до себе на дачу одного з начальників розстрільної команди Луб'янки Блохіна, котрий особисто здійснював розстріли польських офіцерів. Зокрема, в архіві зберігається записка, в якій Сталін обговорював з Блохіним питання, який пістолет краще вибрати для розстрілу. Сталін порадив німецьку зброю, вважаючи її надійнішою².

У наведеному листі до Рузвельта за майстерно розіграним обуренням жахливим воєнним злочином, приписуваним іншим лиходіям, виразно проглядає приховане задоволення злочинця від вдалої оборудки «розведення лоха», яким Сталін вочевидь вважав адресата.

Зерна ненависті, посіяні більшовиками у перші ж роки завоювання влади, дали рясний урожай. Насильство, що набуло безпрецедентних масштабів, увійшло в кожен дім, стало буденним явищем. Загальна атмосфера беззаконня не могла не позначитися на мові. Соціальні зміни, що відбулися після Жовтневого перевороту, створили підґрунтя для безпрецедентної вульгаризації російської мови. Унаслідок ліквідації вищих класів російського суспільства зазнали руйнування високий стиль російської мови, мовленнєві й етикетні зразки спілкування, прийняті у вищому світі.

Люмпенізація суспільства призвела до гіпертрофованого розвитку й поширення експресивних зниже-

¹ Личное и секретное послание премьера И. В. Сталина президенту г-ну Франклину Д. Рузвельту // Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. — Т. 2. — М.: Госполитиздат, 1958. — С. 80. — Режим доступу: http://vlastitel.com.ru/stalin/perepiska/sr/sr43_04.htm

² Гогун Олександр. Ювілей політбандитизму у Східній Європі. — С. 21. — Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/yuviley-politbanditizmu_v_shidniy-evropi.html

них форм російського побутового мовлення. Якщо до революції кримінальний жаргон функціонував порівняно автономно від мови щоденного вжитку, то вже з 1920-х років проникнення арготизмів у розмовно-побутове мовлення набуває масового характеру.

За влучним висловом російського філософа Сергія Булгакова, «більшовизм почався з матірної лайки»¹. Уже в промовах Леніна ідеологія більшовизму утверджує в мові інвективний пафос і лихослів'я². Проте саме в роки сталінщини брутальні лайки та образи на адресу численних зовнішніх і внутрішніх ворогів набувають гіпертрофованого вжитку. У сучасному дослідженні публіцистичного дискурсу тієї доби лише з однієї статті в газеті «Правда» від 13 червня 1937 року подано такий ряд пейоративної лексики: «шпионские рыла», «фашистско-шпионская мразь», «подлецы», «волки и псы буржуазии», «отродье», «оголтелые авантюристы», «гнусные предатели», «клопы», «прохвосты», «скверна» тощо³. Понад те, подібний слововжиток мав «філологічне» виправдання. У цитованому вище дослідженні наведено позицію сталініста Анрі Барбюса, який у листуванні з видавцями наполягав на своєму праві «користуватися грубими словами, бо цього вимагає правда»⁴.

Ментальний і мовний зв'язок советської влади з кримінальним світом висвітлила О. Забужко: «...та влада розмовляла зі своїм кримінальним світом *однією мовою*, перебуваючи з ним у єдиній мовній системі, задаючи йому, наче диригент камертоном, той початковий "мовний тон", що його він, відтак, — пародіював, перекручував-передражнював, вивертав назовні, але в цілому "тримав"

¹ Цит. за: Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. — Львів: Сполом, 2001. — С. 183.

² Богданов Константин. Риторика ритуала. Советский социолект в этнолингвистическом освещении // Антропологический форум. — 2008. — № 8. — С. 324. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/ritorika-rituala-sovetskiy-sotsiolekt-v-etnolingvisticheskom-osveschenii>

³ Там само.

⁴ Там само.

досить-таки точно»¹. Оскільки спільна мовна система, що єднала владний дискурс із кримінальним, — це система російськомовна, О. Забужко дійшла закономірного висновку про те, що проблема дерусифікації вітчизняного права й судочинства є «без перебільшення проблемою професійної честі українських правоохоронців»².

Нагадаємо, що зловживання брутальною лайкою — одна з ознак мови злочинців. Так, у дослідженні Дмитра Лихачова «Риси первісного примітивізму злодійського мовлення» зазначено: «Передусім та надзвичайна, абсолютно страхітлива гіпертрофія лихослів'я у злочинному середовищі, що буквально через слово перекипає злодійське мовлення, говорить про якесь прагнення зробити своє мовлення дійсно й активно дієвим»³.

Крім надмірного використання лайки, офіційний і публічний дискурси сталінської доби містять ще чимало ознак, споріднених зі злочинним арго. Спираючись на дослідження Д. Лихачова, можна виокремити їхні спільні риси.

Як і злочинному середовищу, тоталітарному дискурсу властива чітка дихотомія — поділ світу на дві половини («свою» і «чужу»). Радянський вождь вибудував суспільну модель відповідно до банди розбійників, члени якої мали за будь-яких обставин бути відданими одне одному⁴. У підрозділі «Руїнація родини» докладніше розглянуто практику перевірок на особисту відданість, що її влаштовував Сталін своїм соратникам, репресуючи їхніх близьких родичів.

Споріднює більшовиків зі злочинним світом також використання прізвиськ замість офіційних форм ідентифікації особи. Прийняття прізвиська у кримінально-

¹ Забужко Оксана. Мова і право // Забужко Оксана. Хроніки від Фор-тінбраса. — С. 128.

² Там само.

³ Лихачев Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Язык и мышление. Le langage le nobilité. — № III-IV. — С. 47-100. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. — Режим доступу: <http://crecleco.seriot.ch/textes/Lixachev35.html>

⁴ Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 149.

му середовищі знаменує акт переходу до злочинного світу. Звісно, у колах російських революціонерів приховування власного наймення диктували інші вимоги — потреба політичної конспірації, але ж Володимир Ульянов та Йосип Джугашвілі і в легальній діяльності на верхів'ї влади не відмовилися від псевдонімів. Очевидно, така ідентифікація вождів була їм ближчою, ніж та, що зберігала в найменні зв'язок із батьківським родом.

Евфемізація мови в документах радянських каральних органів як вербального засобу приховування їхніх дій також об'єднує тоталітарний дискурс зі злочинним арго. У комунікації злочинців на вживання багатьох слів накладено табу, «зашифровано» низку «професій» і дій: дієслово «вбити» вони заміняють на (рос.) «ткнути», «завалити», слово «вбивство» — на «мокрое дело»¹; в'язницю, колонію називають «академією», судові засідання — «вінчанням», злодійське кубло — «малиною» тощо².

Як і в кримінальному арго, евфемізми були поширені в офіційно-діловому стилі документів радянських каральних органів, виконуючи функцію мовного засобу приховування злочинних дій. Під час терору в першій половині 30-х років у документах НКВС розстріл називали «вищою мірою соціального захисту». У постанові політбюро ЦК ВКП(б) з питання ЦК КП(б)У від 10 березня 1933 року зазначено: «Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции на Украине с применением *высшей меры социальной защиты* тройке в составе Балицкого, Карлсона и Леплевского»³. Таке формулювання було чинним на всій території Радянського Союзу, пор. у постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1933 року: «Предоставить право рассмотрения дел по повстанчеству и контрреволюции по Ленинградской

¹ Лихачев Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи. — С. 63.

² Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців. — К.: ТОВ «Оверіг», 1996. — С. 62.

³ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 296.

області с применением *высшей меры социальной защиты* тройке в составе т. т. Кирова, Медведь и Кодацкого»¹.

У 1937 році цей евфемізм замінено іншим. 3 липня 1937 року Сталін видав директиву про початок акції розстрілу всіх громадян з антирадянськими настроями. Того самого дня народний комісар внутрішніх справ М. Єжов повторив директиву телеграмою начальникам місцевих управлінь НКВС про початок Великого терору, у якій масовий розстріл названо «*суворою ізоляцією за першою категорією*»².

Інше формулювання мало на меті приховати акт розстрілу заарештованої особи від родичів і друзів. Виданий у 1939 році наказ № 00515 зобов'язував відповідати на запити родичів розстріляних формулюванням «*10 років виправно-трудових таборів без права на листування*»³. Реальну причину та справжню дату смерті родичів і друзів радянські громадяни дізналися тільки під час реабілітації 1989 року.

Приховування правди за евфемістичними формулюваннями — найцинічніший прояв «словотворчості» офіційного діловодства доби сталінізму.

Спільною рисою тоталітарного дискурсу і злодійського аргю є також знелюднення мови. Д. Лихачов наводить низку слів з мови злочинців, які «матеріалізують» різні частини людського тіла: (рос.) «арбуз» (голова), «чердак» (лоб, череп), «полтинники», «колеса», «шары» (очі), «нюхало» (ніс), «звонок» (язик), «грабли», «грабки», «крючки» (руки), «постановки», «катушки», «колеса», «лафет» (ноги) тощо⁴. В арготичному лексиконі злодійської мови Лихачов убачає прагнення перетворити людину на «неживу природу», механізувати її⁵.

¹ Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). — К.: Вид. дім «Киево-Могилян. акад.», 2012. — С. 53.

² Хмельковський Левко. Криваві змагання катів України // Наша віра. — 2012. — № 7. — С. 13.

³ Великий терор. — Ч. 1. — С. 38.

⁴ Лихачев Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи. — С. 79.

⁵ Там само.

Перелік можна доповнити такими цинічними дегуманізованими словами російського молодіжного жаргону, запозиченими, найімовірніше, з кримінального арго, як «м'ясо» у значеннях «повна жінка; дівчина, жінка»¹; «телятина» — «молода дівчина»²; «свіжина» — «дівчина, жінка» (як нова сексуальна партнерка)³.

Найпоказовіше ментальну спільність енкаведистів із кримінальними злочинцями засвідчує факт уживання лексеми «люди» лише щодо членів своєї спільноти. Такий слововжиток фіксує «Словник жаргону злочинців» Олега Поповченка: «люди — злодії»⁴. Представників протилежного світу законослухняних громадян злочинці найчастіше називають «лохами»: «лох — 1) жертва злочину; 2) тухтій, роззява»⁵. Про аналогічний слововжиток у документах ЧК-ГПУ-НКВД ідеться у попередньому підрозділі.

З часів сталінщини брутальний стиль спілкування набув поширення в середовищі партійної та державно-управлінської верхівки. Російська мова, пересипана образами і вульгарною лайкою, стала узвичаєною нормою неформального спілкування у цих колах. З'явилося навіть поняття «номенклатурної фені»⁶.

«Тип брутального керівника з потужною матюкальною енергетикою, — зазначає І. Дзюба, — досконалий продукт сталінізму, але він ще довго буде затребуваний постсталінським суспільством»⁷.

Показовою є характеристика мовної поведінки М. Хрущова в неформальному спілкуванні з підлеглими, що її оприлюднив російський історик Рудольф Піхоя,

¹ Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К.: Критика, 2003. — С. 181.

² Там само. — С. 255.

³ Там само. — С. 235.

⁴ Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців. — С. 62.

⁵ Там само.

⁶ Nadel-Cherwinska M. «Русская феня» как активный словарь манипуляций и подавления личности (маргинальное сознание и вербализация статусных отношений). — Режим доступу: <http://www.nicomant.fils.us.edu.pl/mnt/1999-1/4fenja.html>

⁷ Дзюба Іван. Пастка. — С. 122.

спираючись на свідчення заступника голови Ради міністрів СРСР Дмитра Полянського: «Он (Хрущов. — Л. М.) перестал считаться даже с элементарными приличиями и нормами поведения и так старательно сквернословит, что, как говорится, не только уши вянут — чугунные тумбы краснеют: “дурак, бездельник, лентяй, вонь, грязная муха, мокрая курица, дерьмо, говно, жопа” — это только “печатные” из употребляемых оскорблений. А наиболее “ходкие”, к которым он прибегает гораздо чаще, никакая бумага не выдержит и язык не поворачивается произнести»¹.

Специфічна криміналізована мова, насичена матірною лексикою, під впливом її поширення у владних кабінетах стала звичайним засобом спілкування в російськомовних середовищах, охопивши практично всі соціальні верстви.

Поширеність «номенклатурної фені» та її генетичний зв'язок із кримінальним жаргоном підтверджує популярність у радянському суспільстві слова «блат» і похідного прикметника «блатний». Лексема «блат» у кримінальному жаргоні має узагальнену семантику, що позначає все злочинське². Зокрема, свій жаргон злочинці називають «блатною музикою»³. Вважають, що слово походить з ідиш, де має значення «долоня»⁴.

Потрапивши в загальноживане розмовне мовлення, цей іменник набув вторинного значення «знайомство, протекція, підтримка»⁵ з похідним «блатний» — «який стосується протекції, підтримки»⁶.

Слово активно поширилося в побутовому мовленні радянських людей, звичними стали формулювання «вступити по блату до університету», «дістати вигідну посаду по блату», «отримати квартиру по блату» тощо.

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 3. — С. 218-219.

² Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — С. 49.

³ Там само. — С. 49.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Такий слововжиток був найвиразнішим маркером реального, попри голосні заяви, безправ'я і нерівності людей у радянській системі — індивідуума оцінювали не за здібностями й компетентністю, а за наявністю «блату» серед начальства. Закономірно, що в такій системі відбір відбувався за негативними рисами — умінням догодити начальству, підлабузнитися, пристосуватися. Як зазначав Юрій Шевельов, «спадок століть візантійщини і семидесятиліття візантійщини номенклятуризованої» сформував у соціумі дві провідні лінії поведінки: «Або пер-гюнтівське “обійди по кривій”, не ставай на прю. Або примітивне урвительство й безпросвітний цинізм»¹.

У зв'язку з досліджуваною темою постає питання, чи не є брутальність мовлення органічною властивістю російської мови, набутою внаслідок історичних обставин формування російської держави. Нестримне прагнення постійного територіального розширення через приєднання сусідніх земель і поневолення інших народів утвердило життєвий лад, у якому насильство стало звичаєним явищем. Під його безпосереднім впливом витворилися ментальність і поведінкові стереотипи російського народу, що знайшло відображення в російській мові. У її лексичному складі є слова, в яких здавна було закодовано насильство. Вислів «подлинная правда», що побутує у щоденному вжитку, первісно означав правду, яку говорили «под линью», тобто на тортурах під ударами мотузяного батога. Подібну семантику має російський вираз «узнать всю подноготную», який також походить від практики тортур, коли на допитах під нігті заганяли голки².

Цікаво, що переконання у впливі практик насильства на склад російської мови можна знайти у самих росіян. Так, Євген Гуцало в одній зі статей циклу

¹ Шевельов Юрій. На берегах хроніки поточних подій // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. — С. 347.

² Український палімпсест: Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / Пер. з пол. Д. Матіяш; За ред. І. Андруссяка та О. Забужко. — К.: Комора, 2014. — С. 258.

«Ментальність орди» навів характерний вислів російського критика про роман Федора Достоєвського «Ідіот», де панує, на думку рецензента, «...разбойничья стихия русского языка, которая на страницах романа — как черный хлеб на богатом столе»¹.

Ще виразніше ту непропорційно велику вагу, що її в російській мові має нестандартна лексика, пов'язана зі зниженим, вульгаризованим стилем комунікації, зауважував Володимир Набоков, порівнюючи виражальні можливості російської та англійської мов. Порівняння варте уваги, бо належить блискучому стилістові, який досконало володів обома мовами. «Ця чудова російська мова, — писав В. Набоков, — яка, здавалося мені, квітнедесь, як весна, виявилась неіснуючою... Все мужицьке, грубе, соковито-похабне російською виходить краще, ніж англійською, але такі природні для англійської мови тонкощі, поезія думки, перегук між найабстрактнішими поняттями стають по-російському неоковирними і часто огидними»².

Ступінь вульгаризації, якої зазнала російська мова за радянської доби, — незаперечна ознака загальної соціальної деградації суспільства. Очевидно, не випадково в сучасній англійській літературі з'явився твір, у якому російські слова, введені в англословний текст, пов'язано з асоціальною поведінкою їхніх носіїв. В антиутопії «Механічний апельсин», опублікованій у 1962 році, її автор Ентоні Берджес, мовознавець за фахом, створив спеціальну штучну мову для героїв. Вони розмовляють незрозумілим англійцям жаргоном, джерелом якого стала російська мова³. Поведінка зображеної в романі

¹ Гуцало Євген. Ментальність орди. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилян. акад.», 2007. — С. 195.

² Цит. за: Косач Ю. Веремія Солженіцина // Косач Юрій. Вибране. — К., 1975. — С. 144.

³ Корняга К. К. Особливості відтворення “nadsat” в українських та російських перекладах роману Ентоні Берджеса «Механічний апельсин» // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. — Вип. 46. — Ч. 2. — К., 2013. — С. 184–190. — Режим доступу: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/46-2/25.pdf

злочинної молодіжної групи вирізняється неймовірною жорстокістю, аморальністю й цинізмом.

Поширення в Україні непристойного реєстру усного мовлення належить до найтяжчих спадків колоніальної доби, спричинених русифікацією. На жаль, наша країна і в пострадянський період не змогла позбутися впливу вульгарного мовлення й відповідних поведінкових стереотипів, сформованих у російськомовних середовищах. Одним із свідчень люмпенізації суспільства є популярність на українських теренах російського шансону, жанру кримінальної субкультури¹.

У збірці Є. Сверстюка «Правда полинова» знаходимо цікаве психологічне спостереження про неприйняття української мови в середовищі постсоветської бюрократії та олігархату через відсутність у ній «блатної музики»: «І бюрократичний, і мафіозно-кримінальний світ протистоїть українській культурі і мові як через незнання, так і через узвичаєну позицію. Між іншим, одна з причин відштовхування від української мови — її поетичний лад, чужий блатному світові»².

Це підтверджує і спогад М. Коцюбинської про те, що в її листуванні з ув'язненими побратимами нерідко зникали листи, в яких не було нічого крамольного з погляду цензури, але які вирізнялися вишуканим літературним стилем. Високий поетичний лад української мови, не зрозумілий звиклим до російської матірщини наглядачам, настільки дратував їх, що вони не могли втриматися від безпідставного знищення таких листів.

Безпосередній зв'язок русифікації з вульгаризацією усного мовлення й люмпенізацією соціуму засвідчують електоральні преференції найбільш зросійщених південно-східних областей, що забезпечили прихід до влади в Україні у 2010–2014 роках кримінального класу,

¹ Український палімпсест: Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською. — С. 278–279.

² *Сверстюк Євген*. Проблема заміни основ культури // *Сверстюк Є. Правда полинова*. — С. 127.

виразником інтересів якого став В. Янукович. На матеріалі його публічних виступів виразно простежується зв'язок російського кримінального аргю з тоталітарною свідомістю. О. Забужко звернула на це увагу ще під час першого туру президентських виборів 2004 року. Цитуючи фразу Януковича з тогочасного виступу на Донбасі: «Я верю, что сильных и здоровых людей у нас больше, чем этих козлов, которые постоянно мешают нам жить!», письменниця зазначає, що її тоді «вжахнули були навіть не “козли”, а апеляція до “сильних і здорових” — пряма цитата з промов Гітлера 1933 року»¹.

Загалом публічне мовлення Януковича не раз «прикрашали» брутальні лайки на адресу політичних опонентів, навіть у тих випадках, коли вони були адресовані половині всієї української людності. Для прикладу можна навести уривок з його виступу в 2008 році на мітингу в Луганську з приводу грузинсько-російсько-українського конфлікту: «Українці сьогодні не відчують жодної загрози з боку Росії. Якщо відчують, я думаю, це тільки ті люди, яких клонували експериментом із “помаранчевою” революцією... Я не знаю, як їх назвати — мутанти, виродки... Нормальні люди хочуть жити разом зі своїми сусідами»².

Українській громаді, зорієнтованій на європейські демократичні цінності, вдалося у 2014 році усунути від влади представника кримінального світу, проте сплатити за це довелося високу ціну — «живої крові дорогою порфіру».

¹ Забужко Оксана. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. — К.: Факт, 2005. — С. 93–94.

² Цит. за: Українська правда. — 2008. — 19 вересня. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/19/3562494/>.

Розділ 3

**ПРОЦЕСИ
СОЦІАЛЬНОЇ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ
УНІФІКАЦІЇ
В СРСР**

Руйнація родини

«Радикальна переробка людського роду»¹, яку запрограмувала більшовицька влада, зруйнувала не лише соціальні контакти. Вона брутально втрутилась у найбільш інтимну й емоційно насажену сферу людського співжиття родинну.

У 1920-х роках набули поширення погляди на сім'ю як на «буржуазний забобон». Відмову від традиційного родинного устрою теоретично обґрунтовували у своїх працях антропогенетики. Так, у 1929 році в російському «Медико-біологічному журналі» марксист-антропогенетик Олександр Серебровський опублікував статтю «Антропогенетика і евгеніка в соціалістичному суспільстві», де писав: «Вирішення питання з організації відбору в людському суспільстві безперечно буде можливим тільки при соціалізмі після остаточної руйнації родини, переходу до соціалістичного виховання і відокремлення любові від дітонародження»².

¹ Пор. слова Л. Троцького: «Людський рід... знову поступить в радикальну переробку і стане об'єктом найскладніших методів штучного відбору і психофізичного тренування» (Цит. за: *Волинець Олексій*. Комуністична селекція в пошуках універсального солдата // Слово Просвіти. — 2012. — Ч. 8, 23–29 лютого. — С. 6).

² Там само.

У праці «Психологія людини майбутнього» 1928 року теоретик статевого виховання радянського населення Арон Залкінд твердив: «Крім громіздкого біологічного тягаря, жінка комуни скине із себе й низку жажливих сімейних обов'язків у вигляді господарства, сімейно-виховної роботи, що точно так само розв'яже її соціально-творчі проблеми. Не буде потреби в годувальникові, батькові, співмешканцеві...»¹

Поширення у 1920-х роках популярної літератури, що пропагувала «вільне кохання», без прихильностей і родинних зобов'язань, засвідчує спогад старого комуніста, опублікований у книжці документальних історій Світлани Алексієвич «Час second-hand». Згадуючи свою комсомольську молодість, він розповідає: «Нам було по вісімнадцять-двадцять років... Про що ми говорили? Говорили про революцію та про кохання без усього зайвого... "Як випити склянку води"... Без зітхань і без квітів, без ревнощів і сліз. Кохання з поцілунками й любовними записочками вважалося буржуазним забобоном. Усе це справжній революціонер повинен був у собі перемогти»².

Особливо вражає намагання більшовицької влади викоренити почуття любові не лише у стосунках між статями, а й у кровних родинних зв'язках. Юрій Шевельов у спогадах про Харків 1920-х років наводить популярний тоді вірш російського поета, уродженця Дніпропетровщини:

В такие дни таков закон:
Со мной, товарищ, рядом
Родную мать встречай штыком,
Глуши ее прикладом.
Нам баловаться сотни лет
Любовью надоело.

¹ Цит. за: Бондар-Тереженко Ігор. У задзеркаллі 1910–1930-х років. — С. 458.

² Алексієвич Світлана. Час second-hand (кінець червоної людини). — К.: Дух і літера, 2014. — С. 162.

Пусть штык проложит свежий след
Сквозь маленькое тело ¹.

Як з'ясували дослідники, цей вірш під назвою «Пісня» написав російський поет Михайло Светлов у 1926 році. Йому належать також слова «Пісні про Каховку», що здобула велику популярність в усьому Радянському Союзі. У тексті пісні поет, який закликав так брутально розірвати кровний зв'язок з матір'ю, надавав позитивної семантики спорідненості вельми несподіваному, проте цілком відповідному духові часу об'єктові, а саме — знаряддю вбивства: «Каховка, Каховка — родная винтовка... // Горячая пуля, лети!»

Під час «червоного терору» багато родин було зруйновано через розстріли, арешти й заслання. Діти класових ворогів, приречених на загибель, щоб уникнути долі батьків, мусили привселюдно від них відмовитися, нехтуючи почуттями родинної любові й відданості. Такі вимоги нелюдської влади мали і практичний складник. Створивши в країні атмосферу обложеної фортеці, що перебуває під постійною загрозою як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів, комуністи зробили обов'язковою практику доносів. У системі доносництва не мало бути винятків. Кожен громадянин країни рад мусив виявляти пильність у пошуках всюдисущих ворогів радянської влади і викривати їх навіть у власній родині.

Нині опубліковано чимало свідчень тих, хто пережив лиховісні роки сталінського терору, про поширену тоді на вимогу партійних і каральних органів практику доносів на рідних. Багато таких свідчень містить уже згадуваний збірник усних історій, що їх записала Світлана Алексієвич. Так, цитований вище оповідач Василь Петрович Н., член комуністичної партії з 1922 року, згадує, як його заарештували невдовзі після арешту дружини. На першому ж допиті слідчий пояснив йому: «Ви винуваті вже в тому, що не донесли на свою дружину».

¹ Шевельов Юрій. Я — мене — мені... (і докруги). — Т. 1: В Україні. — С. 50.

Він же розповідає, що серед в'язнів переповненої камери, в якій він сидів, був учений-фольклорист, на якого донесла його рідна мати, стара більшовичка ¹.

Ще один оповідач уже дорослим довідався, що його улюблена в дитинстві тітка Оля донесла на свого рідного брата і той загинув десь у таборах ².

Практика тотального стеження й доносництва, що поширювалася і на близьких родичів, супроводила радянський тоталітаризм усюди, де він утверджувався. Остап Тарнавський у спогадах про перший прихід советів до Львова згадує, як невдовзі після цього він довідався від рідної сестри, що відповідні органи доручили їй доносити про те, що думає її брат і як реагує на нову дійсність ³.

Вимога до дітей відмовитися від своїх заарештованих «політично неблагонадійних» батьків діяла впродовж усіх десятиліть комуністичного режиму. Відомий, наприклад, факт, коли після арешту Атени Пашко в 1972 році її доньку-десятикласницю виключили з комсомолу за те, що вона не відцуралася від матері, а потім «зрізали» на вступних іспитах до Київського університету ⁴.

Героїчним взірцем, на якому виховували дітей у Радянському Союзі, був легендарний Павлик Морозов, що в часи більшовицької продрозкладки виказав червоноармійцям місце, де батько заховав хліб.

Вплив культури Павлика Морозова на дитячу свідомість ілюструють згадувані документальні усні оповіді. В одній з них ветеран партії, що залишився переконаним комуністом до кінця життя, заповівши свою квартиру вже у часи горбачовської перебудови не онукам, а «для потреб улюбленої комуністичної партії, якій зобов'язаний усім», згадує, як він, коли був підлітком,

¹ Алексієвич Світлана. Час second-hand. — С. 168–170.

² Світлана Алексієвич: «Я спускалася в пекло, щоб знайти людину» // День. — 2013. — № 206, 12 листопада. — С. 8.

³ Тарнавський Остап. Літературний Львів, 1939–1944: Спомини. — С. 57.

⁴ Коцюбинська Михайлина. Книга споминів. — С. 72.

вихованим на прикладі Павлика Морозова, виказав продзагону рідного дядька, материного брата, який закопав у лісі хліб і якого за це зарубали червоноармійці¹.

До якого морального звиродніння доводила декого з тих же переконаних комуністів атмосфера беззаконня, виказництва і страху, свідчить вражаючий донос Юрія П'ятова на свою дружину, про який ідеться у Р. Конквеста: «П'ятов... у серпні 1936 р. написав до Секретаріату партії, що заслуговує на догану за те, що не розкрив зв'язку власної дружини з троцькізмом. Аби знов заслужити довіру партії, він запропонував виступити в ролі прокурора, якщо його дружину притягнуть до суду, й навіть особисто розстріляти звинувачених, із нею включно. В цьому йому відмовили»².

Випадок Ю. П'ятова не був поодиноким. За наказом Сталіна заарештували чимало дружин і родичів осіб з його найближчого оточення — братів Орджонікідзе та Кагановича, двох синів Мікояна, невістку Хрущова, дружин Калініна й Молотова. У такий спосіб Сталін улаштував посадовцям іспит на ступінь відданості йому. В колі його друзів лишалися тільки ті, хто погоджувався з арештами дружин і родичів, отже, демонстрував вождєві, що відданість йому важливіша, ніж родинні стосунки і прихильності³.

У часи Великого терору 1937–1938 років було впроваджено кримінальну статтю за членство в родині репресованих. Таку особу позначали зловісною аббревіатурою ЧСИР (рос. «член семьи изменника родины») ⁴.

Неймовірно за жорстокістю розпорядження про знищення міфічних «ворогів народу» разом з їхніми сім'ями виходило з Кремля. Голова Комінтерну Георгій

¹ Алексієвич Світлана. Час second-hand. — С. 176.

² Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — С. 103.

³ Баберовскі Йорг. Червоний терор. — С. 150.

⁴ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — С. 127.

Під час Другої світової війни до ЧСИР автоматично залічували дружин тих військових, які здалися у полон («Не перестаю дивуватися ідіотизму влади і довготерпінню народу»: Бєсіда з Бенедиктом Сарновим // День. — 2013. — № 120–121, 12–13 липня. — С. 10).

Димитров у своєму щоденнику записав слова Сталіна під час застілля у листопаді 1937 року з нагоди роковин Жовтневої революції: «Ми винищуватимемо кожного такого ворога, і навіть якби він був старим більшовиком, ми винищуватимемо весь його рід, його родину. Кожного, хто своїми діями і думками посягає на єдність соціалістичної держави, ми нещадно знищуватимемо. За знищення усіх ворогів до кінця, їх самих, їх роду!»¹

Як видно з опублікованих нині документів, в Україні репресії проти родин заарештованих і навіть їхніх сусідів почалися ще у 1934 році. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у червні 1934 року надав таке письмове розпорядження голові ДПУ УСРР В. Балицькому: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати із квартир і обов'язково виселити їх з-за меж України на Північ. З роботи членів сім'ї арештованих потрібно негайно зняти, з навчання — теж. Повторюю, треба якомога швидше виселити родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив у одних "гніздах". Хоча, може бути, на останніх поки фактичного матеріалу й немає, проте все одно — це, без сумніву, одна шайка-лейка»². Документ завершувався багатозначною припискою: «Це не лише моя особиста думка». Немає сумніву, що наблизений до Сталіна Постишев мав на увазі саме його³.

15 серпня 1937 року нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав оперативний наказ № 00486, згідно з яким арештові підлягали не лише чоловіки, звинувачені у ворожій діяльності проти радянської влади, а і їхні дружини. В одному з пунктів наказу йшлося: «Жены осужденных изменников родины подлежат заключению в лагеря на сроки, в зависимости от степени

¹ *Баберовскі Йорг*. Червоний терор. — С. 150–151.

² *Даниленко Василь*. Український національно-демократичний рух і влада: нерівне протистояння // Політичні протести й інакодумство в Україні. — С. 8–9.

³ Там само. — С. 9.

соціальної небезпечності, не менше як 5–8 лет»¹. Водночас не підлягали арешту «жени арестованных, разоблачившие своих мужей и сообщившие о них органам сведения, послужившие основанием к разработке и аресту мужей»².

Дружин, які не зрадили чоловіків, заарештовували, а їхніх дітей відправляли до дитбудинків, причому, згідно зі спеціальним пунктом оперативного наказу М. Єжова, дітей, пов'язаних між собою родинним або товаришським контактом, потрібно було оформляти в різні будинки³.

В офіційно-діловий стиль каральних органів того часу було введено термін «соціально небезпечні діти», Цитований вище наказ М. Єжова постановляє: «Особое совещание рассматривает дела на жен изменников родины и тех их детей старше 15-летнего возраста, которые являются социально опасными и способными к совершению антисоветских действий»⁴.

Відправлені до дитбудинків діти засуджених «ворогів народу» та «зрадників батьківщини» потрапляли під постійний пильний нагляд: «Наблюдение за политическими настроениями детей осужденных, за их учебной и воспитательной жизнью возлагаю на наркомов внутренних дел республик, начальников управлений НКВД краев и областей»⁵.

Нині оприлюднено свідчення про трагічну долю дітей з родин, затаврованих аббревіатурою ЧСИР. Лариса Крушельницька у книжці спогадів «Рубали ліс» описує власні поневіряння після арешту всіх дорослих членів своєї великої родини в 1934 році у Харкові, куди її перевіз зі Львова дід Антон Крушельницький, повіривши радянській пропаганді про «щасливу країну усезагальної рівності й справедливості»: «Я добре пригадую ті

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 380.

² Там само. — С. 379.

³ Там само. — С. 382.

⁴ Там само. — С. 380.

⁵ Там само. — С. 383–384.

чорні дні. Я ходила на подвір'я, де росли ті дивні мако-подібні квіти. Дорослі залишали мене напризволяще. Дуже хотілося дитячого товариства, з кимось побавитись. А мене почали бити, на мене кидали камінням, кричали вслід, називаючи "врагом народу". Я страшенно боялася. Команда переслідувачів була тісно згуртована і керувалася коротко стриженою піонеркою. Вона з ентузіазмом "будівника світлого майбутнього" кричала: "Мы будем ее бить"»¹.

Характерно, що молоде покоління піонерів-ленінців навчилось уже не тільки виявляти політичну пильність у ставленні до дітей «ворогів народу», а й спритно використовувати її у приватних інтересах. Переслідуючи шестирічну дівчинку, піонери вимагали від неї «відкупного» — Лариса мусила виносити їм з дому і віддавати речі з гардеробу заарештованих родичів. І це були діти з письменницьких родин харківського будинку «Слово».

Як ставилися у дитбудинках до дітей заарештованих батьків, згадує одна з колишніх вихованок: «У дитбудинку нас дуже-дуже били. Нам казали: "Вас можна бити і навіть убити, тому що ваші мами — вороги". Тат ми не знали... У нас не було вихователів, учителів, таких слів ми не чули, в нас були командири. Командири! У них у руках завжди довгі лінійки... Били за щось і просто так... просто били»².

Діти зазнавали і фізичного, і морального насильства. Їх відчужували від батьків, нав'язуючи натомість у ролі матері й родини абстрактний, але словесно олюднений образ Батьківщини: «Нас постійно вчили, нам казали: "Батьківщина — це ваша мати! Батьківщина — вапа мама!" А ми в усіх дорослих, яких зустрічали, питали: "Де моя мама? Яка моя мама?"»³; «Нам говорили, що Батьківщина — це наша родина, вона про нас думає»⁴.

¹ Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). — Львів, 2001. — С. 83.

² Алексієвич Світлана. Час second-hand. — С. 242.

³ Там само. — С. 243.

⁴ Там само. — С. 244.

Формуванню в дитячій свідомості радянської ідентичності, ототожненню себе з великою країною та її основним містом Москвою сприяла й уся масова культура. Колишня вихованка дитбудинку згадує популярну в 1930-х роках пісню, в якій Москва постає у такому ж антропоморфному й ідеалізованому образі, що і Батьківщина: «И врагу никогда не добьется, // Чтоб склонилась твоя голова, // Дорогая моя столица, // Золотая моя Москва...»¹

Як засвідчує ця документальна усна історія, таке виховання досягало своєї мети. Коли після закінчення дванадцятирічного терміну ув'язнення матері вони з дочкою нарешті змогли жити разом, виявилось, що за ці роки між ними виросла стіна відчуження: «Але невдовзі... дуже швидко виявилось, що ми з мамою не розуміємо одне одного. Ми — різні люди. Я хотіла вступити в комсомол, щоб боротися з якимись невидимими ворогами, які хочуть зруйнувати наше найкраще життя. А мама дивилася на мене і плакала... і мовчала... Постійно чогось боялася»². Природний емоційний зв'язок з матір'ю замінило сформоване в дитбудинку відчуття ототожнення себе з неіндивідуалізованою людською масою: «Я ходила на військовій паради, любила спортивні свята. Досі пам'ятаю той політ! Ти крокуєш разом з усіма, ти вже частина чогось великого... величезного... Там я була щаслива, а з мамою — ні. І я цього ніколи не виправлю. Мама невдовзі померла»³.

Ця історія виховання у дитбудинку в 1930-х роках містить ще одну промовисту деталь. Якщо рідну матір знедоленим дітям мала замінити міфічна Батьківщина, то на роль батька претендував цілком реальний персонаж. «Найбільше нас учили любити товариша Сталіна, — згадує оповідачка. — Першого в своєму житті

¹ Алексієвич Світлана. Час second-hand. — С. 249.

² Там само. — С. 246.

³ Там само. — С. 249.

листа ми писали йому в Кремль. Це було так... Коли ми вивчили літери, нам роздали білі аркуші, і під диктовку ми писали листа найдобрішому, найулюбленішому нашому вождю. Ми його дуже любили, вірили, що отримаємо відповідь і що він нам надішле подарунки. Багато подарунків! Дивилися на його портрет, і він нам здавався таким гарним. Найгарнішим на всьому світі! Ми навіть сперечалися, хто скільки років свого життя віддасть за один день життя товариша Сталіна»¹.

У системі виховання «нової радянської людини» Сталін поставав в іпостасі люблячого батька не тільки перед дітьми, позбавленими правдивої батьківської опіки внаслідок ініційованих ним масових репресій. Дослідження номінацій Сталіна, яке провів польський учений Пьотр Земшал за матеріалами газети «Правда» за 1945–1953 роки, виявило понад 250 прикладів номінацій Сталіна з опорним словом «батько», вживаним в одному ряду зі словами «вождь», «учитель», «друг», як, скажімо, у передовиці газети: «Воодушевленные большевистской партией колхозники и колхозницы, рабочие совхозов и МТС, выступившие в поход за высокий урожай, знают, что за ними пристальным взглядом следит их вождь, отец и друг товарищ Сталин»².

Як зазначає дослідник, у тріаді «вождь, отец і друг» перший член визначає Сталіна як керівника, того, хто веде за собою всіх інших, другий інтимізує образ, робить його рідним, близьким, третій призначено для увиразнення товариських, близьких стосунків між вождем і масою як стосунків між «своїми».

Ще одне поширене наіменування Сталіна на сторінках газети — «отец народа»: «Пусть мой голос услышит отец народа Иосиф Виссарионович Сталин» (у зверненні особи, представленої як «простая женщина»).

¹ Там само. — С. 242–243.

² *Zemzał Piotr. Rytualność i pragmatyzm sowieckiego dyskursu totalitarnego. O pragmatycznej zasadzie kompetencji nadawcy i nominacjach dotyczących Stalina // Socjolingwistyka. — 2012. — № 26. — S. 148.*

У цьому прикладі акцентовано на всеохопності батьківського зв'язку Сталіна з усім народом і одночасній увазі його до кожної окремої людини. «Проста жінка» звертається до вождя з упевненістю, що він почує її одиничний голос.

У міжнародних текстах, створених за межами СРСР, «батько народу» вже стає «батьком усього людства» або ж «батьком усього прогресивного людства»: «Сталин — светоч мира, отец всего человечества» (з реляції китайської письменниці); «Да здравствует отец и друг всего прогрессивного человечества товарищ Сталин» (з промови болгарської делегації на мирній конференції)¹.

У зверненнях комуністів з інших країн поряд з номінацією «отец» ужито слово «спаситель», що змальовує Сталіна як визволителя: «Наш народ с гордостью называет товарища Сталина своим отцом и спасителем» (з промови Кім Ір Сена у зв'язку з річницею «визволення» Кореї)².

У деяких текстах «Правди» Сталін постає одночасно і як батько, і як син народу: «Старик-партизан во время войны говорил ему в своем рабочем кабинете: Ты — и это никому не казалось странным. Потому что он обращался к нему как к отцу народа — и как к своему родному сыну. Ибо Сталин был отцом народа и вместе с тем любимым сыном этого народа» (з тексту Ванди Василевської після смерті Сталіна)³.

Сам вождь маніпулятивно використовував лексику на позначення споріднених зв'язків у ситуаціях, що потребували від нього демонстрації єдності й уявної рівності з народом. Російський лінгвіст М. Кронгауз розглядає у цьому зв'язку звертання «Брати і сестри!», з якого Сталін почав свою першу промову після початку війни. Це була добре продумана етикетна формула, розрахо-

¹ Zemszał Piotr. Rytualność i pragmatyzm sowieckiego dyskursu totalitarnego. — S. 140.

² Там само. — С. 149.

³ Там само. — С. 148.

вана на те, щоб її сприймали як звернення не керівника держави, а майже кровно спорідненого «батька народів», котрий апелює до потреби єднання влади і народу перед лицем спільної біди¹.

Поклоніння Сталінові як язичницькому божкові, що підтверджує найменування його «вождем», а також «батьком народів» і «батьком людства», споріднює тоталітаризм сталінської доби з давніми східними деспотіями.

Загрозу приходу до влади таких «батьків», ладних заради захоплення влади пролити ріки людської крові, щоб накинути завойованим народам соціальну й національну неволю у найгірших її формах, пророчо передбачила ще на початку ХХ століття Леся Українка, спостерігаючи назрівання небезпечних тенденцій в організаціях російських революціонерів. Непочутим пророцтвом лишилися слова неофіта-раба з драматичної поеми Лесі Українки «В катакомбах»:

Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім, і прокляв,
віщуючи усім богам погибель².

Ідеологізованим й інтимізованим був у радянській масовій культурі також образ засновника Радянського Союзу В. Леніна. На значках дитячої організації жовтенят його зображували милим кучерявим хлопчиком, на портретах у зрілому віці — лагідним дідусем з доброю усмішкою. Підсиленням візуальних зображень слугували словесні маніпуляції. До них належало постійне

¹ Кронгауз М. А. Как вас теперь называют? // Мова тоталітарного суспільства. — К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови НАНУ, 1995. — С. 56.

² Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. — Т. 3: Драматичні твори. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 261–262.

іменування Леніна за формою по батькові — Ілліч з означеннями «наш Ілліч», «рідний Ілліч», «дорогий Ілліч». Ця назва використовувала пошанівну форму звертання до старших людей, властиву російським селянським середовищам, звідки вона свого часу поширилась і в селах підросійської України. Ім'я по батькові Ілліч і вся інша «родинна» лексика з арсеналу радянської пропаганди апелювали до глибинних структур масової свідомості, ідеалізуючи образ вождя світового пролетаріату.

Натомість істинне обличчя «лагідного дідуса», забальзамоване тіло якого досі є об'єктом поклоніння в Мавзолеї на центральній площі Москви, постає з текстів його наказів і резолюцій. Про їхній зловісний зміст нагадала львівська газета «Post-Поступ» за 2012 рік (ч. 1). Ось лише кілька з наведених прикладів.

На листі Дзержинського від 19 грудня 1919 року про майже мільйон полонених козаків Ленін наклав резолюцію: «Расстрелять всех до одного».

11 серпня 1918 року він надіслав більшовикам у Пензу такий наказ: «Повесить (непременно повесить), чтобы народ видел, не менее 100 зажиточных крестьян. Для исполнения казни подобрать людей подтверже».

1 травня 1919 року Дзержинський отримав від Ілліча такий наказ: «Необходимо как можно быстрее покончить с попами и религией. Попов надлежит арестовывать как контрреволюционеров и саботажников, расстреливать беспощадно и повсеместно. И как можно больше. Церкви подлежат закрытию. Помещения храмов опечатывать и превращать в склады».

Лексику зі сфери родинних стосунків застосовували в радянському агітпропі не лише для творення сакральних образів комуністичних вождів, а й для впровадження в суспільну свідомість ще низки потрібних владі ментальних стереотипів.

Щоб приховати реальну мовно-культурну і демографічну політику, спрямовану на асиміляцію й винародовлення неросійського населення радянських

республік, пропагандивний апарат постійно оперував риторичним штампом про «братні народи», нібито добровільно об'єднані у спільній великій державі. Народи Радянського Союзу називали не інакше як «народи-брати», «сім'я народів», «сім'я народів-братів», «єдина родина», «єдина родина народів-братів». У публічному вжитку весь час фігурували штампи: «дружба народів», «священна дружба народів», «братерське єднання народів», «чуття єдиної родини» тощо. У матеріалах партійних з'їздів набули поширення такі стандартні фрази, як: «Натхненні ідеями радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, благородним чуттям єдиної родини, українські митці вписали немало сторінок у літопис дружби радянських народів-братів»¹.

Треба сказати, що марксистська пропаганда почала використовувати риторичну про «братні народи» ще до більшовицького перевороту 1917 року. В епістолярній спадщині Лесі Українки знаходимо свідчення того, що поетеса уже в той час розпізнала фальш у цьому пропагандивному штампі. У листі до Михайла Кривинюка від 18 лютого 1903 року вона писала: «Пора стати на точку, що "братні народи" просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі зовсім не мають ідентичних інтересів, і через це їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської "внутрішньої політики"»².

З марксистським трактуванням національного питання, зокрема з тезою про класову солідарність робітників різних націй, Леся Українка полемізує і в драматичному діалозі «В дому роботи, в країні неволі». На прикладі зображеного у творі різного ставлення до зведення єгипетської піраміди раба-єгиптянина і раба-гебрея, на будівництві якої вони працюють, письменниця показує, що стосунки між двома народами, дефор-

¹ Словник української мови: В 11 т. — Т. 8. — С. 594.

² Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хрестоматія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970. — С. 818.

мовані нерівноправним становищем одного з них, унеможлиблюють їхнє порозуміння й солідарність¹.

Як зазначає Сергій Грабовський, словосполука «братні народи» властива лише риторичі двох тоталітарних режимів — комуністичного й нацистського².

Попри засилля в публічному дискурсі риторики щодо «братерства» радянських народів, правдиву ситуацію міжнаціональних стосунків у СРСР показувала одна деталь у слововжитку — іменування російського народу «старшим братом». Це означало, що в СРСР «усі народи рівні, але деякі народи рівніші», якщо скористатися пародійною перифразою Дж. Орвелла із сатиричного твору «Скотоферма». Провідну інтегральну роль російського народу, зафіксовану вже в гімні УРСР («Нам завжди у битвах за долю народу // Був другом і братом російський народ»), постійно наголошували як у партійних, так і в публіцистичних, наукових і художніх текстах.

На особливу увагу заслуговує практика конструювання антропоморфного образу з Комуністичної партії. У публічному мовленні її назва часто фігурувала з означеннями «рідна» або «наша рідна Комуністична партія». Абсурдність такого поєднання полягає вже в тому, що слово «партія», яке походить від латинського кореня зі значенням «частина», позначає об'єднання людей за політичними, а не родинними зв'язками, тож партія не може бути «рідною» навіть для членів такого об'єднання, не кажучи вже про все населення країни.

Застосування до Комуністичної партії лексем зі сфери родинної термінології поширилось і в масовій культурі. Так, «Словник української мови» в 11 томах реєструє слово «партія» ілюструє рядком з вірша

¹ Докладніше див.: *Масенко Лариса*. У вавилонському полоні: Темі національної та соціальної неволи у драматургії Лесі Українки. — К.: Соняшник, 2002. — С. 37-39.

² *Грабовський Сергій*. Чи повинні українці любити росіяні? — Режим доступу: http://www.3republic.org.ua/new_library/print.php?id=13884&lang=2

М. Рильського 1955 року: «У нас у всіх єдина мати — // І зветься партія вона»¹.

В антропоморфному образі партії, створеному в публічній риторичній й масовій культурі, бачимо повторення тієї самої схеми метафоризації значень, що і в номінаціях Сталіна. Як і сакралізований вождь, партія — керівна сила, яка веде радянський народ до світлого майбутнього. Таке трактування образу партії втілювали гасла: «Партія — бойовий авангард робітничого класу»; «Партія — провідна сила революційних перетворень», «Партія — наш рульовий»² і стандартні газетні фрази: «Народ розуміє і схвалює політику партії, бо партія веде його по ленінському шляху»³.

Водночас радянська риторика наділяла Комуністичну партію олюдненими рисами спорідненості, близькості до кожної людини і до всього народу — вона за всіх уболіває і про всіх піклується: «Невтомне піклування партії про виховання радянського народу привело до докорінної зміни його духовного обличчя»⁴.

За допомогою концепту спорідненості з позародинними і позанаціональними поняттями величезної імперії, її столиці, владної Комуністичної партії радянська пропаганда прагнула перекодувати масову свідомість, апелюючи до глибинних структур людської психіки.

Руїнуючи в реальному житті родини, родинні й національні зв'язки, більшовицька влада нищила віками освячені підвалини людського співжиття. Британський політолог Е. Сміт у науковому дослідженні «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка» наводить

¹ Словник української мови: В 11 т. — Т. 6. — С. 78.

² Калька з рос. «рулевой», що ввійшла і до «Російсько-українського словника» (К.: Наук. думка, 1969. — С. 213), де питоме українське «керманич» відсунуто на останнє місце в синонімічному ряду.

³ Цитата з газети «Радянська Україна» (23.01.1959), подана як ілюстрація до реєстрового слова «шлях» у «Словнику української мови» в 11 томах (Т. 11. — С. 494).

⁴ Цитата з журналу «Комуніст України» (ч. 11, 1959, с. 35), подана як ілюстрація до реєстрового слова «духовний» у «Словнику української мови» в 11 томах (Т. 2. — С. 445).

міркування Стівена Гросбі про такі визначальні риси людського існування, як спорідненість і територія. На думку дослідника, «родина, місцевість і рідний “народ” індивіда є носіями життя, передають і захищають це життя. Ось чому люди надають священного статусу первинним об'єктам і ось чому вони і в минулому, і тепер жертвували і жертвують своїм життям заради родини і нації. Такі риси... важливі навіть сьогодні, а отже, можна говорити про неперервний елемент первинності навіть у складних сучасних суспільствах, було б безглуздям недобачати його і було б збоченням намагатися деконструювати його»¹.

Нещадно руйнуючи життєдайний світ родинних почуттів і симпатій, більшовики вербальними маніпулятивними технологіями намагалися створити уявний міфологізований світ. У цьому світі локальні сім'ї, громади й нації мали розчинитися в єдиній великій спільноті, що об'єднувала більше сотні буцімто рівноправних народів, а проте одному з них — російському — належала месіанська панівна роль. Ця велетенська міфічна родина в уяві радянських людей мала асоціюватися з матір'ю (суворий войовничий монумент Батьківщини-Матері з мечем як символ тоталітарної доби досі височіє на київських горах), а міфічного батька всіх народів уособлював вождь, який нині в Книзі рекордів Гіннеса посів «почесне» перше місце у рубриці «масові вбивці».

Зневаживши родинний лад, російські більшовики посягнули на основну цивілізаційну засаду суспільного життя, відому ще з античних часів. «Пригадується з Аристотеля, — зазначає Володимир Базилевський, — якщо тебе схиляють відмовитися від батька й матері, то не переконуй — карай»².

¹ Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. — К.: Темпора, 2010. — С. 28.

² Базилевський Володимир. Вирощування зла // Літературна Україна. — 2012. — № 38, 4 жовтня. — С. 7.

Виховання поваги до батьків було невід'ємним складником української народної педагогіки. В українській фразеології, що відображає християнську мораль, традиційні народні звичаї та правила поведінки у сфері родинних стосунків, велику групу становлять прислів'я і приказки, які містять засадничу для молодшого покоління настанову шанобливого ставлення до батьків. Криваве ХХ сторіччя підтвердило народну мудрість перестороги, зафіксованої у прислів'ї «Хто не слухає тата, послухає ката»¹.

«Під більшовицьким пресом, — писав Є. Сверстюк, — зникло саме поняття доброї волі, морального захисту і позитивної спільности. Фактично замість моральної спільности на ґрунті спільних вартостей залишилося тільки поняття особистої відданости вождеві, і цю відданість треба було постійно доводити»².

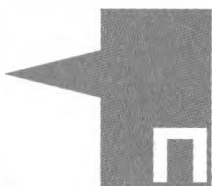
Зробивши відмову від рідних батьків суспільною нормою, більшовики перетворили Україну на велику в'язницю, в якій кремлівський кат, що самочинно привласнив собі наймення батька народів, прирік на смерть мільйони невинних жертв.

Нинішні процеси декомунізації мають очистити нашу країну не лише від зовнішніх знаків і символів колишнього комуністичного режиму. На шляху цивілізаційного поступу обов'язковим принципом суспільного життя має стати принцип автономії приватної сфери людини. На цьому принципі була побудована та Європа, до якої прагнемо повернутися, та Європа, яка заклала моральні основи громадянського суспільства з його людськими правами і свободою самовираження.

¹ Жуйкова Маргарита. Етнокультурний зміст українських паремій із семантичним компонентом «спорідненість» // Українська мова. — 2014. — № 2. — С. 53.

² Сверстюк Євген. Правда полинова. — С. 99.

Національна політика мовно-культурної уніфікації

Марксистсько-ленінська
ідея інтернаціональної
пролетарської єдності

Перебудова світу за комуністичним каноном передбачала не лише соціальну уніфікацію. У майбутньому всесвітньому комуністичному суспільстві мав зникнути й поділ людства на окремі національні спільноти.

Ліквідація націй у марксистській утопії кардинальної перебудови світового ладу була закладена в осерді її ідеології: комуністичний проект виходив з теорії розколу національних спільнот на антагоністичні класи — експлуататорів і експлуатованих, приречених на непримиренну класову боротьбу, в результаті якої мали бути ліквідовані верстви, зацікавлені в обстоюванні національних інтересів. Натомість роль «могильника капіталізму» відводили найбільш визискуваному в часи Маркса робітничому класу, позбавленому зі зрозумілих причин почуття національної солідарності.

Висунуте у 1847 році Марксом і Енгельсом гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» закликала до об'єднання пролетаріату у всесвітньому масштабі. На зміну національній солідарності мала прийти солідарність класова. Поклавши в основу своєї ідеології марксизм, російські більшовики вбачали стратегічне завдання партії у руйнуванні національних держав зсередини для ліквідації національної своєрідності на-

родів та злиття їх у єдине уніфіковане на ідеологічній і мовно-культурній основі всесвітянство¹.

Таким чином, російська більшовицька партія керувалась ідеями пролетарської інтернаціональної єдності, що унеможлиблювало визнання нею права народів на самовизначення і побудову своїх національних держав. Однак у період боротьби за владу в Російській імперії не всі її керівники, зокрема й Ленін, декларували це відверто, провадячи подвійну гру.

Аналізуючи засади національної політики керівництва РКП(б), історик Дмитро Соловей зауважує, що принципових відмінностей між поглядами Бухаріна, П'ятакова та інших більшовиків, які відкрито виступали проти права націй на самовизначення, і поглядами Леніна не було. Була відмінність лише у підході до справи, у тактиці. Ленін хотів досягти того ж, що й Бухарін і П'ятаков, але через тактичні поступки, декларації та порожні обіцянки, яких не збирався дотримуватись. У такий спосіб йому вдалося заручитися підтримкою багатьох представників неросійських народів.

Проголосивши невдовзі після Жовтневого перевороту в «Декларації про права народів Росії», прийнятій 15 листопада 1917 року, право націй на «самовизначення аж до відокремлення» («самоопределение вплоть до отделения»), Ленін звів це право до цілковитої фікції. Уже невдовзі після публікації документа Ленін як глава Раднаркому Російської республіки надіслав полки Червоної армії на підкорення України та Грузії, які заявили про свою самостійність, бо уряди в

¹ Потенційну загрозу постання нової деспотії в разі втілення у життя марксистської ідеї «всесвітнянського» об'єднання людства пророчо передбачила Леся Українка в драматичній поемі «Руфін і Прісцилла». Руфін, який є виразником авторських думок, у дискусії з носієм «всесвітнянської» ідеї фанатиком Парвусом доводить, що безнаціональне, об'єднане лише ідеологією справедливе суспільство може існувати тільки в межах уможливної теоретичної схеми, утілення ж цієї схеми призведе до побудови «всесвітньої» деспотії східного зразка («Наступить той Бог єдиний нам усім на шию, мов східний деспот», — каже Руфін). Докладніше див.: *Масенко Лариса. У вавилонському полоні.* — С. 110–113.

цих республіках очолювали незалежні від його партії місцеві соціалісти.

Крім того, формально визнавши право народів на «самовизначення аж до відокремлення», Ленін в інших своїх текстах твердив: надання такого права зовсім не означає, що воно може бути використаним, порівнюючи це з правом на розлучення між подружжям, яке не означає, що те право буде використане і подружжя розлучиться. Останнє порівняння Д. Соловей трактував як прозорий натяк на те, що в старій Росії, як це було всім відомо, легальний розвід між подружжям фактично був унеможливлений¹.

Усвідомлюючи небезпеку національних рухів за незалежність для збереження захопленої у 1917 році влади, Ленін постійно вдавався до обіцянок установити рівноправні, справедливі взаємини між народами поліетнічної країни. Відповідні формулювання містилися у програмі РКП(б) на VIII з'їзді 1919 року, де «в галузі національних відносин висувалися завдання на основі безкорисливої взаємодопомоги досягти фактичної... рівності народів колишньої Російської імперії, подолати недовір'я і відчуження між трудящими різних національностей, насаджувани віками самодержавством»².

Під час дискусії, яка відбулась у Москві в 1922 році перед утворенням Радянського Союзу, щодо того, якими мають бути форми і природа постійних зв'язків між Росією, Україною, Білоруссю та закавказькими республіками, перемогла позиція Леніна, а не Сталіна. Сталін, за підтримки багатьох членів російської партії, запропонував, щоб неросійські республіки поглинула одна Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, а в її межах інші народи задовольнялися лише культурною автономією. Позиція Сталіна спри-

¹ Соловей Д. Ф. Україна в системі советського колоніалізму. — Мюнхен, 1959. — С. 72.

² Українська радянська енциклопедія. — Т. 7. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1982. — С. 280 (гасло «Національна програма КППС»).

чинила протести серед більшості партійців-неросіян. М. Скрипник та інші українці кваліфікували її як погано прихований російський шовінізм¹.

Усвідомлюючи загрозу централізаторської політики для збереження неросійських народів у складі імперського простору, Ленін наполіг на демонстрації добровільності союзу і наданні кожній республіці права на вихід з нього. За його пропозицією, деякі справи лишались у сфері повноважень республік, інші було розподілено між республіканськими та союзними міністерствами, а ще інші розв'язував союзний уряд².

Пропозиції Леніна 30 грудня 1922 року схвалили представники Російської, Білоруської, Закавказької та Української радянських республік, заснувавши Союз Радянських Соціалістичних Республік³.

Утім, за твердженням Ореста Субтельного, «структура СРСР не давала змоги різним народам влаштовувати на власний розсуд свої справи. Остаточні рішення, що стосувалися України, й надалі ухвалювалися в Москві, а не Харкові. Крім того, з українцями взагалі ніхто не радився щодо самого створення союзу. По суті, форму майбутніх взаємин між Україною та Росією вирішила невелика партія, що складалася переважно з росіян»⁴.

Отже, проголошений у Харкові український радянський уряд виявився фікцією. Радянська Україна не мала власної армії, валюти, бюджету — більшості ознак незалежної держави. Улітку 1919 року було створено військово-політичний союз між РСФРР й УСРР. За його умовами, п'ять наркоматів — військових справ, народного господарства, залізничного управління, фінансів та праці — були спільними, а фактично керованими з Москви⁵.

¹ Соловей Д. Ф. Україна в системі советського колоніалізму. — С. 336.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 337.

⁵ Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — С. 167.

Підпорядкованість союзних республік Москві простежувалася вже в їхній символіці. Прапори республік, за розпорядженням центру, мали бути лише червоного кольору, як і загальносоюзний прапор, відрізняючись від нього тільки абревіатурами. Дещо видозмінений прапор УРСР із синьою смугою внизу розміром у третину полотнища Верховна Рада УРСР затвердила лише 21 листопада 1949 року на вимогу Організації Об'єднаних Націй, куди ввійшла УРСР. Водночас і домінуючий червоний колір прапора, й емблема на ньому — золотий серп і молот з п'ятикутною зіркою — дублювали загальносоюзну символіку¹.

Український радянський гімн у кожній строфі підкреслював належність республіки до Радянського Союзу: «Живи, Україно, прекрасна і сильна, // В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла» і, звичайно, «братній» зв'язок з російським народом: «Нам завжди у битвах за долю народу // Був другом і братом російський народ».

Більшовицька політика коренізації

У 1920-х роках більшовики запровадили політику коренізації, щоб нейтралізувати прагнення неросійських народів до незалежності, що загрожувало новопосталій советській імперії розпадом. Цю політику, яка в Україні мала назву «українізація», в історичних і політологічних працях оцінюють по-різному. Немає сумніву, однак, що основною її метою була ідеологічна уніфікація суспільства, впровадження марксистсько-ленінського вчення у найширші маси населення багатонаціональної держави. Ефективність процесів ідеологізації на той час могло забезпечити лише використання рідних мов неросійських народів в органах влади і партійній пропаганді. Це виразно засвідчує позиція Сталіна, який на самому початку українізації,

¹ Державний Прапор України як символ миру і добра. — Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/history/4a8d78d1c0145/>

у червні 1923 року, наголошував на тому, що українську мову варто розглядати тільки як засіб наближення партійного апарату і рад до населення¹.

Водночас російське керівництво пильно стежило за тим, щоб українізація не сприяла посиленню антиросійських настроїв. Так, у листі до Олександра Шумського, написаному 1926 року, Сталін висловлював занепокоєння слабкістю корінних комуністичних кадрів в Україні і застерігав від можливих наслідків конфронтації з Москвою, з росіянами і російською культурою².

Більшовицьку політику коренізації ґрунтовно дослідив професор Гарвардського університету Тері Мартин у монографії «Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)»³.

Як зазначає автор, щоб зберегти цілісність поліетнічної імперії, більшовики виробили спеціальну, до того не відому в історії стратегію знешкодження націоналізму. Вона полягала в тому, щоб очолити процес деколонізації, неминучість якого була очевидною, і здійснити його, зберігши територіальну цілісність імперії. «Задля цього радянська держава сформувала, крім понад десятка союзних республік, десятки тисяч національно-територіальних утворень на цілому обширові Радянського Союзу»⁴. Підтримку держави мали не тільки мови титульних націй у республіках, а й мови численних національних меншин, зокрема тих, які потребували створення літературних мов⁵.

¹ Крамаренко Тетяна. Теорія «боротьби двох культур»: історія і сучасність // Державність. — 1994. — № 1–2. — С. 57.

² Там само.

³ Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939) / Пер. з англ. С. Вакуленка. — К.: Критика, 2013. — 640 с. Як зазначає перекладач, з-поміж різних варіантів перекладу ключового поняття праці *affirmative action* на кшталт «підтримка дія», «позитивна дія», «утверджувальна дія», «позитивна дискримінація» обрано термін «національне вирівнювання».

⁴ Там само. — С. 15.

⁵ Там само. — С. 16.

Така національна політика спиралася на марксистську концепцію розвитку людства, неминучим етапом якого є перехід від феодалізму до буржуазних демократій, що знаменують постання націй і національних держав. Розвиток націй призводить до диференціації пролетаріату від буржуазії, і в результаті класової боротьби й перемоги в ній пролетаріату відбудеться наступний перехід від буржуазної до пролетарської демократії. Керуючись марксистським трактуванням національного розвитку, Ленін висловив парадоксальну тезу про те, що «до неминучого злиття націй людство має пройти лише через переходову добу повного визволення всіх гноблених націй»¹. Сталін пізніше роз'яснив цю тезу в такий спосіб: «Ми проводили політику максимального розвитку національних культур для того, щоб вона геть зовсім себе вичерпала і щоб на тому була створена база для організації міжнародної соціалістичної культури»². У 1930 році Сталін запропонував означення радянських національних культур як «пролетарських за змістом, національних за формою», що ввійшло до радянського канону³.

До творення міфологем належало визнання Радянського Союзу антиімперією. Слово «імперія» в радянському лексиконі вживали тільки з негативною конотацією⁴. Насправді ж союзні республіки були радше квазінаціональними утвореннями. Проголошення у 1922–1923 роках конституційного устрою СРСР федеративним мало декларативний характер. Усі важливі рішення ухвалювали в центрі. Союзні республіки були такими ж безправними, як колишні російські губернії⁵. Попри те, що радянські керівники де-юре не надавали державного статусу російській мові і заперечували ідею державотворчого народу,

¹ Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. — С. 21.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 39.

⁵ Там само. — С. 30.

де-факто росіяни лишалися таким народом і за радянської доби ¹.

Таким чином, комуністична партія на початковому етапі постановля Радянського Союзу очолила й узяла під свій контроль процес формування радянських інтернаціональних націй (національних «за формою», але не за змістом), які не протидіяли б побудові унітарної та централізованої держави ². Політика підтримки національних меншин, запроваджена в 1920-х роках, не була самоціллю — більшовики скористалися нею, щоб запобігти попередній загрозі, яку становив націоналізм неросійських народів для цілісності імперії, побудови в ній соціалізму та його утвердження в інших країнах ³.

Подальші події показали, що більшовицьку коренізацію, зокрема українізацію, можна вважати своєрідною масштабною провокацією, спрямованою на виявлення націєтворчого потенціалу неросійських народів імперії, щоб фізично зліквідувати найбільш активну та національно свідому частину соціуму й через застрашування терором решти знешкодити будь-які вияви колективної волі до незалежності.

Показовою в цьому зв'язку є політика більшовиків щодо українців Кубані. За переписом 1926 року на Північному Кавказі проживало близько 3 мільйонів українців ⁴, українське населення Кубанської округи становило 915 тисяч 450 осіб (61,5 %), із них козаків налічувалося приблизно 58 тисяч ⁵. У 1917–1918 роках українські козаки утворили тут самостійницький місцевий уряд — Кубанську Раду. Тоді ж було відкрито багато шкіл і культурних установ, проте перемога більшовиків у громадянській війні перервала незалежний національний розвиток краю ⁶. Під час

¹ Там само. — С. 39.

² Там само. — С. 37.

³ Там само. — С. 40.

⁴ Там само. — С. 373.

⁵ Там само. — С. 372.

⁶ Там само.

політики коренізації у 1924–1925 роках спроба українізувати всі три мільйони українців Північного Кавказу наштовхнулася на затятий опір місцевих чиновників-росіян і апаратників крайового рівня¹. Однак у травні 1928 року М. Скрипник ініціював розгляд Радою національностей стану українізації в РСФРР, зосередивши увагу головним чином на Північному Кавказі². У грудні того самого року керівники Північно-Кавказького краю схвалили трирічний план українізації всіх 37 районів, де переважало українське населення³.

У праці Т. Мартина зазначено: «Завдяки підтримці з боку України та відносно високому культурному рівневі українців РСФРР українізація поступала тут набагато хутчіше супроти подібних програм для решти національних меншин РСФРР. До 1932 року Центрально-Чорноземна область майже повністю зукраїнізувала свою освітню систему, створивши, зокрема, й десятки вишів. Частка українців в україномовних школах на Північному Кавказі зросла з 12 % у 1928/1929 навчальному році до 80 % у 1931/1932-му. На Далекому Сході в 1929/1930 навчальному році українських шкіл не було зовсім, а по спливі двох років з'явилося 1 тис. 76 початкових і 219 середніх. Жодна інша національна меншина не могла похвалитися таким швидким поступом. Створення літературних організацій, театрів, музеїв, інститутів і розгалуженої мережі часописів також відбулося напрочуд швидко»⁴.

Проте Сталін негайно припинив українізацію в межах РСФРР. Уже на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 року він звинуватив Скрипника у зв'язках з «націоналістичними елементами». Після цього засідання політбюро ЦК прийняло постанову ЦК

¹ *Мартин Тері*. Імперія національного вирівнювання. — С. 373.

² *Кульчицький Станіслав*. Червоний виклик. — Кн. 2. — С. 464.

³ *Мартин Тері*. Імперія національного вирівнювання. — С. 378.

⁴ Там само. — С. 379.

ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 року. Як зазначають історики, постанова стосувалася не так заготівель, як змін у національній політиці Кремля. Вона скасовувала коренізацію і санкціонувала національний терор проти України й Кубані ¹.

Політбюро схарактеризувало проведення українізації в Україні і на Північному Кавказі як ворожу, «контрреволюційну» діяльність. У постанові, зокрема, містилося таке твердження: «ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у багатьох районах України українізацію здійснювано механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного добору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій» ².

Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову» ³.

Успішну більшовицьку русифікацію Кубані продемонстрував відзнятий у 1949 році режисером Іваном Пир'євим фільм «Кубанські козаки», який мав величезну популярність у СРСР. Кубань обрали місцем дії фільму не випадково. Задум цього взірця тоталітарної міфотворчості виконував два пропагандивних завдання — створити казкову картину щасливого заможного життя колгоспного селянства, а також показати, що за

¹ Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. — С. 398–399; Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 2. — С. 465.

² Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. — С. 395.

³ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 2. — С. 466.

мовними й етнографічними ознаками область становить органічну частину Росії¹.

Інша постанова політбюро, ухвалена наступного дня, 15 грудня 1932 року, офіційно скасувала українізацію на всій території РСФРР – у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших регіонах СРСР. Постанова вимагала негайного переведення всіх українських друкованих видань на російську мову, а до осені 1933 року – деукраїнізації викладання у школах².

Політика русифікації України в 1930–1950-х роках

На території УРСР радянське керівництво не могло так радикально перейти від українізації до імперської русифікації: за кордоном мали бачити картину «розквіту національних мов союзних республік». Однак організований владою штучний Голодомор 1932–1933 років забрав життя мільйонів селян, знищивши сформовану впродовж віків традиційну аграрну цивілізацію українців і різко звузивши соціальну базу української мови.

Більшовицький терор обірав багатообіцяючу перспективу формування української урбаністичної культури на підросійській Україні, що активно відбувалось у період Визвольних змагань і українізації. У 1930-х роках більшість письменників було репресовано, знищено український театр, розстріляно найталановитіших митців, ліквідовано Українську автокефальну церкву.

¹ Промовистими є і деякі подробиці з історії зйомок цієї стрічки. Про них уже в наші дні розповіла актриса Марина Ладиніна, яка грала у фільмі головну героїню. Вона згадує, що «під час зйомок “Кубанських козаків”, де стояли в кадрі вгиналися від наїдків, приїжджав наприкінці дня “гебешник”, і весь їстівний знімальний реквізит скидали в яму, обливали соляркою і спалювали... Отаке кіно. Талант має бути голодним» (Цит. за: «Люди поступово зрозуміють, що сталося. Головне – строєм нікого нікуди не заганяти»: Інтерв'ю Дмитра Десятерика з Сергієм Буковським // День. – 2009. – № 67–68, 17 квітня. – С. 26).

² Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. – Кн. 2. – С. 466.

У цей час советська пропаганда активно впроваджувала в масову свідомість тезу про особливе становище російської мови як мови міжнаціонального спілкування в СРСР, мови всесвітнього значення, мови творів вождів світового пролетаріату Леніна і Сталіна, а це, відповідно, робило привілейованими її носіїв — представників російської національної меншини в союзних республіках.

Російська мова й культура в усіх політичних і публіцистичних контекстах фігурували з епітетом «велика»: «велика російська мова», «велика російська культура». Усі інші народи СРСР були «меншими братами», і їхні культури мали можливість існувати й розвиватися лише завдяки «дружній» підтримці й «добročинному» впливові «великого російського народу».

Упривілейований статус російської мови задекларувала передова стаття газети «Правда» 1 лютого 1936 року під назвою «РСФРР»: «Усі народи [СРСР] — учасники великого соціалістичного будівництва — можуть пишатися результатами своєї праці. Усі вони — від найменших до найбільших — є повноправними радянськими патріотами. І першим серед рівних є російський народ, російські робітники, російські трудящі, чия роль в усій Великій пролетарській революції, від найперших перемог і до нинішнього блискучого періоду її розвитку, є винятково велика»¹.

У промові з нагоди 20-ї річниці Жовтневої революції 1917 року Сталін офіційно підтвердив концепцію про першість росіян серед радянських народів: «Стару Росію тепер перетворено на СРСР, де всі народи однакові. Країна потужна й сильна своєю могуттю, армією, промисловістю, сільським колгоспним господарством. Серед рівних націй, держав і країн в СРСР найрадянськіша й найреволюційніша — це російська нація»².

Зауважимо, що в опублікованих уже в наш час спогадах про Сталіна наближених до нього осіб він постає

¹ Цит. за: *Мартин Тері*. Імперія національного вирівнювання. — С. 583.

² Там само. — С. 584.

аж ніяк не інтернаціоналістом. Його національну ідентичність, усупереч походженню з грузинського роду, принаймні в період правління у СРСР, визначав російський шовінізм. Показова, зокрема, заснована на спогадах Молотова та інших соратників Сталіна згадка про його улюблені пісні: «У Сталіна був... приємний, можливо, ще в семінарії поставлений голос. Під час застіль він разом із партійними товаришами особливо душевно виконував російські народні і білогвардійські пісні... Не варто й нагадувати, що за виконання білогвардійського пісенного фольклору навіть у дуже вузькому колі звичайним смертним було б забезпечене засудження за статтею "контрреволюційна агітація і пропаганда"»¹.

20 квітня 1938 року було ухвалено постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» та «Про реорганізацію шкіл на Україні» на виконання рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей»².

З ліквідацією в Україні національних районів і прийняттям згаданих постанов усі школи національних меншин перевели на російську мову викладання.

У 1930-х роках поступово скорочується викладання українською мовою у середніх спеціальних і вищих школах, припиняється її вивчення в усіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається діловодство українською мовою, її витісняють з наукової сфери³.

У цей час більшовики вдалися до підступної практики внутрішньої русифікації української мови, до спла-

¹ Сталин. Большая книга о нем: Лица. Эпизоды. Факты / Ред. И. Анискин. — М.: АСТ, 2014. — С. 214.

² Кубайчук Віктор. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. — К.: К. І. С., 2004. — С. 94.

³ Жовтобрюх М. А. Українізація // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С. 645–646.

нованого втручання в її лексичний склад і структуру, щоб штучно зблизити з російською мовою. У перспективі це мало призвести до знецінення української мови як самостійного лінгвального утворення.

Специфіку більшовицького проекту «зближення трьох східнослов'янських мов» висвітлив Юрій Шевельов у своїх мовознавчих працях. В одній з них він, зокрема, писав: «Коли більшовицькі наукові інституції заступали слово *цукор* на *сахар*, *ліжка* на *кровать*, *брила* на *глиба*, *краватка* на *галстук*, *цитрина* на *лимон*, *помаранча* на *апельсин*, *оцет* на *уксус*, *стосунки* на *відношення*, *склянка* на *стакан*, *парасоль* на *зонтик*, *черевики* на *ботинки*, *лекція* на *урок*, *пересічний* на *середній*, *тартак* на *лісопилка*, *мутра* на *гайка* і т. п. — приклади можна наводити сотнями, якщо не тисячами, — то вони не тільки русифікували українську літературну мову, а й заступали галицького або, ширше беручи, західноукраїнського походження або збереження мовні елементи на східноукраїнські. Звичайно, большевицька мовна політика виходила і за межі мови східноукраїнських говірок — не лінгвістика цікавила провідників цієї політики, — але прищеплювалася вона практично тільки в цих межах»¹.

Усю плідну діяльність українських мовознавців 1920-х років у галузях лексикографії, термінології, кодифікації української літературної мови було оголошено «націоналістичною» і «шкідницькою», майже всіх мовознавців репресовано, а їхні праці заборонено. Злочин цих науковців більшовики вбачали у намаганнях «відірвати українську мову від російської». Низку термінологічних словників, укладених у 20-х роках, заборонили через те, що вони призвели до «штучного відриву української наукової термінології від наукової термінології російської мови».

Показовою є критика академічного словника за редакцією А. Кримського і С. Єфремова 1924–1933 років у

¹ Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилян. акад.», 2003. — С. 92–93.

передмові до опублікованого у Москві в 1948 році «Російсько-українського словника»: «Видані шість випусків цього словника (словника за редакцією А. Кримського і С. Єфремова. — Л. М.) непридатні для використання, оскільки в них проявлені відкриті буржуазно-націоналістичні тенденції. Упорядники і редактори цього словника, в більшості буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської й української мов. З української частини словника вони витравлювали слова, тотожні з російськими, вводячи замість них викривлені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу, мові радянської преси і художньої літератури»¹.

Цей академічний словник, що донині лишається однією з найцінніших лексикографічних праць, у якій зафіксовано лексичний склад української літературної мови до періоду згубного русифікаторського втручання, встиг вийти до літери «П». Останній його том знищили. Укладену велику лексикографічну картотеку «очистили від націоналістичного мотлоху»: вилучили картки з Біблії, з творів репресованих Сергія Єфремова, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового, Григорія Косинки, Миколи Скрипника та інших. Натомість поповнили картками з творів Івана Ле, Андрія Головка, Олександра Корнійчука, Володимира Кузьмича, Миколи Ледянка, Петра Панча, Леніна, Сталіна².

«Резолюції Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті» 1933 року — яскрава ілюстрація феноменального фарисейства комуністичного режиму. Впроваджуючи політику мовно-культурної асиміляції з метою обірвати розвиток української мови і пе-

¹ Русско-украинский словарь / Гл. ред. М. Я. Калинович. — М.: ОГИЗ, 1948. — С. VI.

² Тищенко Оксана. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. II. Мікро- і макроструктура архівної картотеки // Українська мова. — 2016. — № 3 (59). — С. 75.

ретворити її на бліду кальку російської, русифікатори трактували ці насильницькі дії як захист «нечуваного розквіту» української мови від «шкідників-націоналістів»: «Завдяки ленінській національній політиці партії за роки революції українська радянська культура, як і культура всіх народів СРСР, бурхливо розвивалася, досягнувши нечуваного розквіту. Зокрема українська мова надзвичайно розвинулася, збагатилася і вдосконалилася, ставши могутнім знаряддям комуністичного виховання мас і залучення їх до активної участі в соцбудівництві.

На перешкоді величезному мовному будівництву, що його провадить партія, намагались і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога — контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво на цій ділянці ідеологічного фронту. Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалась спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР»¹.

Характерно, що більшовицька доктрина про зближення мов і методи її впровадження знайшли підтримку в колах російської еміграції. Відомий лінгвіст Роман Якобсон, який згодом став провідним русистом в університетах США, 1934 року опублікував у німецькому часописі статтю «Питання слов'янських мов у Радянському Союзі», в якій осудив діяльність білоруських і українських мовознавців 1920-х років і схвалив більшовицьку настанову на уніфікацію наукової й технічної термінології в мовах народів Радянського Союзу.

Барто наголосити на майстерності автора в риторичному маскуванні реальних цілей більшовицької

¹ Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. — С. 140-141.

мовно-культурної уніфікації, що була не чим іншим, як поверненням до русифікації неросійських народів імперії, передовсім українців і білорусів.

Р. Якобсон цитує фрагмент із промови П. Постишева як зразок слушної відповіді «теперішніх керівників українського суспільного життя на безцільну боротьбу архаїстів проти привида “москалізмів”»: «Немає більше Москви, немає старої дореволюційної в’язниці народів царської Росії. Є нова Москва — центр Союзу Радянських Соціалістичних Республік, центр притягання прогресивного людства, символ боротьби за остаточне знищення рабства»¹. Цю промову більшовицького керівника, цинізм якої вражає, якщо врахувати, що її виголошено у грудні 1933 року, у час найстрашнішого масового знищення українського народу, Р. Якобсон схвально коментує, послуговуючись тими риторичними фігурами про «братні народи» та «мовно-культурне зближення», які стануть стереотипними в партійному і пропагандивному дискурсах упродовж усього періоду існування СРСР. «Замість мовної політики архаїстів, — пише лінгвіст, — політики розбрату між братніми народами проголошено політику тісного мовного й культурного зближення й обопільного обміну, що, однак, в жодний спосіб не зачіпає самобутності національної форми»².

Таким чином, майбутній провідний американський русист визнав і схвалив «червоний терор» 1930-х років, що знищив наукові й культурні здобутки українців і білорусів у добу коренізації. Ба більше, у цитованій статті Р. Якобсон позитивно оцінив і віднайдені більшовиками «нові методи узгодження трьох східнослов’янських літературних мов»: «Та сама епоха, що спочатку розв’язала відцентрові сили української і білоруської

¹ Якобсон Роман. Питання слов’янських мов у Радянському Союзі / Пер. з нім. В. Старка. — Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Jakobson_R._Slavische_Sprachfragen_in_der_Sovjetunion

² Там само.

мов, зрештою знайшла цілком нові методи узгодження трьох східнослов'янських літературних мов, методи, що відповідають не лише науковим вимогам сучасної лінгвістики, а й інтересам національного культурного розвитку, а й справжній міжнародній співпраці»¹.

Цю сентенцію автор посилив аналогією з мовно-культурною політикою Великої французької революції, внаслідок якої, за його словами, хаотичний етап мовного розвитку змінився об'єднавчим. Оскільки йшлося про державну практику підтримки і поширення на всій території Франції французької мови й ігнорування мовних прав національних меншин, не важко здогадатися, якій мові Р. Якобсон відводив роль об'єднавчого чинника в СРСР, попри ту істотну відмінність, що після революційна Франція будувала єдину політичну націю, а СРСР литався поліетнічною імперією.

У СРСР і УРСР офіційна ідеологія старанно маскувала згубні для білоруської та української мов асиміляційні процеси новоязівськими формулами «зближення мов соціалістичних націй», «взаємозбагачення мов соціалістичних націй», «розвитку національних мов в УРСР». Такі самі демагогічні кліше щодо «розвитку і взаємозбагачення» стосувалися і національних культур.

Політику «братнього зближення» мов утілював також розроблений у Москві лінгвістичний проект формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР, що його почали реалізовувати у 1930-х роках. З кінця 1960-х років у мовознавчих працях уже йшлося про сформованість такого фонду². До нього входили слова з різних галузей наукового та суспільного життя. Відповідний масив лексики створювали на базі російської мови. Так, термінологічні запозичення з російської мови, а також з інших мов через її посередництво

¹ Там само.

² Ренчка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб уніфікації за російським зразком // Мова і культура. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. – Вип. 19. – Т. II (182). – С. 95.

становили в більшості мов народів СРСР 70–80 % від усіх термінів ¹.

До всіх неросійських мов Радянського Союзу ввійшли такі росіянізми, як «колгосп», «колгоспник», «комсомол», «передовик», «ударник», «політрук», «фронтовик», «стахановець» та ін., через посередництво російської мови — інтернаціоналізми «комунізм», «соціалізм», «революція», «інтернаціонал», «буржуазія», «клас», «організація», «індустрія», «радіо», «телевізор» тощо ².

У лінгвістичних працях такі слова отримали назву «інтернаціональних радянізмів» ³. На масовому запровадженні інтернаціоналізмів як характерній рисі мовлення більшовиків від самих початків їхнього виходу на політичну арену наголошував Юрій Шевельов у спогадах про перші роки встановлення радянської влади у Харкові: «Але не такою була мова нового режиму. Хоча проповідувано зв'язок з трудящими масами, ніколи перед тим, мабуть, не було такої зливи чужих слів виразно інтелігентського походження. Начальниками були **комісари** (тут і далі напівжирний автора. — Л. М.), вони мали на те **мандати**, вони видавали **декрети**, вони здійснювали **реквізиції** й **конфіскації**, вони ждали миру без **анексій** і **контрибуцій**. Самі робітники навіть стали **пролетарями**, а їхні класові вороги були **буржуазія** й поодинокі **буржуа**. У програмі була **реконструкція** країни, щоб збудувати **соціалізм** і **комунізм**, знищивши **капіталізм** і рештки **февдалізму**. Як завжди, мова зраджувала справжню природу нової системи. За пізнішим влучним висловом Дмитра Чижевського, це не була офіційно проголошена диктатура пролетаріату, а диктатура над пролетаріатом. Революцію провадила, нею керувала бланкістська інтелігенція, загоріло-фанатична й нелюдяно-далека від людини взагалі, включ-

¹ Ренка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб уніфікації за російським зразком. — С. 97.

² Там само. — С. 96–97.

³ Іжакевич Г. П. Характеристика спільного лексичного фонду мов народів СРСР // Мовознавство. — 1973. — № 6 (42). — С. 13.

но з людиною з народу. По-бузувірському нівелюючи весь триб життя до найнижчого рівня, ця інтелігенція гіпнотизувала неграмотне або напівграмотне населення принадою незрозумілих слів, провіщуючи майбутнє постання нової еліти, нової панівної кляси»¹.

Ефективним способом внутрішнього зросійщення української мови було також калькування, використання російських словотвірних моделей. Такими кальками є, наприклад, слова «п'ятирічка» (рос. «пятилетка»), «співробітник» («сотрудник»), «партосередок» («партячейка»), «відмінник» («отличник»), «вантажобіг» («грузооборот»), «крокуючий екскаватор» («шагающий экскаватор»), «цивільна оборона» («гражданская оборона»), «променева хвороба» («лучевая болезнь») тощо².

В останнє десятиліття існування Радянського Союзу українські русисти вже звітували партійному керівництву про сформованість в українській мові за посередництвом російської мови і під її «благотворним впливом» лексичного фонду, спільного з мовами інших республік, та запозичення численних інтернаціоналізмів³.

Таким чином, у збереженні та зміцненні Російської імперії у видозміненій формі СРСР інтегральна роль, як і раніше, належала російській мові, поширення якої у функції мови міжнаціонального спілкування створювало єдиний мовно-культурний простір на всій території. Навіть більше, тоталітарний режим здійснював русифікацію значно успішніше, ніж колишній самодержавний, оскільки чинник мовно-культурної асиміляції було посилено масштабним терором і тотальною ідеологічною уніфікацією суспільства. Повне вилучення всіх інших дискурсів, крім компартійного новоязу,

¹ Шевельов Юрій. Я – мене – мені... (і довкруги). – Т. 1: В Україні. – С. 52.

² Ренчка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб уніфікації за російським зразком. – С. 98.

³ Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР / [И. К. Белодед, В. Г. Костомаров, Г. П. Ижакевич и др.]. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 16.

дало владі можливість застосовувати маніпулятивні пропагандивні технології без жодних обмежень.

Отже, з одного боку, режим вилучав національне з базових характеристик особистості, з іншого — російська мова і культура як чинники інтеграції виконували асиміляційну функцію формування з поліетнічного населення гомогенної в соціокультурному сенсі маси, консолідованої на основі однієї мови. У такий спосіб режим намагався змінити ідентичність людей — замінити в масовій свідомості почуття належності до конкретної нації загальнорадянською ідентичністю, якій найкраще відповідала поширена формула «простой советский человек».

Мовна ситуація України в післясталінський період

Після смерті Сталіна й розвінчання його культу на XX з'їзді КПРС тоталітарний режим зазнав деякої лібералізації, проте русифікацію союзних республік провадили не менш інтенсивно, стимулюючи в Україні та Білорусі наступний етап самоасиміляції й винародовлення. У 1961 році на XXII партійному з'їзді Хрущов проголосив російську мову другою рідною мовою неросійських народів СРСР. При цьому з властивим комуністам дворушництвом назвав таку гібридну мовну ідентичність «добровільним» вибором населення: «Процес *добровільного* вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва»¹.

Реформа освіти в 1958 році ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання і вільний вибір вивчення другої мови у російських школах, що закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти.

¹ Хрущов М. С. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу: Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р. — К., 1962. — С. 80.

22 травня 1959 року було ухвалено постанову пленуму ЦК КП України «Завдання партійних організацій України щодо посилення масово-політичної роботи серед трудящих», яка зобов'язувала всі партійні організації тримати у полі зору інтернаціональне виховання трудящих: виховання у них «безмежної любові до великого російського народу і всіх народів нашої батьківщини»¹.

Загалом фальшива теза про «добровільність» об'єднання народів у багатонаціональному Радянському Союзі, «добровільність» відмови від рідних мов і переходу на російську мову спілкування — найпоширеніший міф, що побутував у советській імперії впродовж усього періоду її існування: «Втіленням дружби народів є добровільне об'єднання народів радянських республік у єдину багатонаціональну соціалістичну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік»².

З успіхами в русифікації населення союзних республік пов'язували забезпечення контролю над ідеологічною уніфікацією суспільства. Так, у виданій у Києві в 1984 році праці русистів «Культура російського мовлення в національних республіках» зазначено: «Опанування російського публічного мовлення забезпечує в масштабах країни не просто спілкування, а ефективне спілкування, пов'язане з виробленням однакових переконань, ідеологічною інтеграцією мовців»³.

У післявоєнні роки назву «Україна» мали обов'язково уточнювати означення «радянська», «соціалістична», «трудова». Ще з 30-х років обов'язковою нормою стало вживання прикметника «український» у поєднанні з «радянський»: «українська радянська культура», «українське радянське мистецтво», «український

¹ Лизанчук Василь. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — С. 163.

² Українська радянська енциклопедія. — Т. 3. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1979. — С. 483.

³ Культура русской речи в национальных республиках / Отв. ред. Г. П. Ижакевич. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 32.

радянський письменник». У 70-ті роки, час посилення русифікації, прикметник «український» викреслювали в рукописах з усіх текстів. Наприклад, словосполучення «українські діячі» замінювали на «вітчизняні діячі», «український народ» — на «трудолюбиві маси» тощо ¹.

Варто навести у цьому зв'язку цікавий епізод із життя українських письменників. Остап Вишня і Максим Рильський зашли до ресторану пообідати. Вишня прочитав у меню: «Український борщ». «Ні, — обурився, — я такий борщ їсти не буду». «Чому?» — здивувався поет. «Це небезпечно, Максиме! — без тіні посмішки зауважив Вишня й запросив офіціанта. — Принесіть мені український радянський борщ!» ²

До репресованих потрапило і слово «нація». Так, автор рецензії на роман Миколи Руденка «Формула Сонця» професор Борис Кубланов звинувачував письменника в тому, що він уживає термін «нація», а не «суспільство» ³. Катерина Каруник, аналізуючи українські видання, що виходили у Харкові під час німецької окупації, зазначає: «Підозріливим ставленням до слова *нація* в українських виданнях німецька цензура нагадувала радянську. Не дурно ж навіть у загалом “недоторканих” текстах Сталіна, перекладених по-українськи, замість рос. *нация* тривалий час уживано *національність*, хоча до націй “пригноблених” це не стосувалося. Складається враження, що німці, так само, як і радянці, щосили протидіяти тому, щоб українці усвідомили себе нацією, а тому й саме слово зазнало гонінь» ⁴.

¹ Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст. — Львів: Місіонер, 1996. — С. 133.

² Цалик С. М., Селігей П. О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. — К.: Наш час, 2011. — С. 264.

³ Роженько Микола. «Формула Сонця», або Як ми робили «відщепенців» // Київ. — 1990. — Ч. 8. — С. 100.

⁴ Каруник Катерина. Українство альтернативою радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.) // Шевельов Юрій. Дорогою відрадянщення. Публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (Харківський період) / Упоряд. С. Вакуленко, К. Каруник. — Х.: Харків. іст.-філол. т-во, 2014. — С. 23.

Поширене в радянському пропагандивному дискурсі слово «патріотизм» уживали лише у поєднанні з прикметником «радянський» (*радянський патріотизм*), прояви ж місцевого патріотизму кваліфікували як «буржуазний націоналізм» з відповідними висновками.

Через засоби масової інформації та популярну культуру посилено впроваджували концепт Радянського Союзу як єдиної великої батьківщини (пор. слова популярних пісень: «человек проходит как хозяин необъятной Родины своей», «мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз») і всіляко розмивали поняття батьківщини неросійських народів, знецінювали мовно-етнічну самоідентифікацію представників інших націй.

Унаслідок численних перейменувань історичних назв на культові — за псевдонімами та прізвищами радянських вождів і функціонерів — на всьому обширі велетенської держави поширилися сотні однакових назв населених пунктів, похідних від антропонімів Ленін, Калінін, Кіров, Ворошилов, Куйбишев, Орджонікідзе, Жданов, Свердлов тощо. Такі самі найменування проспектів, вулиць і провулків сформували одноманітний топонімічний ландшафт міст і сіл. Уніфікованими за спільним зразком були й численні назви періодичних видань: «Певно, усі, кому доводилося переглядати каталоги нашої періодики за останні 70 років, — писав редактор журналу «Пам'ятки України» Олександр Рибалко, — пам'ятають, як буквально рябіло в очах від незчисленних одноманітно-немудрящих назв — “Червоний”, “Радянський”, “Соціалістичний”, “Сталінський”, “Ленінський” ...»¹

У такий спосіб ідеологізовані просторові поняття уніфікували навколишнє середовище й відчужували особистість від природного національно-історичного

¹ Рибалко Олександр. Як їх тепер впізнавати: за назвою чи змістом? // Правдиве українське серце / Упоряд. І. Гирич, К. Рибалко. — К.: Вид. дім «Простір», 2010. — С. 350.

і соціокультурного ландшафту, формуючи байдужість у сприйнятті довкілля і навіть агресивність у ставленні до нього¹. Як зазначав Вацлав Гавел, «комунізм прагнув загальної уніфікації — щоб усе було однаковим від Владивостока до Берліна: структура адміністрації, вітрини магазинів, зовнішній вигляд житлових районів тощо. Тобто намагався стерти — іноді дуже жорсткими методами — будь-які відмінності між народами і націями»².

Потужне знаряддя русифікації радянська влада отримала з появою в 1950-х роках телебачення. Радіо й телебачення допомогли їй посилити і прискорити процеси мовно-культурної уніфікації населення СРСР, що за часів Брежнєва втілювалось у тезу про постановня «нової історичної спільноти — радянського народу». Водночас експансіоністські проекти Кремля, спрямовані на поширення свого політичного впливу в інших країнах, змушували владу терпіти наявність національних культур у республіках. Однак місцеві культури в жодному разі не мали конкурувати на рівних з російською культурою, яка виконувала інтеграційну функцію злиття «братніх націй» у єдиний «радянський народ». І якраз телебачення, що поєднує звуковий ряд з візуальним, давало великі можливості для потрібного владі маніпулятивного впливу на масову аудиторію.

Використання спеціальних стратегій для того, щоб упровадити в масову свідомість українців стереотип меншовартості своєї мови і культури порівняно з російською, демонструють телевізійні практики, застосовувані в УРСР. Сучасний опис передач українського телебачення 1970-х років, яке тоді обмежувалося трьома каналами — центральним з Москви (ЦТ) і двома

¹ Калиновська О. В. Специфіка конотативних значень на позначення просторових понять в українському політичному дискурсі ХХ століття // Наукові записки НаУКМА. — Т. 60: Філологічні науки. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. — С. 71.

² Престранная эпоха коммунизма: Интервью А. Михника с В. Гавелом // Индекс. — 2001. — № 13. — Режим доступу: <http://www.index.org.ru/journal/13/gavel1301.html>

українськими з Києва (УТ-1 і УТ-2), — ілюструє тогочасне тематичне обмеження передач українських каналів на тлі значно розмаїтішого й цікавішого репертуару центрального телебачення. Ключові передачі обох українських каналів — «Сільський час», «Село і люди», «Сонячні кларнети» — були призначені для сільської місцевості, там вони й мали популярність. Кияни ж, як зауважує Станіслав Цалик, іронічно називали УТ-1 «колгоспником», натомість дивилися цікаві програми з багатого репертуару центрального каналу — «Клуб кинопутешествий», «В мире животных», «Очевидное — невероятное», «Утренняя почта», «Вокруг смеха», «Кинопанорама», «Кабачок "13 стульев"». Крім того, московський канал транслювали на годину-півтори довше, ніж український, а о 21:00 на всіх каналах СРСР, включно з УТ-1, передавали московську інформаційну програму «Время»¹.

У ситуації існування двох мов, а саме її створила в Україні імперська мовна політика, маніпулятори людською свідомістю вдаються до ще однієї підступної телевізійної технології. Щоб сформувати в людей з некритичним сприйманням телепродукції потрібне асиміляторам ставлення до мов-конкурентів, треба в одному телесюжеті протиставити їх за обговорюваними темами і соціальним статусом персонажів, які говорять різними мовами. Протиставлення вибудовується за опозицією «високе/низьке, престижне/непрестижне, нормативне/ненормативне». Таку стратегію впроваджено в радянський час у комічному телевізійному дуеті Тарапуньки і Штепселя. Тарапунька грав роль суржикомовного дурника, а Штепель — розумного й розважливого російськомовного партнера. Він керував поведінкою Тарапуньки, повсякчас виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. У такий спосіб українська мова Тарапуньки

¹ Цалик Станіслав. Киев: конспект 70-х (Рассказы о повседневной жизни города и горожан). — К.: Сидоренко В. Б., 2012. — С. 250–251.

(її роль виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської) поставала як мова ненормативна й смішна на протигагу «нормальній» і престижній російській. Цей гумористичний дует непомітно нав'язував масовій людині відповідне сприйняття двох мов і ставлення до них ¹.

Варто нагадати й ситуацію, що склалась у 1970-х — першій половині 1980-х років у царині художньої літератури. Якісний прорив, що його зробили молоді талановиті митці з руху шістдесятників, у 1972 році місцева колоніальна адміністрація за наказом з Москви ліквідувала, заарештувавши й засудивши до ув'язнення багатьох учасників руху опору і ввівши драконівську цензуру, крізь бар'єри якої могли пробитися до читача лише поодинокі вартісні твори.

«У 70-ті роки я жив у Києві, — згадує Ігор Померанцев. — У таборах тоді були політв'язні — найбільші українські поети, найбільші українські літературні критики. Уявіть собі, що в 70-ті роки заарештовують Кушнера, Чухонцева, Ахмадуліну. Ось такого калібру були в ув'язненні українські літературні критики. Україну тримали за горло в прямому сенсі. Вона не могла себе артикулювати. Тому все, що пов'язано з культурою, з мовою — це питання виживання нації в Україні» ².

Не дивно, що в переліку дефіцитних книжок, популярних у колах київської інтелігенції, не було жодної української. Список обмежується виданнями російських авторів Михайла Булгакова, Василя Аксьонова, Євгена Євтушенка, Андрія Вознесенського, братів Стругацьких та інших, а також зарубіжних авторів у російських перекладах. Показово, що серед видань, які мали попит на

¹ Таку маніпулятивну технологію активно застосовують належні олігархам популярні телеканали пострадянської України (докладніше див.: Мясенко Лариса. Між мовою і язиком. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2011. — С. 102-106).

² Шарый Андрей. Писатель Игорь Померанцев — об украинском языке и идентичности // Радио «Свобода», 13.07.2012. — Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/18443-pisatel-igor-pomerancev-ob-ukrainskix-yazyke-i-identichnosti.html

книжковому «чорному ринку», був і «Словарь русского языка» Володимира Даля¹.

Підступність советської мовно-культурної політики була очевидною для тієї частини українських інтелектуалів, яка вболівала за долю своєї культури. Так, Василь Стус у листі до Андрія Малишка 1962 року писав: «А нині маємо (та й не тільки нині), що українське стає часто синонімом відсталого, неглибокого, примітивного навіть»².

Через ізоляцію від народу талановитих українських митців та їхніх творів і пропагандивне вивищення всього російського московській владі таки вдалося впровадити в ментальність значної частини українського населення — і то не лише людей з невисоким рівнем освіти, а й інтелігенції — повагу і любов до російської культури як вищої та престижнішої порівняно з буцімто слабкою, провінційною українською культурою.

Нагадаємо, що слово «асиміляція» у перекладі з латини означає «уподібнення». «Хто любить, той уподобитись може до любого і тілом, і душею», — афористично сформулювала Леся Українка в «Оргії» стратегію культурного імперіалізму.

Безперешкодне панування в інформаційному і мовно-культурному просторі УРСР російського імперіалізму, замаскованого в шати «загальнорадянського», мало наслідком збайдужіння значної частини її людності до всього українського, послаблення до критичної межі почуття національної солідарності й здатності до опору. І. Дзюба в одному з інтерв'ю згадує про своє гірке розчарування, яке він пережив, усвідомивши байдужість і застрашеність київської публіки під час подій у вересні 1965 року. Як відомо, Іван Михайлович виступив тоді на презентації кінофільму «Тіні забутих предків»

¹ Цалик Станислав. Київ: конспект 70-х. — С. 107–108.

² Стус Василь. Лист до А. С. Малишка // Стус Василь. Твори у чотирьох томах, шести книгах. — Т. 4. — Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1994. — С. 372.

у кінотеатрі «Україна» з публічним повідомленням про протиправні дії влади, арешти серед української інтелігенції, що відбулися в різних містах України. Як згадує Дзюба, «нам дуже боліло, що такі народ не знає цього. Ні публікацій, нічого. Глухо, тільки люди, причетні до цього кола, знали, більше ніхто»¹.

Шістдесятник не приховує: небезпечна акція, на яку він наважився, не справдила тих надій, які він із побратимами на неї покладав: «От страшний парадокс тієї доби і взагалі тоталітарного суспільства. Ми все це робили з метою розголосу, з тим, щоб принаймні хоч Київ знав, що сталося. Ви знаєте, нічого не змінилося! Ніхто не взнав! Ті люди, які там були, очевидно, боялися про це говорити. Я думав, що там було півтори тисячі, чи скільки. Це колосальна маса людей була. Я думав, що на другий день весь Київ про це знатиме і говоритиме. Нічого подібного. Як камінь в болото. Як води в рот всі набрали. Очевидно, такий паралізуючий страх був, що навіть публічні форми протесту, інформації безсилі були...»²

Пасивність загалу була спричинена не лише боязню репресій. Мовна асиміляція поєднується з акультурацією – сприйняттям іншої культури як своєї. Наслідком тривалої російської політики заборон і утисків української культури, штучного обмеження її ваги й творчого потенціалу та насаджування російської мови і культури з потужною пропагандою їхньої вищості стало відчуження значної частини українців від національних цінностей і традицій, формування в них комплексу меншовартості рідної культури. А це призвело до послаблення на масовому рівні української національної свідомості.

Явище мовно-культурної асиміляції має різні форми: часткову зі збереженням прив'язаності й до своєї,

¹ Дзюба Іван (інтерв'ю) // Нецензурний Стус: Книга у 2 ч. – Ч. 2. – С. 242.

² Там само. – С. 245.

поряд з набутою, культури; перехідну подвійну зі сприйняттям обох культур — своєї і нав'язаної — як рідних; повну, що означає втрату зв'язку зі своєю культурою і перехід в іншу.

Згідно із зарубіжними теоріями мовних конфліктів масове засвоєння іншої мови, що зазвичай відбувається в ситуаціях колоніальної залежності одного народу від іншого, в частині асимільованих груп формує психологічний феномен «ненависті до себе» або щось подібне.

Саме з останньої групи винародовлених українців добирали в радянську добу керівників партійних і державних органів влади. Яскравий приклад — уродженець с. Кам'янське (в радянський час м. Дніпродзержинськ) Дніпропетровської області Леонід Ілліч Брежнев, який досяг найвищого щабля партійної кар'єри не в останню чергу й тому, що свідомо відмовився від свого українського походження. Опубліковані в російській Вікіпедії копії документів Брежнева засвідчують його розщеплену ідентичність: у графі «національність» він в одних документах писав «українець», а в інших — «русский».

Лінгвістичний аналіз трьох промов Брежнева, виголошених на честь 50-річчя СРСР у Грузії, Вірменії та Україні, показав, що, ведучи мову про перші дві союзні республіки, генсек, крім оперування ідеологічним штампом «братня сім'я народів», не оминав згадок, хоча й шаблонних, про культурні досягнення грузинського і вірменського народів, як-от: «Грузія — країна стародавньої культури» або «Значним є внесок, що його зробив вірменський народ у розвиток світової цивілізації». Натомість у промові «В єдиному строю — до нових перемог», виголошеній з тієї ж нагоди в Києві, Брежнев жодного разу не згадав про українську культуру і традиції. Промова містила лише новоязівські штампи «трудящі України», «трудові подвиги робітничого класу України», а також міфологеми про «дружбу російського, українського та інших народів СРСР», про «дружбу

і союз безсмертних народів — російського і українсько-го» тощо¹.

Київська промова Брежнєва, зрештою, як і всі інші, ілюструє його досконале оволодіння радянським новоязом та прищеплене ним аморальне дворушництво — говорити одне, а думати інше. Проголошувані «правильні» слова про «дружбу двох безсмертних народів» були лише даниною порожній риториці, за якою ховалася не тільки байдужість цього уродженця української землі до свого народу, а й глибока зневага до нього. З опублікованих у наш час спогадів Петра Шелеста відомо, з яким презирством ставився Брежнєв до української мови, вважаючи її суржилом російської².

Подібне зросійщення й політичне лицемірство проявляв і ставленик Леоніда Ілліча, його земляк Володимир Щербицький на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. У його анкеті Брежнєв власноруч викреслив слово «українець» і вписав «русский»³.

Виступаючи на одному з пленумів ЦК ЛКСМ України, Щербицький заявляв, що любить і поважає українську мову, однак йому, мовляв, легше говорити російською. Він перевів на російську мову весь адміністративно-управлінський апарат УРСР і всю сферу партійного офіціозу, позбавивши українську мову навіть тієї суто декоративної функції, яку вона виконувала до того.

Доба Щербицького ввійшла до історії України як час безоглядної русифікації, нищення української мови й культури, жорстоких репресій проти учасників українського руху опору і членів Гельсінської спілки. У цей час керівництво Компартії України за вказівкою центру скоротило вжиток української мови в усіх сферах суспільного життя, а також повторило подібну до сталін-

¹ Калиновська О. В. Специфіка конотативних значень на позначення просторових понять в українському політичному дискурсі ХХ століття. — С. 68–69.

² <http://fdi.org.ua/?p=174>

³ Там само.

ської кампанію з обмеження лексичного складу української літературної мови, її «очищення» від «архаїзмів, діалектизмів і штучних мовних утворень»¹.

Спричинену денационалізацією моральну деградацію Щербицький демонстрував і у ставленні до історії українського народу. Так, нині відомо, що він добре знав обставини Голодомору й у приватних бесідах навіть говорив про 5 мільйонів загиблих тоді українців. Та в інтерв'ю іноземним кореспондентам запевняв, що ніякого масового голоду в Україні не було і той, хто вважає інакше, – провокатор і недоброзичливець СРСР².

Знаменно, що саме «колишній» українець Брежнев, зденационалізований під впливом комуністичного експерименту створення ідеологічно, соціально й культурно однорідної держави, поспішив проголосити його завершення, висунувши у звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС 30 березня 1971 року тезу про постанову «нової історичної спільноти людей – радянського народу». Ширше він обґрунтував цей постулат у доповіді, присвяченій 50-річчю СРСР, 21 грудня 1972 року³. Тезу, яку можна вважати типовим зразком новомови, було сформульовано так: «Радянський народ – нова історична соціальна і інтернаціональна спільність людей, що інтегрує в монолітну соціалістичну єдність усіх класів та соціальних груп, усіх націй та народностей СРСР»⁴. І далі: «...КПРС розглядає утворення радянського народу як узагальнений підсумок усіх перетворень у житті радянського суспільства, один з показників побудови в СРСР розвинутого соціалізму і водночас важливу умову його поступового переростання в комунізм»⁵.

¹ Докладніше див.: Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду.

² Суховий Ігор. Земляки з Верхньодніпровська // Дзеркало тижня. – 2015. – 6 березня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/history/zemlyakiz-verhnodniprovaska_.html

³ Брежнев Л. И. Лениным курсом: Речи и статьи. – Т. 4. – М.: Политиздат, 1974. – С. 57.

⁴ Українська радянська енциклопедія. – Т. 9. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1983. – С. 259 (гасло «Радянський народ»).

⁵ Там само. – С. 260.

У добу Брежнєва тлумачення поняття «національна культура» набуло вже цілком абсурдного змісту. В енциклопедичній статті «Національне питання» національні культури визначено так: «Виникли нові соціалістичні нації, які досягли високого розвитку економіки, культури, національної за формою, соціалістичної за змістом, інтернаціональної за характером»¹.

Як бачимо, до визначення культури соцреалізму — єдиного дозволеного в СРСР методу літератури і мистецтва — як культури «соціалістичної за змістом, національної за формою» додано ще й третій компонент — «інтернаціональної за характером», що лише увиразнювало беззмістовність дефініції. Адже, як слушно зазначає культуролог Микола Гончаренко, «саме тому, що національне не зводиться до форми культури, але глибоко проникає в її зміст, його не можна зняти з неї, як національний костюм людини, і одягнути інший. Унаслідок такого “знімання” національна культура гине, як гине жива істота, коли з неї здирають шкіру. Вибачте за грубий, але все ж переконливий приклад»².

Доданий третій компонент наведеного вище визначення культури — «інтернаціональна за характером» — варто розглядати в контексті десемантизованого «плетіння слів», адже інтернаціональних культур не існує. Кожна культура формується і побутує як цілісність, але в межах територіального поширення певного етносу й відображає особливості його природного довкілля, фольклору, народних традицій, історії. Кожна національна культура цікава світові саме своїм своєрідним національним характером, а не вигаданим інтернаціональним. До цього можна додати, що «інтернаціональне» в системі радянських координат означало лише «російське» і нічого іншого, про що свого часу писав Джеймс Мейс.

¹ Українська радянська енциклопедія. — Т. 4. — С. 282.

² Гончаренко М. Життєвість національного // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 116.

Мовні дискусії періоду перебудови і гласності

Ідеологізований марксистсько-ленінський підхід до трактування національно-мовних відносин у СРСР, що слугував словесною ширмою для приховування реальних процесів русифікації, панував у радянській науці до кінця 1980-х років. Навіть у перші роки горбачовської перебудови в етнографічних і лінгвістичних працях, що висвітлювали мовні ситуації й мовні політики зарубіжних країн, щодо міжнаціональних і міжмовних стосунків усередині Радянського Союзу вживали демагогічні кліше тоталітарної пропаганди, яка проголошувала національно-мовні питання в СРСР справедливо й гармонійно вирішеними, протиставляючи «прогресивну» соціалістичну мовну політику «реакційній» капіталістичній. Так, в академічній праці «Етнічні процеси в сучасному світі», яка вийшла в московському видавництві «Наука» 1987 року, у розділі «Роль і місце мови в етнокультурному розвитку суспільства», присвяченому соціолінгвістичному оглядові політики різних країн світу, переважно поліетнічних, про Радянський Союз зазначено: «Цілком особлива ситуація склалась у СРСР, де за виняткової багатонаціональності сформувалась соціальна й інтернаціональна спільнота — радянський народ, внутрішні культурні зв'язки якої обслуговує російська мова. Російська мова, однак, при цьому на відміну від буржуазних багатонаціональних суспільств, як от США, слугує не знаряддям нав'язування російської культури іншим етносам, а знаряддям взаємного зближення і культурного збагачення всіх народів СРСР»¹.

Повторення цих догм було можливим, проте, лише в перші роки правління Михайла Горбачова, коли КПРС ще контролювала перебудовчі процеси. Невдовзі проголошені ним принципи плюралізму і гласності

¹ Этнические процессы в современном мире / Отв. ред. Ю. Бромлей. — М.: Наука, 1987. — С. 52.

зробили свою справу. Демократизація суспільства вивнесла на порядок денний обговорення болісних проблем, серед яких найактуальнішими несподівано для генсека та інших партійних функціонерів виявилися деформації в мовно-культурному розвитку союзних республік, спричинені національною політикою КПРС.

Відкрите обговорення національних мовно-культурних проблем показало смислово порожнечу пропаланих десятиліттями тез про відсутність у СРСР державної мови, про рівноправність мов усіх народів, їхнє повноцінне функціонування й інтенсивний розвиток у радянський період. Перебудова засвідчила фактичний провал асиміляційної політики КПРС, що ховалася за декораціями проголошуваних гасел. Існування єдиного радянського народу як консолідованої спільноти виявилось фікцією. Стало очевидним, що більшість національностей Радянського Союзу зберігають колективну свідомість своєї окремішності, прагнення захистити національну ідентичність і, відповідно, її основу — національну мову й культуру.

Соціальні та культурні зміни, що відбулися в національних республіках, потребували негайних пошуків нових засад формування національно-мовної політики. Це завдання було поставлено перед провідними мовознавчими інституціями московського центру.

У грудні 1988 року Наукова рада «Мова і суспільство» провела в Інституті мовознавства АН СРСР дискусію з міжнаціональних мовних проблем. Мовознавці з союзних республік, які взяли участь в обговоренні, звернули увагу на функціональну нерівноправність національних мов порівняно з російською, на асиметричний характер білінгвізму. Промовистим був, зокрема, наведений в одній з доповідей рівень російсько-національної двомовності в союзних республіках за даними перепису 1979 року, який свідчив про те, що російська меншина союзних республік не знає або погано знає мову корінного населення. Рівень російсько-національ-

ної двомовності (у відсотках від загальної кількості російського населення в республіках) становив від 0,7 % у Казахській РСР до 36 % у Литовській РСР¹.

Мовознавець Олександр Булико з Мінська попереджав, що білоруська мова доведена до межі загибелі. Нею навчалося на той час лише 20 % школярів, її практично не вживали у сфері вищої освіти і діловодства, зменшилася кількість книжок на цій мові та їхні тиражі, а кіностудія «Білорусьфільм» узагалі не випускала фільмів білоруською мовою. Спроба ввести її у програму російських шкіл республіки, констатував О. Булико, більше схожа на глум, бо на її вивчення виділено лише 15 хвилин на тиждень у позаурочний час².

Аналізу звуження функцій національних мов у радянських республіках присвячено й низку соціолінгвістичних праць, опублікованих у 1989–1990 роках, зокрема збірник «Національно-мовні відносини в СРСР: Стан і перспективи», що вийшов у видавництві «Наука» 1989 року.

Оскільки на час обговорення у більшості союзних республік було поставлено вимогу надати мовам титульних націй статус державних, чимало московських лінгвістів пропонували законодавчо закріпити за російською мовою її фактичний статус загальнодержавної в СРСР. «“Загальносоюзна”, “загальнорадянська” мова, як і “мова міжнаціонального спілкування”, стали по суті ідеологізованими евфемізмами для позначення російської мови як державної мови СРСР», — зауважував московський лінгвіст М. Баскаков. На тому самому наголошував Олег Трубачов: «Повертаючись до статусу російської мови, варто констатувати, що вона давно є загальнодержавною мовою всієї нашої багатонаціональної країни»³.

¹ Национально-языковые проблемы: СССР и зарубежные страны / Отв. ред. В. М. Солнцев, В. Ю. Михальченко. — М.: Наука, 1990. — С. 141.

² Там само. — С. 105.

³ Национально-языковые отношения в СССР: Состояние и перспективы / Отв. ред. В. П. Нерознак. — М.: Наука, 1989. — С. 26.

Водночас практична реалізація справедливих прагнень неросійських народів СРСР розширити сфери вживання їхніх мов потребувала відповідного звуження сфер функціонування російської мови на території республік. Далеко не всі московські вчені це підтримували. Найвиразніше незгоду висловлювали ті мовознавці, які брали активну участь у практичному забезпеченні політики русифікації. Так, одного з них – Магомета Ісаєва – найбільше непокоїло те, що в деяких республіках в окресленні мовних проблем переважили, за його словами, «некомпетентна крикливість» і «мітингова демократія»¹. «Поліпшуючи становище рідних мов, їхнє використання і вивчення, необхідно остерігатися зниження знання російської мови, яка є найважливішим засобом єднання всіх народів СРСР. У цьому, на мою думку, сутність турбот соціолінгвістів у добу перебудови всіх сторін життя радянського народу»², – твердив науковець.

Великодержавницьких поглядів на роль російської мови в союзних республіках дотримувався і такий авторитетний мовознавець (до речі, уродженець Дніпропетровська), як Олег Трубачов. Учений обстоював думку про наявність у СРСР мовного союзу, що відповідав «єдиній історичній спільноті – радянському народові». Російській мові в цьому союзі О. Трубачов відводив роль «головної культурної мови», у своєрідний спосіб виправдовуючи вищість мови загальноімперського поширення над усіма іншими: «Культурну роль російської мови як найбільш функціональної мови культури несуперечливо пояснює те, що при міжмовних відносинах у країні російська – переважно та, що дає, а не бере, не запозичує»³.

Однак уряд СРСР уже не встиг утілити запропоновані концесії в життя. Упродовж 1989–1990 років закони про державний статус мов титульних націй було прийнято в усіх союзних республіках.

¹ Национально-языковые отношения в СССР: Состояние и перспективы. – С. 60.

² Там само. – С. 62.

³ Там само. – С. 94.

У цій ситуації центральним органам влади не лишилося нічого іншого, як легітимізувати державний статус російської мови на всій території СРСР, що де-факто виконувала цю функцію з часу створення СРСР. 24 квітня 1990 року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про мови народів СРСР», у четвертій статті якого було записано, що «з урахуванням умов, які історично склалися, і з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова є на всій території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як засіб міжнаціонального спілкування»¹.

Проте функціонувати в законодавчо затвердженому статусі офіційної мови у загальносоюзному просторі російській мові судилося недовго — 7–8 грудня 1991 року на біловезькій зустрічі керівників Білорусі, Росії й України було вирішено, що СРСР припиняє своє існування.

Мовна ситуація в пострадянській Україні

Згубним наслідком комуністичного проекту створення єдиного «радянського народу», інтегральна роль у якому належала російській мові, стала русифікація значної частини населення України і спричинений нею несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її областей. Країна поділена на українськомовний Захід та російськомовні Схід і Південь з перехідною зоною Центральної України.

Розкол України на мовному ґрунті — це не тільки опозиція двох мов, це протистояння ідентичностей і цивілізаційних орієнтацій населення. Асимільовані й денаціоналізовані середовища великих міст південно-східних і частково центральних областей блокують процес формування солідарної української нації. Людність перебуває тут у стані атомізованого натовпу, яким легко маніпулювати. У демократичних умовах вільних

¹ Закон СССР «О языках народов СССР» // Известия. — 1990. — № 125, 5 мая. — С. 2.

виборів такі середовища приводять до влади демагогів і популістів, для яких національні інтереси не становлять жодної цінності.

Це, зокрема, підтверджує електоральний вибір білорусів, що обрали президентом Олександра Лукашенка, який самочинно наділив себе диктаторськими повноваженнями. Варто згадати в цьому зв'язку і зневажливе ставлення Лукашенка до білоруської мови, яку він трактує як «бідну мову», що нею «не можна висловити нічого великого». На його переконання, «у світі існує лише дві великі мови — російська і англійська»¹.

Очевидно, мав рацію Іван Багряний, коли зазначав, осмислюючи український досвід Другої світової війни, що конфлікт між різними українськими ідентичностями значно масштабніший за наслідками, ніж поєдинок двох тоталітарних систем².

У зв'язку з цим варто стисло нагадати історичні причини формування в Україні істотних територіальних мовно-культурних розбіжностей.

Приєднання у 1939 році західноукраїнських земель розширило кордони СРСР у західному напрямкові, що було стратегічним завданням Росії ще в період Першої світової війни. Не можна недооцінювати при цьому великої історичної ваги факту об'єднання українських земель навіть у такому квазідержавному утворенні, як УРСР.

Водночас стан суспільно-політичного і соціокультурного життя у приєднаних областях кардинально відрізнявся від тих умов, у яких перебувало населення інших регіонів України. У ліберальнішій від Російської імперії Австро-Угорщині національні меншини брали участь у політичному житті та мали можливості для розвитку своєї мови і культури. У Галичині й на Буковині

¹ Селігей Пилип. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2012. — С. 30.

² Захарчук Ірина. Мілітарна парадигма літератури соцреалізму // *Studia Sovietica*. Ідеологічні та естетичні стратегії соцреалізму. — Вип. 1. — К., 2010. — С. 215.

у другій половині ХІХ століття було створено політичні партії, з'являлися українські газети й журнали, діяли наукові осередки, з 1889 року виходив «Літературно-науковий вісник». На кінець ХІХ століття на цих землях українською мовою вже послуговувалися всі соціальні верстви і в селах, і в містах. Тут сформувалися середовища національно свідомої української еліти, яка опікувалась культурними і політичними потребами свого народу та дбала про утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя¹.

Хоча у міжвоєнному Львові більшість становили поляки, українці не піддалися колонізації, а витворили повноцінне міське розмовне мовлення — тут побутувало й усне мовлення освічених верств, і загальноміський сленг, і соціальні діалекти, і арго міського дна². Розмаїття реєстрів українського усного мовлення Львова в першій половині ХХ століття відображає «Лексикон львівський: поважно і на жарт», що його уклали львівські діалектологи³.

Попри те, що й українцям західних областей доводилося долати чималі перешкоди на шляху політичного та мовно-культурного розвитку і вести боротьбу, зокрема з поляками, за право на національне самоствердження, доля українців в УРСР була незрівнянно трагічнішою.

Організований тоталітарним режимом Голодомор підірвав соціальну базу української мови і призвів до відновлення досягнутого ще в самодержавній Російській імперії поділу України на російськомовні міста і промислові центри та українськомовні села й містечка. При цьому найбільшого зросійщення зазнали Крим і Дон-

¹ Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.: У 2 ч. — Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. — Чернівці: Книги-XXI, 2007. — С. 31.

² Підкуймуха Л. М. Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої половини ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / НАН України, Ін-т української мови. — К., 2016. — 18 с.

³ Лексикон львівський: поважно і на жарт / Упоряд. Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Вид. 2-ге, доповн. і випр. — Львів, 2012. — 852 с.

бас. У Криму це відбулося внаслідок кардинальної зміни демографічного складу населення через проведену Сталіним етнічну чистку, коли у 1944 році з півострова депортували кримських татар і на їхнє місце масово переселили вихідців з областей РСФРР. Високий рівень русифікації Донбасу спричинила специфіка його економічно-промислового розвитку, який потребував постійного притоку людності. Влада використовувала цю обставину для заселення регіону вихідцями з інших територій Радянського Союзу, що зумовило поліетнічний склад його населення, хоча українці становили тут більшість.

Оскільки стратегічною метою політики московського керівництва була денационалізація українців, тобто зникнення їх як національної спільноти, окремої від російської, поява в західній частині УРСР території, заселеної політично грамотною й національно свідомою людністю, створювала для нього серйозну проблему.

Як було зазначено у попередньому розділі, Кремлю довелося докласти величезних зусиль, щоб придушити повстанський рух у західних областях України. Після остаточної його ліквідації, масових розстрілів і депортацій місцевих мешканців перед радянським агітпропом було поставлено завдання демонізувати західноукраїнський повстанський рух з метою застрашування тамтешніх жителів і блокування впливу визвольних ідей на решту громадян УРСР. Об'єднавши всіх учасників визвольної боротьби на західноукраїнських землях під спільною назвою «бандерівці», пропагандисти застосували відпрацьовані засоби феноменальної брехні для очорнення їх, унаслідок чого Москві значною мірою вдалося відчужити західних українців від мешканців інших областей і зменшити вплив земляків з новоприєднаної території на національне самоусвідомлення решти населення УРСР.

Відмінності в мовно-культурних і пов'язаних з ними цивілізаційних орієнтаціях жителів різних регіонів країни виразно проявилися вже під час горбачовської пере-

будови й у перші роки незалежності. Вони ж показали пряму залежність вибору населенням моделі політичного розвитку — європейського чи євразійського — від регіональних особливостей мовних ситуацій.

Так, хоча в загальному співвідношенні населення трьох західних областей не перевищує 10 %, їхні представники становили більшість у перших демократичних організаціях і об'єднаннях кінця 1980-х — початку 1990-х років. На першому установчому з'їзді Народного руху України за перебудову, який відбувся в Києві 8–10 вересня 1989 року, близько половини депутатів представляли західні області, більше третини — центральні регіони, тоді як кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у створенні нової демократичної організації¹.

Такі самі регіональні відмінності виявили й перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, що відбулись у березні 1990 року. Сформований тоді Демократичний блок переміг лише у трьох західних областях, де за нього проголосувало 85 % виборців, і комуністичні депутати опинились в опозиції. Тут уперше виник такий феномен, як антикомуністична радянська влада². В усіх інших областях під час цих виборів перемогу здобула радянська номенклатура, що дало можливість компартійному апарату контролювати ситуацію.

Згідно з Вікіпедією, на виборах Президента України в 1991 році представник національно-демократичних сил В'ячеслав Чорновіл посів друге місце (23,2 %) після Леоніда Кравчука (61,59 %). Його кандидатуру більшістю підтримали знов-таки лише три області Галичини — Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська.

У перші ж роки незалежності в західноукраїнських областях знесли пам'ятники Леніну й очистили топонімічний ландшафт від комуністичної спадщини.

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. — Кн. 3. — С. 318.

² Там само. — С. 325.

Натомість результати виборчих кампаній у східних і південних областях України, де більшість населення голосувало за Л. Кучму, а згодом — за Партію регіонів і В. Януковича, засвідчили зв'язок зросійщення середовищ з орієнтацією населення на євразійську, або російську, модель цивілізаційного вибору.

Отже, якщо у Західній Україні розвиток політичних процесів був подібним до тих, що відбувались у країнах Центральної Європи і Балтії, то Східна Україна лишалась інтегрованою у російський простір.

В інформаційній війні з Українською державою, яку Росія розпочала з перших же років її утворення і продовжує нині, вона використовує чинник зросійщення міських середовищ України як виправдання для неоімперської колонізації. На жаль, українська влада впродовж усіх двадцяти шести років не спромоглася захистити свій інформаційно-культурний простір від російської пропаганди, що вирізнялась особливо агресивною антиукраїнською спрямованістю у південно-східному регіоні.

Незсинхронізованість мовних та соціокультурних середовищ західних і східних регіонів загрожує Україні втратою цілісності, що й реалізується нині у сценарії російської окупації Криму та збройного вторгнення на Донбас.

Виклики, що постали перед Україною, потребують посилення протидії не лише збройній, а й інформаційній війні, яку провадить Росія. Щоб подолати загрози, спричинені мовно-культурним і цивілізаційним розколом населення, необхідно активізувати, передусім у системі освіти всіх рівнів, процеси дерусифікації. Це передбачає впровадження державної політики підтримання української мови, утвердження її реального, а не декларативного, як дотепер, статусу державної мови, якій належить державотворча функція формування цілісної політичної нації.

Післямова

Кожен, хто навчався у школі за часів УРСР, мабуть, пам'ятає вислів Івана Тургенєва про російську мову, який мав завчити напам'ять: «У дні сумнівів, у дні тяжких роздумів про долю моєї батьківщини, ти одна мені підтримка і опора, о велика, могутня, правдива і вільна російська мова! Не будь тебе — як не впасти у відчай при вигляді всього, що коїться дома? Але не можна вірити, щоб така мова не була дана великому народові!»

Та нині, у XXI сторіччі, після всього, що пережили народи Советського Союзу, спадкоємця Російської імперії, варто поставити питання: чи можна вважати правдивою мову, з облудних слів якої впродовж семи десятиліть створювали привабливий фасад для потворної споруди, що нею був СРСР? Чи можна вважати вільною мову, яка для мільйонів в'язнів сталінських, а згодом брежнєвських тюрем і концтаборів була «мовою конвою»?

Можна, звісно, заперечити, що значущість і культурну цінність російської мови визначають не творці концтаборів з їхньою обслугою, а російська література з її великими письменниками — Толстим, Достоевським, Чеховим, Тургенєвим.

Однак чи мала ця література бодай якийсь вплив на моральний стан російського суспільства? Усьому світові відомий вислів Достоевського про те, що не можна будувати щастя людства на сльозинці навіть однієї дитини. У 30-х роках ХХ століття сотні тисяч українських дітей повільно конали у страшних муках голоду, а озброєні червоноармійці, що стояли на кордонах з наказом нікого не випускати з країни, з посмішкою повідомляли: «Давим хохлов!»

Російський колоніалізм має одну особливість. Приєднуючи до імперії силою зброї сусідні території і поневолюючи народи, що їх населяють, росіяни при цьому хочуть, щоб їх любили. У російському суспільстві в ХІХ столітті панувало переконання, що російська експансія не була насильницькою, що російська мова, як і російська держава, має унікальну силу, яка робить її надзвичайно привабливою для інших народів¹.

У середовищі російських теоретиків євразійства, що емігрували за кордон, у 1930-х роках склалася концепція «братерських народів» Російської імперії, де будімо не було «вищих» чи «нижчих» народів і «взаємне притягування було сильнішим, ніж відштовхування». У 1920–1930-х роках гасло «братерства народів» стало невід'ємною риторичною фігурою радянської новомови².

Варто нагадати лише дещо зі спадщини, яку отримали українці від «братерства» з «великим російським народом». Це втрата мільйонів людських життів під час Голодомору і репресій. Це Чорнобильська атомна електростанція, побудована за наказом московського центру неподалік від Києва. Катастрофа на цій станції спричинила кількість смертей, що їх навіть неможливо підрахувати, і зробила непридатною для життя велику частину українського й білоруського Полісся – території прабатьківщини всього слов'янства. У «братніх обіймах» Україна втратила більшу частину річища Дніпра і його прибережних земель, перетворених штучними морями на гнилі калюжі, а то були життєдайні землі прадавнього заселення українського етносу.

Це лише частина тієї катастрофічної руйнації, якої зазнали людність і довкілля України, перебуваючи в складі радянської імперії. При цьому нам ненастанно нав'язували культ російського народу «силою агресії,

¹ Шкандрій Мирослав. В обіймах імперії: Російська і українська література новітньої доби. – К.: Факт, 2004. – С. 37.

² Там само. – С. 38.

силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою», нам постійно нав'язували «цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці», «цивілізацію безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізацію малоросійства»¹.

Після 40 років панування комуністів у НДР Німеччині довелося відновлювати на цій території дороги, мости, електромережі, водопостачання, каналізацію — все до останнього крана².

Україна, яка значно довше перебувала в складі комуністичної, а перед тим — самодержавної імперії, зазнала незрівнянно масштабніших руйнацій. І найтяжчими з-поміж них є не тільки наслідки екологічних катастроф і безгосподарності, а й кризовий стан мовних середовищ наших великих міст. Результатом радянської русифікації є знищення простору побутування української мови не лише в областях компактного проживання українців на території колишньої РРФСР (на Курщині, Воронежчині, Кубані, Далекому Сході), а і в межах УРСР, де зросійщення українців досягло найбільшого успіху в Криму й на Донбасі. Нинішню окупацію Росією Криму та збройне вторгнення її на Донбас підготувала сталінська і післясталінська мовно-культурна асиміляція, яка поєднувала державний терор і етнічні чистки з впровадженням ідеологізованої версії російської мови, що в сучасних соціо- і психолінгвістичних дослідженнях дістала орвеллівське визначення «новояз» (“newspeak”). Головна мета мовно-культурних і демографічних практик тоталітарної імперії полягала в заміні національного самоусвідомлення народів СРСР зросійщеною загальноносовєтською ідентичністю, інструментом формування якої був новояз.

Нині, на превеликий жаль, справджуються прогнози тих гуманітаріїв, які ще в часи горбачовської перебудови скептично оцінювали перспективи демокра-

¹ Гуцало Євген. Твори: В 5 т. — Т. 5: Поезії. Статті. — К., 1997. — С. 8.

² Безансон Алєн. Свята Русь. — С. 10.

тизації Росії. У 1989 році на науковій конференції в Іллінойському університеті Юрій Шевельов висловив обґрунтований сумнів щодо істотних політичних змін у Російській імперії: «Безпрецедентність походу в напрямі демократизації споруди візантійського спадку, кількість противників демократизації серед провідних кадрів імперської верхівки, а особливо і найбільше міра виїдености людської душі... — усе це змушує ставитися до можливості демократизації імперії з крайньою обережністю»¹.

Сьогоднішнє керівництво Росії намагається реставрувати колишню радянську імперію в її просторових межах, не зупиняючись перед черговим злочином загарбання територій незалежних держав, утворених після розпаду СРСР. При цьому російська верхівка вдається до випробуваних методів поєднання збройного наступу з інформаційною війною, призначеною приховати справжню суть своєї політики і приписати власні злочини жертвам агресії.

Як і в радянський час, імперія запускає для цього всю потугу своєї інформаційної зброї, діючи за принципом великої брехні. Знову російська мова постає у традиціях тоталітарного новоязу як маніпулятивний інструмент приховування правди.

Місцевих колаборантів і росіян, завербованих для участі у воєнних діях на Донбасі, російська пропаганда іменує «ополченцями». Слово «ополчение» означає «військове формування, створене в умовах воєнного часу на допомогу регулярній армії з цивільних осіб, звільнених від дійсної військової служби, на добровільних засадах», його часто вживають зі словом «народний» — «народное ополчение». Як бачимо, у слові «ополченець» домінує значення «всенародності» й «добровільності». У такий спосіб російська риторика перелицьовує реальну картину російсько-української війни,

¹ Шевельов Юрій. На берегах хроніки поточних подій // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. — С. 355.

приписуючи маргінальній групі колаборантів Донбасу всенародне представництво, тоді як подіям Революції гідності й українській владі, обраній більшістю на демократично проведених виборах, відмовляє у легітимності.

Натомість на українців у російських ЗМІ навішують ярлик «фашисти», що в радянському новоязі традиційно позначав усіх ворогів комуністичної імперії, а також «бандерівцями», негативний образ яких, створений радянським агітпропом, досі панує у масовій свідомості росіян.

Фальсифікації, до яких удаються російські ЗМІ у висвітленні подій на Донбасі, часом набувають страхотливих форм, що нагадують практики лицедійства, застосовувані супроти «ворогів народу» за сталінської доби. Один із промовистих прикладів – відомий телесюжет про «розіп'ятого російськомовного хлопчика», знятий під виглядом документального. Насправді ж у ньому фігурує спеціально найнята акторка. Автори сюжету розраховували вжахнути світ «звірствами» вигаданих українських «фашистів», тоді як у реальному житті полії розгорталися достоту навпаки – на Донбасі «ополченці» вбивали з особливою жорстокістю українськомовних патріотів.

Ще одна пропагандивна маніпуляція, призначена прикрити голу непривабливість протиправних дій одягом, зітканим зі словесних фікцій, утілена в розтиражованому російськими ЗМІ слогані «ввічливі люди» (рос. «вежливые люди»). Як повідомляє російська Вікіпедія, вислови «вежливые люди» і «зеленые человечки» – це евфемізми для позначення військових Збройних сил Російської Федерації, які у 2014 році в камуфляжній формі без розпізнавальних знаків блокували стратегічні об'єкти в Криму під час приєднання півострова до Росії.

Одразу після окупації було створено пісню «Вежливые люди». 13 квітня 2014 року її виконав Академічний

ансамбль Російської армії ім. О. В. Александрова, і вона стала гімном, присвяченим «возз'єднанню» Криму з Росією. Пісня починається такими словами: «Вежливые люди с вежливым взглядом // Вежливо смотрят, вежливо просят. // Просто стоят они вежливо рядом, // Просто оружие вежливо носят»¹.

Слоган «вежливые люди» здобув неабияку популярність у Росії та на окупованих нею українських територіях. Місцева влада Бахчисараю у квітні 2014 року прийняла рішення встановити в місті пам'ятник Ввічливому Солдату, а в Сімферополі такий пам'ятник відкрили в червні 2016 року. У травні Міністерство оборони РФ оголосило запуск лінії одягу під брендом «Вежливые люди»².

У самопроголошеній ЛНР з 2016 року виходить дитячий журнал «Вежливые человечки». Отже, дітей на окупованій українській території виховують у повазі та любові до «ввічливих» російських військовиків, хоча на Донбасі вони не тільки «ввічливо» носять зброю, а й використовують її за призначенням. Проте дітям розповідатимуть, що «хороші» російські вояки нікого не вбивають, а міста і села обстрілюють українські «фашисти».

Експерти вважають, що слоган «ввічливі люди» перетворюється на новий символ Збройних сил Росії, а російські філологи пояснюють його популярність комічним ефектом, закладеним в означенні «ввічливі» щодо збройних сил.

Звичайно, можливість «ввічливого» загарбання української території, якою так тішаться в Росії, забезпечив їй колаборантський уряд Януковича, як і проведена ще в часи президентства Кучми російська окупація інформаційно-культурного простору України. Показово, що в неоімперських планах ліквідації Української дер-

¹ Как создавался гимн «Вежливые люди». — Режим доступу: <http://www.mk.ru/politics/article/2014/04/23/1019203-kak-sozdavalsya-gimn-vezhliyvie-lyudi-otkroveni-ya-avtorov.html>

² *Иванова Виктория.* «Вежливые люди» добрались до Москвы // *Известия.* — 2014. — 8 мая. — Режим доступу: <http://iz.ru/news/570510>

жави, які в Москві почали розробляти ще в 1990-х роках, російські стратеги не сподівалися на «мирне» захоплення Криму, а передбачали збройний опір українців з підтримкою західних країн. Відповідний документ, який розробив у жовтні 1995 року московський Інститут оборонних досліджень, було опубліковано в газеті В. Чорновола «Час». Документ мав назву «Концептуальні положення стратегії протидії основним зовнішнім загрозам національній безпеці Російської Федерації». У ньому написано: «У цілому варто очікувати, що через 3–5 років економіка України підійде до остаточного краху, республіка цілком вірогідно розвалиться. За цих умов її східна й південна частини, очевидно, висловлять бажання добровільно возз'єднатися з Росією. Розуміючи це, Захід і націоналістичні сили Західної України можуть спробувати спровокувати конфлікт між Росією і Україною. Приводом може стати Крим. Метою — посварити два народи, посіяти між ними ненависть... і тим самим зробити неможливим будь-яке возз'єднання Росії й України в майбутньому»¹.

Те, що в 2014 році російські війська ввійшли до Криму у відчинені ворота, можна пояснити успіхом інформаційної спецоперації, яку перед тим провела тут Росія без жодного опору київської влади. Попри те, що на півострові було всього 7 українських шкіл і лише 7,3 % кримських учнів навчалися в українських школах, російська пропаганда переконала кримчан у загрозах «насилницької українізації» і залякала їх міфічними українськими «фашистами»².

Саме завдяки підривної діяльності Росії та проросійських мас-медіа всередині України населення найбільш зрусифікованих областей, яке значно легше, ніж українськомовне, піддається впливові російської пропа-

¹ Косів Михайло. Видно «пана» по халявах // Час. — 1998. — № 8, 27 листопада — 4 грудня. — С. 11.

² Оснач Сергій. Мовна складова гібридної війни. — Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/movnaskladovagibridnoievijniavtorosnacsergij>

ганди, привело до влади п'яту колону — Партію регіонів на чолі з Януковичем.

Усе це — свідчення того, що мовне питання є ключовим у російсько-українській гібридній війні. Важливість української мови як державотворчого чинника підтверджує і та брутална «зачистка» її, яку провадить окупаційна влада на захоплених територіях.

Безперечно, захистити Україну у війні з державою, яка успадкувала від Радянського Союзу два його визначальних принципи державного управління — насильство й велику брехню, зможе передовсім сильна армія і потужна зброя.

Та не можна недооцінювати й ролі іншого чинника у протистоянні з окупантом — української мови. Це невидима, але не менш потужна зброя, здатна створити міцні солідарні зв'язки між різними групами всередині нації, що помножить сили у боротьбі за свою державу.

Лише зі своєю мовою, а не з тією, що нав'язана агресивним підступним сусідом, ми зможемо стати справді вільними людьми у вільній країні. Так заповідала нам і наша велика поетка:

Слово, моя ти єдина зброє,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

Іменний показчик

- Азаров Микола 139
Аксьонов Василь 208
Алексієвич Світлана 165,
166
Амальрік Андрій 123
Аристотель 180
Ахмадуліна Белла 208
- Баберовскі Йорг 39, 97, 110,
116, 149, 152
Багіров Мір Джафар 97
Багрянний Іван 220
Бажан Микола 70
Базилевський Володимир
180
Балицький Всеволод 78, 79,
99, 104, 106, 155, 169
Бандера Степан 89, 90, 143
Барбюс Анрі 153
Барт Ролан 16
Баскаков Микола 32, 217
Безансон Ален 133
Бенкендорф Геннадій 17,
94
Берджес Ентоні 160
Бердник Олесь 123
Берія Лаврентій 86
Бельський Лев 83
Беляев Володимир 91, 115
Білодід Іван 32
Блохін Василь 152
Борман Мартін 141
Брежнев Леонід 24, 146, 206,
211–214
- Бродський Йосип 16
Булгаков Михайло 208
Булгаков Сергій 153
Булико Олександр 217
Бухарін Микола 81, 85, 116,
183
- Вайнрайх Уріель 31
Василевська Ванда 174
Василевський Степан 21,
117, 131
Вежбицька Анна 126
Вейс Даніель 111
Верт Ніколя 113
Вишинський Андрій 110,
116
Вознесенський Андрій 208
Ворошилов Климент 205
- Гавел Вацлав 206
Гакслі Олдос 25
Ганцов Всеволод 36, 66
Геврич Ярослав 22
Геллер А. 119
Гімлер Генріх 141
Гіроаки Куромія 79
Гітлер Адольф 134, 141, 146,
152, 162
Головко Андрій 196
Голоскевич Григорій 36, 66
Гомулка Владислав 86
Гончар Іван 122
Гончаренко Микола 214
Горбачов Михайло 215

- Горинь Михайло 122
Горький Максим 54
Грабовський Сергій 178
Гречанюк Сергій 8
Гримич Віль 30
Грінченко Борис 64
Гросман Василь 109
Грушевська Катерина 130
Грушевський Михайло 130
Гуцало Євген 159
- Гловінський Міхал 11, 14,
25, 30, 34, 44
Гросбі Стівен 180
- Давидов Юрій 108
Даль Володимир 209
Дейвіс Норман 76, 128, 134,
148
Джугашвілі Йосип
див. Сталін Йосип
Держинський Фелікс 176
Дзюба Іван 18, 47, 48, 69, 70,
112, 123, 140, 141, 157, 209,
210
Димерська Людмила 87
Димитров Георгій 168–169
Добкін Михайло 138
Довженко Олександр 74,
102, 132
Довлатов Сергій 40
Донскіс Леонідас 148
Достоевський Федір 160,
225
Дубровський Віктор 64
- Енгельс Фрідріх 57, 182
Епik Григорій 69, 112
- Євтушенко Євген 208
Єшов Микола 83, 85, 97, 103,
107, 111, 116, 156, 169, 170
Єсін Сергій 108
Єфремов Сергій 35, 36, 65,
132, 195, 196
- Жданов Андрій 205
- Забужко Оксана 15, 16, 39,
153, 154, 162
Залкінд Арон 165
Зарецький Олексій 17
Затулін Костянтин 93
Земшал Пьотр 173
Зінов'єв Григорій 81, 85, 110
- Іванисенко Віктор 123
Іваницький Сергій 64, 68
Ізюмов Овсій 65
Ісаєв Магомет 218
- Каганов Юрій 18
Каганович Лазар 80, 168
Калинович Михайло 66
Калиновська Оксана 17, 26
Калінін Михайло 168, 205
Каменев Лев 81
Капельгородський Пилип
69
Караванський Сергій 18
Карлсон Карл 155
Карпенко-Карий Іван 60
Каруник Катерина 204
Каутський Карл 94
Кириленко Іван 69
Ківалов Сергій 144, 145
Кім Ір Сен 174
Кіров Сергій 205

- Кодацький Іван 156
Колаковський Лешек 8
Колесніченко Вадим 142,
144, 145
Коломойський Ігор 145
Конквест Роберт 7, 32, 35,
168
Корнійчук Олександр 112,
196
Корогодський Роман 18, 29
Косинка Григорій 196
Косів Михайло 122
Костенко Ліна 18
Костомаров Микола 109
Костусев Олексій 142
Кох Гейнріх 141
Коць Тетяна 119
Коцюбинська Михайлина
123, 125, 126, 161
Кочур Григорій 123, 126
Кравчук Леонід 223
Кривинюк Михайло 177
Кримський Агатангел 65,
117, 131, 132, 195, 196
Кришталовська Тетяна 8
Кронгауз Максим 13, 174
Крушельницька Лариса
170
Крушельницький Антон
170
Крючков Георгій 140
Кубайчук Віктор 8
Кубланов Борис 204
Кузьмич Володимир 196
Куйбишев Валеріан 205
Куліш Пантелеймон 109
Кульчицький Станіслав 53
Кундера Мілан 6, 40
Купина Наталія 23, 97
Курило Олена 74, 117, 131
Куртин Жан-Жак 21
Кучер Василь 101
Кучма Леонід 224, 230
Кушнер Олександр 208
Ладиніна Марина 192
Лара, Філіпп де 146
Лаціс Мартин 110
Ле Іван 52, 69, 196
Ледянко Микола 196
Ленін Володимир 6, 30, 33,
42, 50, 53, 56, 58, 59, 61–63,
85, 92, 94, 95, 98, 104, 110,
111, 118, 133, 153, 155, 175,
176, 183–185, 188, 193, 196,
205, 223
Леплевський Ізраїль 84, 101,
103, 105, 107, 128, 155
Лихачов Дмитро 154, 156
Лісова Віра 123
Лісовий Василь 120, 123, 136
Лосев Ігор 92
Лоюк Никанор 130
Лукашенко Олександр 220
Луначарський Анатолій
110
Любченко Панас 118
Мазепа Іван 89
Маланюк Євген 132
Малишко Андрій 209
Маринович Мирослав 123,
149
Маркосян Размік 14
Маркс Карл 33, 37, 50, 57,
118, 182
Мартин Тері 187, 190
Матусевич Микола 123

- Маяковський Володимир 51
Медвідь Пилип 156
Меїр Голда 87
Мейс Джеймс 214
Мельничук Юрій 91
Мешко Оксана 122, 123
Микитенко Іван 124
Мікоян Анастас 168
Мільштейн Соломон 113
Молотов В'ячеслав 168, 194
Мороз Валентин 92
Мороз Раїса 92
Морозов Павлік 167, 168
Мурад Джордж 44
Муссоліні Беніто 127, 134
Мустяца Павло 118
Мюллер Герта 112
- Набоков Володимир 160
Нагибін Юрій 91
Наєнко Галина 18
Ніковський Андрій 65, 66
- Ожегов Сергій 83
Орвелл Джордж 10, 37, 42, 113, 178
Орджонікідзе Григорій 168, 205
Орест Михайло 74
Осадчий Михайло 46
- Панас Анатолія 92
Панч Петро 196
Паукер Карл 97
Пахльовська Оксана 18
Пашко Алена 167
Петерс Яків 54
Петлюра Симон 89
- Пир'єв Іван 191
Підмогильний Валер'ян 196
Піонтковський Андрій 146
Піхоя Рудольф 157
Платонов Андрій 16
Плахотнюк Микола 22
Плеханов Георгій 62
Полянський Дмитро 158
Померанцев Ігор 208
Поповченко Олег 157
Постишев Павло 77, 78, 112, 169, 198
П'ятаков Юрій 168, 183
- Радевич-Винницький Ярослав 119
Ренчка Інна 17
Рибалко Олександр 205
Риков Олексій 116
Рильський Максим 179, 204
Рогоза Борис 30
Розенберг Альфред 141
Ройтман Нісон 137
Руда Олена 143
Руденко Микола 123, 204
Рузвельт Франклін 151, 152
Русанівський Віталій 72
- Саакашвілі Михайло 140
Сабалдир Григорій 131
Садовська Галина 122
Свердлов Яків 205
Сверстюк Євген 5, 14, 18, 43, 123, 161, 181
Светлов Михайло 166
Селігей Пилип 8, 18, 23
Серебровський Олександр 164

- Серіо Патрік 12, 23, 24, 31
Симоненко Петро 137
Синявський Олекса 130
Сікорський Владислав 151
Сінченко Олексій 8
Скрипник Микола 77, 132,
185, 190, 196
Смерчинський Сергій 131
Сміт Ентоні 127, 179
Снайдер Тимоті 69, 134
Соловей Дмитро 183, 184
Соловійова Віра 8
Сталін Йосип 6, 20, 26–29,
46, 58, 63, 68, 74, 76–81,
87, 96, 97, 99, 104, 111,
113, 114, 116, 118–120,
132, 134, 143, 144, 149,
151, 152, 154–156, 168,
169, 172–175, 179, 184,
186–188, 190, 193, 194,
196, 202, 204, 222
Стебницький Петро 57
Стругацький Аркадій 208
Стругацький Борис 208
Стус Василь 209
Субтельний Орест 185
Сулима Микола 117
Суслов Михайло 16
- Табачник Дмитро 139–141
Тарасюк М. М. 135
Тарнавський Остап 150,
167
Тимченко Євген 117, 131
Тичина Павло 52
Ткач Людмила 8
Ткаченко Орест 74, 75
Толстой Лев 225
Том Франсуаза 12
- Томський Михайло 33
Троцький Лев 50, 51, 78, 85,
94, 99, 164
Трубачов Олег 217, 218
Тургенєв Іван 225
Турчинов Олександр 145
Тухачевський Михайло 79
- Українка Леся 175, 177, 183,
209
Ульянов Володимир
див. Ленін Володимир
Уманець М. (Михайло Ко-
маров) 64
Усатов, беркутівець 143
Ушаков Дмитро 100
- Фейхтвангер Леон 27
Фриновський Михайло 105
- Харкова Марина 139
Хвильовий Микола 196
Хвиля Андрій 73, 118
Холодний Микола 121
Хрущов Микита 23, 46, 119,
157, 158, 168, 202
- Цалик Станіслав 207
- Чабанівський Михайло 72
Черчилль Вінстон 137
Чехов Антон 225
Чижевський Дмитро 33,
200
Чикаленко Євген 57
Чорновіл В'ячеслав 46, 123,
125, 223, 231
Чудакова Марієтта 13
Чухонцев Олег 208

- Шамота Микола 125
Шатилов Микола 86, 151
Шатилов Сергій 151
Шевельов (Шерех) Юрій
18, 33, 112, 113, 135, 138,
159, 195, 200, 228
Шевченко Анатолій 123
Шевченко Тарас 109
Шевчук Валерій 18, 147
Шелгунов Микола 35
Шелест Петро 212
Шумлянський Федір 64, 68
Шумський Олександр 187
- Щербицький Володимир
212, 213
- Ющенко Віктор 138–141
- Яворська Галина 16
Ягода Генріх 96, 128
Якобсон Роман 197–199
Яновський Юрій 70
Янукович Віктор 139, 141,
143, 145, 147, 162, 224, 230,
232
Ярошенко Володимир 66

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1. Дискурс ошуканства

Мова радянського тоталітаризму: проблеми визначення	10
Риси новомови	19
Дихотомічний поділ світу	19
Ідеологеми	22
Домінування оцінки над значенням	25
Квазіуточнювальні означення	27
Евфемізми	32
Абревіатури і складноскорочені слова	34
Лозунговість	38
Антикомунікативний характер новомови	43

Розділ 2. Дискурс ненависті

Номінації ворогів у дискурсі радянського тоталітаризму	50
Класові вороги періоду утвердження комуністичного режиму	50
Слово «куркуль» в історико-етимологічному та суспільно-політичному аспектах	56
Номінації контингенту ворогів під час терористичних «чисток» сталінської доби	77
Дегуманізована лексика і фразеологія в офіційно-діловому та публіцистичному стилях	94
Бруталізація офіційно-ділового й публіцистичного стилів сталінської доби	115
Номінації опонентів радянської влади в післясталінський період	119
Термін «фашизм» у радянській і пострадянській пропаганді	126
Дискурс ненависті й російське злодійське арго: споріднений зв'язок	148

Розділ 3. Процеси соціальної та національної уніфікації в СРСР

Руїнація родини	164
Національна політика мовно-культурної уніфікації	182
Марксистсько-ленінська ідея інтернаціональної пролетарської єдності	182
Більшовицька політика коренізації	186
Політика русифікації України в 1930–1950-х роках	192
Мовна ситуація України в післясталінський період	202
Мовні дискусії періоду перебудови і гласності	215
Мовна ситуація в пострадянській Україні	219

Післямова	225
Іменний покажчик	233

Науково-популярне видання

Лариса Масенко

МОВА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Оригінал-макет підготовлено ФОП *Єгоровець Н. О.*

Підписано до друку 11.10.17. Формат 84×108/32. Папір книжковий.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Ум. друк. арк. 12,6.
Обл.-вид. арк. 13,00. Наклад: I завод – 750 прим.

ТОВ «Видавництво “КЛІО”».

Свідоцтво про реєстрацію № 036149 від 28.05.2012.
ПІН 382378426558.

Адреса видавництва: 01001, м. Київ,
вул. Грушевського, буд. 4, офіс 629.

Тел./факс: (044) 279-92-14.

E-mail: clio.book@gmail.com, www.clio.in.ua

Надруковано у ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».
09100, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.
Зам. № 17-655.

Масенко, Лариса

М31 Мова радянського тоталітаризму. — К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2017. — 240 с.

ISBN 978-617-7023-62-2

Мову радянського тоталітаризму розглянуто у виданні у двох аспектах: як мову великого ошуканства, що створювала світ словесних фікцій, призначених приховувати огидну дійсність, і як мову державного тероризму, антилюдську суть якої розкрито на основі аналізу текстів комуністичних вождів і документів каральних органів.

Окрему увагу авторка приділила висвітленню деструктивних явищ у родинних стосунках та безпрецедентній уніфікації національного життя народів СРСР у період панування комуністичного режиму.

УДК 321.64(47+57)(02.062)